

ЯВДАТ ИЛЁСОВ

СУҒДИЁНА

ТАРИХИЙ РОМАН

«ШАРҚ» НАШРИЕТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

Русчадан
МАЪРУФ ЖАЛИЛ
таржимаси

Илёсов, Явдат.
И 38 Сугдиёна: Тарихий роман (Русчадан
М. Жалил тарж.).— Т.: Шарқ, 1994. 286 б.

Искандар Зулқарнайн Доро қўшиларини тор-мор келтириш билан чекланмай, Шарққа юришини давом эттиради. Бу юришини «халоскорлик» деган сўз билан ниқоблайди. Мазлум халқлар аввалига бу сўзга ишонадилар, бироқ ниқоб йиртилади. Сугдиёна халқи баҳодир йўлбошчи Спантамаъно атрофига уюшиб, ватан озодлиги учун ҳал эл босқинчиларига қарши қаҳрамонларча кураш бошлайдилар...

Ўз 2

© «Китоб беағи, «Шарқ»
нашриёт-матбаа концернининг
Ваш таҳририяти,
1994.

МУҚАДДИМА

КАТАНЛИК КАМПИР

*Эй тошбақа. Тошинг ичра не
қилмоқдасан?
Мен жун ўриб, тўқияпман Милет матосин.
Айг-чи, секинг аждодларинг қандай
ўлганлар?
Оппоқ отдан ўзларини сувга отганлар.*

(Афиналик қизлар айтишуви)

Бу кампир бутун Катан аҳлига маълум эди. Юнон хотинларининг фикрича бу ерга у қайсидир шарқ мамлакатидан келиб қолган. Осиёлик аёлнинг ҳақиқий отини ҳеч ким билмасди. Тошбақа лақаби тилга олинса тиланчи ўгирилиб қарарди.

Тошбақа ҳар тонг ажинли бўйинини чўзиб, беўшов, қийшиқ оёқларини зўр-базўр судраб ёпиқ дарвозалар олдида уймаланар ва ғамгин, хирилдоқ овоз билан бир бурда нон сўраб узоқ нола қиларди. Аммо кўпинча тиланчи кампирни нон ўрнига таёқ билан сийлашарди. Болалар унинг орқасидан мева қолдиқларини отишар эди. Итлар бусиз ҳам илматешик бўлиб кетган катак яктаги этакларини узиб оларди. Кампир дўқ-пўписаларга жавобан хушомад қилгандай жилмаяр, чунки унинг қорни оч эди.

У кўп йиллардан бери бу денгиз бўйидаги бегона шаҳарнинг тош ётқизилган кўчаларида дайдиб юрар, калтак ва ҳақоратларга итоат билан чидаб келарди. Аммо баъзан, хусусан Шарқ шамоли эсганда унда кескин ўзгариш юз берарди. Тошбақа денгиз қўлтиғига бориб, тошдай қотар, кўпикланиб, ҳайқириб қирғоққа урилаётган тўлқинлардан кўз узмай бир, икки, ўн соатлаб турарди. Уй-жойсиз бу кампирнинг кўзларида даҳшатли бир нур чақнарди; ҳассасини ҳар ён чайқатиб, Жанубнинг ғазабкор қуёши, бепоён қумликлари, унда юрадиган икки ўркакчи баҳайбат махлуқлар галаси, сўнмас гулханлар атрофидаги муқаддас рақслар ҳақидаги ҳикоясини бошлар, шундай чоқларда мункиллаб қолган бу кампир овози унинг узоқдаги ватанида яшовчи қоплонлар овозига ўхшаб кетарди.

У қўрқинчли қирғинлар, қувғинлар ва пистирмалар ҳақида ҳикоя қиларди. Даҳшатли Эрон шоқларининг номларини лоқайдгина тилга оларди. У буюк одамнинг хотини бўлганман деб таъкидларди. Лекин ҳеч ким бунга ишонмасди.

Қампир эса тўғри гапираётган эди.

БИРИНЧИ КИТОБ

ТАНГРИ АММОН ҲҒЛИ
ШАМОЛ, НОН ВА УМИД

*Ота-бола, бола ота-ла
чиқиша олмас.
Дўст дўстига бегона бўлди,
меҳмонга — мезбон.
Ака-укада йўқ меҳр-оқибат,
Бўлмас ҳам энди.*

Гесиод, «Меҳнат ва кунлар»

Перикл замони Афинанинг гуллаб-яшнаган даври эди.

Шубҳасиз, Перикл ўртаҳол фуқароларга суянардди. Лекин давлат ўз меҳр-шафқатини энг қашшоқлардан ҳам дариг тутмас: эшкакчи ва аскарларга маош тўлар, ишсизларни иш билан таъминлар, очларга нон, ерсизларга ер берар эди. Ҳамма ерда — устахона, қурилиш ва далаларда қуллар меҳнат қилар, шунинг учун эркин одамларнинг бўш вақти кўп эди. Улар билим олар, бутун мавжудот олами сирларидан воқиф бўлар, юлдузлар ҳаракатини кузатар, қуёш тутилишини олдиндан айтиб берар, кенгликларни ўлчар, калисо ва қасрларни безатар эди. Атика қудратли давлатга айланди; у кўпчилик юнон давлатлари иттифоқига бош бўлди ва Эгей денгиздаги ҳамма савдо йўлларини ўз қўлига олди.

Афиналиклар шон-шуҳратининг сўнги йўқдай туюларди. Бироқ жанубда — Пелопоннес томонда, уфқда тўпланаётган булут сингари, республикага душман бўлган давлат етилиб, кучга тўлмоқда эди. Бу бўлиниб кетган Эллададаги куч-қудрат жиҳатидан иккинчи давлат — Спарта эди. Илиқ шамоллар тароват бергувчи Пелопоннес ярим ороли илгари Ахей қабиласи уруғларига тегишли эди. Сўнгра Эпирдан бу ерга дорийлар ёпирилиб келдилар. Улар ахейларни енгиб, энсиз, аммо серҳосил Эврот водийсини

эгаллаб олдилар ва Спартага асос солдилар. Ҳар бир спарталиқ жирканиб илот, яъни «асирга олинган» деб атайдиган ахей — қул ҳисобига кун кечира бошлади. Ахейлар ғафлатда қолдирмаслиги учун ғолиблар маҳкам жипслашган жамоа бўлиб яшардилар. Спарталиқлар экин-тикин билан ҳам, савдотиқ билан ҳам, касб-ҳунар ва илм-фан билан ҳам шуғулланмас эдилар. Улар ов қилмаганда жангга борар, жангга бормаганида эса овга чиқар ёки сафарга ҳозирлик кўрардилар. Спарталиқлар подшо ва Оқсоқоллар кенгашига итоат қилар эдилар.

Илотлар Афина халқига эргашиб, бойларни бадарга қилиб, ўз ҳокимияларини ўрнатмоқчи бўлганлиги учун Спартанинг республикани кўришга кўзи йўқ, Афинага ҳасад қилар, унинг куч-қудратидан кўрқарди. Спарта элчилари мамлакат бўйлаб ҳалаканинг итидай югурар, зодагонлар давлатларининг подшоларини умумий душманга қарши бирлашишга даъват қиларди. Икки юнон иттифоқи шу йўсинда вужудга келди. Коринф, Мегара, Сиракуз, Тарент шаҳарлари, Халкида ярим ороли, Беотия Пелопоннес томонга ўтди. Лемнос, Эвбей, Киклад, Спорад, Лесбос ороллари, Милет, Эпидамн, Кротон, Мессена шаҳарлари ва Фессалия эса Афина денгиз давлати томонда майдонга чиқди.

Беомон жанг бошланиб кетди.

Қирғинбарон жанглардан кейин Спарта ғалаба қозонди. Республика томонидан ўйламасдан қарам халқ ҳолатига тушириб қўйилган иттифоқчиларнинг хиёнати, қашшоқ қишлоқликлар эҳтиёжига менсимай қараш натижасида пойтахт аҳолисига нисбатан уйғонган нафрат туйғуси, душман томонга йигирма минглаб қочиб ўтган қуллар қасоси — буларнинг ҳаммаси афиналикларнинг жангда енгилишига сабаб бўлди. Улардан ўн икки кўриқчи кемадан ташқари бутун флотни топширишга, мудофаа иншоотларини бузиб ташлашга, денгиз иттифоқини тарқатиб юборишга, халқ ҳокимиятини бекор қилишга мажбур эдилар.

Уруш! У фақат Аттика ва Спартагагина эмас, бутун Элладага юзлаб ва минглаб кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган кулфатлар келтирди. Илгари ҳеч қачон юнонлар бу қадар кўп уйларни вайрон, бу қадар кўп одамни қурбон қилмаган эдилар. Бунинг устига мисли кўрилмаган зилзила юз берди. Душ-

ман ҳужумларидан омон қолган экинзорларни қур-
ғоқчилик ҳазон қилди. Очлик мамлакат силласини
қуритар, вабо ўнг-сўлига қарамай ютарди. Уруш ту-
файли бойиб кетган ижарахўрлар ва ғаллафуруш-
лар ер сотиб олар ва ўзларига қасрлар қурдиришар-
ди. Камбағалда эса сабр-тоқат қолмади. Агар илгари
гадолар йўқ, ҳеч ким садақа тилаб ўз қавмига
иснод келтирмаган бўлса, энди вайрон бўлган ша-
ҳарлар кўчаларида овқат олиб емоққа чўнтагида бир
пули йўқ сонсиз-саноқсиз одамлар дайдиб юрарди.
Улар бадавлат кишиларни ўлдириб, мол-мулкни бў-
лашиб олишарди. Элладани ғалаёнлар силласини қу-
ритар эди.

Шохлашиб уришаётган ҳўкизлар подаси бўрини
эсига келтирмайди, ваҳший ҳайвон бўри эса дафна-
лар орасида ўлжасига ваҳшиёна тикилиб туради.
Юнонларга македониялик қўшнилари ана шундай
кўз билан тикилиб ёгарди.

Македония баланд тоғлар, қалин ўрмонлар ўлка-
си. Одамлар у ерда ов овлаб, қарағай кесиб яшай-
дилар, чорва боқадилар, айрим жойларда ғалла эка-
дилар. Македонлар ёввойилар тилида гаплашадилар.
Улар ҳаммаси бўлиб беш юз минг киши, аммо жуда
жасур ва чидамли, қурол билан муомала қилишга
ҳам уста халқ. Уларни ҳам илгари Спартадаги син-
гари уруғ оқсоқоллари кенгаши бошқарар эди.

Архелай шоҳ даврида македонлар юнон урф-
одатларини қабул қила бошладилар. Элладаликлар
варварларга яна ҳам ёввойироқ фракияликлардан
ҳимояланиш учун мудофаа қўрғонлари қуриб бер-
дилар, уларнинг аскарларини жанговар тартиб-ин-
тизомга ўргатдилар. Македония Филипп Йккинчи
шоҳлик қилган даврда айниқса юксалди. Филипп
гаров тариқасида Фива лашкарбошиси Эпаминонд
хонадонида узоқ яшади, юнон тилида таълим олди,
юртига қайтиб келган ёш подшо маҳаллий ҳокимча-
ларни бўйсундирди ва давлатнинг ягона ҳукмдори
бўлиб олди. У ажойиб қўшин тўплаб, Геллеспондда-
ги¹ анчагина юнон шаҳарларини босиб олди ва тўй-
мас назарини Элладага қаратди.

Юнонлар шимоллик ёввойилар ҳокимиятига бўй-
сунмас эдилар-у, аммо Элладанинг ўз ичида бирлиги
йўқ эди: ўртаҳол граждандар ва камбағаллар маке-

¹ Геллеспонт — ҳозирги Дарданел бўғози.

донларнинг келишини истамасди, улар халқ ҳокимиятини сақлаш, ортиқча бойликни бўлашиш, маош тўлаш қонунни, озод туғилган одам дахлсизлигининг тарафдори эдилар; Геллеспонтни — скифлардан галла харид қилиш учун Боспорга борадиган сув йўлини йўқотишдан қўрққан галлафурушлар ва уруш бойлик, фойда ваъда қилиб турган қуролсозлар ҳам Филиппга қарши чиқдилар. Нотиқ Демосфен халқ доҳийси сифатида майдонга чиқди ва Филипп шоҳга қарши курашди. Аксинча, бошқа нотиқлар — Исократ билан Эсхин, шунингдек, пулдор Эвбул ва унинг ҳамма ялоқхўр муридлари, сотилган савдогарвачча ва ер эгалари ҳамма майдону чорраҳаларда оғиз кўпиртириб, Элладани эзаётган ички ғалаёнлар ва низо нифоқлардан халос бўлиш Филиппга боғлиқ, Деб жар солдилар.

Элладаликлар ўзаро талашиб-тортишаётган бир пайтда Филипп қўшинини Беотияга бошлаб келди; Херонеа шаҳри яқинида жанг бўлди, македонлар юнон аскарларини тор-мор қилдилар. Эллада Македония шоҳи ҳокимиятини тан олди. Тўғри, Филипп ўлдирилгач элладаликлар қўзғолон кўтардилар, лекин ёш подшо — Александр уни бостириб, муқаддас Фива шаҳрини таг-туғи билан вайрон қилди. Мана, уч йилдири, Эллада Македония эулми остида кун кечиради.

Аслзодаларга яхши: ҳеч ким бировнинг мол-мулкига дахл қилолмайди, у илгари кимга тегишли бўлса янги қонун билан ўша эгасига биркиртиб қўйилган, «миннатдор оталар» ғалласининг бир қисмини камбағалларга бўлиб беришдек бурунги мажбуриятлар энди йўқ, савдогар бутун мамлакат бўйлаб бемалол юриши, бошлаб харид қилиши, ўзига маъқул бўлган нархда сотиши, кўплаб пул ишлаб олиши мумкин. Ҳа, бадавлат одамларга яшаш қулай бўлиб қолди. Камбағал-чи? Қонун мол-мулкни эгасига абадий биркиртиб қўйганидан унга нима фойда? Ахир камбағалнинг ҳеч нарсаси бўлмаса, унга ҳеч нарса биркиртиб қўйилмаган бўлса. Илгари у оч қолса, халқ мажлиси бойлардан тортиб олган ғаллани элга бўлашаётганда унга ҳам маълум қисмини тарозида тортиб берарди. Агар судхўрдан олган қарзлар уни қийнаб қўйган бўлса, мажлис бу қарзни бекор қиларди. Яхшими ёки ёмонми, ҳеч ким очлик ва совуқдан ўлиб кетмасди, энди эса ё ўғирлик қилиш, ё

бўлмаса аскарликка ёлланиб, бегона ўлкаларда дайдиб юриш, сафар гулханлари атрофида чўзилиб ётишдан бошқа чора қолмади.

Ташқарида аллақачон Ленеон оғи — олис Франция ўтлоқларидан кўтарилган бўрон сершовқин тўлқинларни соҳил қояларига суриб келадиган, тоғ ёнбағирларидаги қарағайларни қулатадиган, жуни ёмғирда бўккан қўйларни жунжиктирадиган, ўрмонда дайдиб юрадиган пахмоқ йиртқичларни титраш ва думини қисишга мажбур қиладиган қиш палласи етди. Ленеон оғи — ҳайвонлар учун ҳам, одамлар учун ҳам оғир қиш фасли аллақачон етиб келди.

Тонг. Бандаргоҳда шовқин-сурон, ғижир-ғижир, жаранг-журунг: денгизчилар қорақайин устунларга ўроғлиқ бронза занжирларни ечиб, кема ёндоридан ошириб итқитмоқдалар. Кемалар Эмпирей бандаргоҳини қолдириб, Сароник қўлтиғи кенгликларига чиқади. Эшкакчилар ўзларига қўшиқ билан далда бериб, бир меъёрда узун эшкакларини эшишади:

*Қа-ни бирдан, қани ҳам-ма!
Ҳам-ма бирдан, қа-ни, ҳа!*

Тўлқинтўсар олдида турган денгизчилар дарғанинг ишораси билан чорси елканларни ёзиб юборишади. Пишиқ, чидамли мато шамол эпкини-ла қаппаяди. Кўп эшкакли катта кемалар чайқалиб, бир ёнга қийшайдилар-да, қуйи чеккалари билан муздай сувни чайқатиб, яна тикланадилар ва чўчиб парвоз қилган қушлар галасидай ажир-бужир, яшил тўлқинлар узра оппоқ кўпикларни ёриб сузиб кетадилар.

Феаген уйғонди, бошини кўтарди ва бандаргоҳда сафланиб турган кемаларга маъносиз тикилиб қолди. Оҳиста тарқалаётган намхуш қоронғилик орасидан омбор деворлари кўзга ташлана бошлади. Аста-секин Феаген кўзлари ойдинлашди. Юнон керишиб эснади, совуқдан қалтираб кетди ва инграб, тўшак вазифасини ўтаган нам хазон устидан турди.

У ухладими? Ё раб! Феаген тун бўйи тўлғаниб, оҳуриб чиқди, тез-тез сапчиб туриб кетар, озгина бўлса ҳам исиш учун қирғоқ бўйлаб югурар эди, жуни сийраклашиб қолган кучук тери телпағи, эски эчки тери пўстағи, тиззага тушадиган, ўн жойидан йиртилган жун чакмони уни шимолнинг совуқ, нам, суяк-суяккача сирқиратиб, жигар, буйрақларга

музлатадиган шамолидан асрай олмас эди. Феаген югуришдан чарчаб, учи савдогарлар ҳомийси тангри Гермеснинг боши ҳайкали билан тугаган устун ёнига ўтирди, энтикиб-энтикиб нафас оларди: тиши тишига тегмас, аъзон бадаи титрар, озроққина бўлса ҳам иссиқ талаб қилар эди. Сикиққан, эзилган Феаген ниҳоят тонготарда уйқуга кетди ва уч соатдан кейин чалажон ҳолатда уйғонди, юзлари шишган, бели эса зирқираб оғрир эди. Дақшатли тун. Илло бошпана-си бўлмаган юнон нима ҳам қилсин!

Қачонлардир афиналиклар форс Доро Гуштасб-нинг аскарларини енгган жойда — Марафон шаҳри ёнида уч йил аввал Феагеннинг ҳам уй-жойи, ери бор эди. Хотини бор эди, Мерилад исмли ўғли ўсаётган эди. Юнон тепаликнинг тошлоқ ёнбағрида буғдой экарди. Тошлоқ ерда буғдой яхши ҳосил бермасди, лекин олиқ-солиқларга етиб турарди. Ўзига озроқ қолса ҳам, қисиб-қимтиб келаси ғалла пишиғигача етказарди. Ўзига тўқроқ қўшниларнинг тоқзор боғлари бор эди, аммо кўчат сотиб олишга Феагеннинг пули йўқ эди. У бойиб кетишни хаёлига ҳам келтирмас, ўз еридан олиб турган озгина ҳосил учун ҳам деҳқончилик ҳомийси илоҳа Деметрадан миннатдор эди.

Аммо маъбудлар ҳасадгўй, қисмат эса беаёв. Ёз кунларидан бирида Харадра водийсига йирик-йирик дўл ёғди. Буғдой адоин тамом бўлди. Феаген ҳам. Тўғри, дастлаб у бир оз ўзига келди — бадавлат Ламаха амакидан келгуси йил ўн чорак қилиб қайтариш шарти билан беш чорак буғдой қарз кўтарди. Уша йили қишда кўкат ҳам еди. Аммо ғаллани уруғликка асради. Баҳорда Зевсга ихлос билан сажда қилиб, ҳўкизларни қўшга қўшдида, омоч бандини маҳкам ушлаб, меҳр билан ер ҳайдади ва тупроққа қимматбаҳо уруғни сепди. Қушлар донни чўқиб кетмаслиги учун Мерилад мола билан ерни текислади. Феаген буғдойнинг бош тортишини интизор бўлиб кутди, аммо ғалла етилиб қолганда қаердандир бало-қазодай чигирткаю қўнғиз ёпирилиб келди-да, ҳаммаёқни шипшийдим қилиб кетди. Ҳосил нобуд бўлди, тўрт чорак ҳам ололмади.

Қайғудан Феагеннинг хотини Иринанинг юраги зардоб бўлди. Омадсиз эридан қўл силтади-да, ўғлини олиб отасининг юрти Лакратидага жўнаб кетди. Феаген хафа бўлиб ер, қорамол ва омочни сотиб, ха-

сис Ламаха амакисига (лаънат бундай қариндош-га!) қарзини тўлади-да, иш қидириб Пирей томон йўл олди.

Иш! Мана бир йилдирки, шу сўз Феагеннинг шамолда қақраб, ёрилиб кетган лабларидан тушмайди. Қўллари қавариб қонталаш бўлгунча эшкак эшишга, қовурғалари қисирлаб кетса ҳам юк ташишга, ахлат супуришга, кир ювишга — ҳаммасига тай-ёр, фақат бир парча арпа нонга ёки бир бурда тузланган балиққа етарли чақа тушса бўлгани. Иш! Аммо уни қаердан топасан? Бу ерда, Пирейда Феагенга ўхшаганлар тўлиб-тошиб ётибди. Мана улар, мудом қорни оч жулдурвоқи дайдилар галаси, бандаргоҳ бўйлаб — қулфланган омборлар, шалағи чиққан қайиқлар, қулаб тушган кулбалар атрофида мурдалардай сочилиб ётибди, бир парча ғиштга бош қўйиб чўзилишга жой йўқ, уларни бу ердан турғизиб юборишга қоровуллар ожизлик қилади...

Юнон нон ушоқ ҳам тополмаслигини, уни бошқа биров илиб кетганини биларди. Унга ҳеч ким бери кел демайди. Ҳозир юк кам, юкчи эса сон-саноқсиз. Аммо омадга бўлган ғарибона умид уни олға чорларди — ҳамма ерда овқат бўлса-ю, оч одам ўзига емиш тополмаса, бу ақлга сиғмайди, ҳақиқатга хилоф.

Бозордан бир бурда нон ўғирлаши мумкин эди-ю, аммо бундай нолойиқ ҳаракат тўғрисида ўйлашнинг ўзиёқ унга қаттиқ озор берарди: марафонликнинг қалбида деҳқонча ҳалоллик туйғуси ҳамон сақланиб қолган эди. Баъзилар уни аллақачон йўқотиб қўйган, тун бўйи маст денгизчиларни шилишар ёки дўкон эшикларини бузишарди, бироқ Феаген ҳали ҳам тасодифан топилган меҳнат ҳисобига кун кўрмоқда эди.

Нон қаерда, нон борми ахир? Феаген Деймага яқинлашди, вақг эрталигига қарамай, унинг атрофида савдогар, мардикор, тижорат аҳли, денгизчи, ажнабий кўчкинчи ва қуллар уймалашарди. Турли тилларда гаплашишарди. Яҳудийнинг узун бурни кўккўз фракияликнинг қулоғи устида пишиллар, маггур мисрлик қорасоч италиялик билан суҳбатлашар, офтобда қорайган скиф одамларни туртиб-суриб сўкинарди.

Савдогарлар раста олдида уймалашар, мато намуналарини харислик билан кўздан кечиришар, дудланган, тузланган, қоқланган, зиравор қўшиб сирка-

ланган балиқлар тўла катта-катта сопол идишларга қўл узатишар, Боспор, Сицилия, Миср ғаллаларини кўришар, чарм, жун, мўйна саралашар, этрусларнинг пойабзал ва бронзасини, мисрликларнинг папирус қоғози ва эғир поясини, форсларнинг гилам ва атир-упаларини, африкаликлар келтирган фил суягини кўздан кечиришар, истаганларга зайтун ёғи, Гиммет асали, қўрғошини, мармари, кумуши, газмоли, Аттика косаси, уй жиҳозлари, гулдор Қоринф кўзалари ва Танагри ҳайкалчаларини таклиф қилишарди.

Феаген Дейгма ёнида икки соат дайдиб юрди, аммо шунча ноз-неъматлардан унинг оғзига бир увоқ ҳам кирмади. У очлик ва совуқдан карахт бўлиб қолган, деярли юриб ухламоқда эди. Қулоғига пахта тиқиб қўйилгандай, марафонлик ўз овозини ҳам эшитмас эди. Ҳар қадамда оёқлари чалишиб кетар, худди тўпиғидан синдириб ташлангандай эди. Бирдан кўзи тиниб, боши айланди. Феаген ранги оқариб, чайқалиб кетди. Ҳеч нарсани ажратолмай қолди, қўлларини ожизона олдинга чўзиб кимнингдир растаси устига йиқилди. Тасодифан ёғ-сут, тухум солиб пиширилган бир бўлак нонни чангаллаб олди. Раста соҳибни шовқин-сурон кўтарди. Назоратчи пайдо бўлди. Бу кулранг кигиз қалпоқ кийган скиф қул эди.

— Оймозде!— тўйғиллади скиф ва қамчисини ўйнатди.— Фарёд қил, итдан туққан!

Феаген ўзига келди ва ҳайрон бўлди. Унинг қўлидаги нон қаердан келди? Марафонлик ғамгин мингирлади:

— Олмоқчи эмасдим...

— Алмоқчи эмасдим?..

Скиф қамчисини силкиди. Феаген устига шундай куч билан қамчи тушдики, унинг елкаси оловда қиздирилган темир чивик босилгандай жазиллаб кетди. Қўлидаги нон тушиб кетди, ўзи эса раста олдида чўвилиб қолди.

— Олмоқчи эмасдим!..

— Алмоқчи эмасдим?

Назоратчи бахтсиз марафонликнинг ёқасидан ушлади-да, бостирмадан нарига итқитиб ташлади:

— Йўқол!

Бу қул ҳамма афиналикларга қаттиқ нафрат билан қарарди, ахир шулар-ку уни кўчманчи эркидан айириб, тутун босган, аммо қалбига яқин чодиридан

махрум қилганлар; вазифаси шарофати билан (бу вазифага уни бақувват бўлганлиги учун қўйишган), скиф қулай пайт келганда ҳар бир юнонни — бойми, камбағалми, элладалик бўлса бўлди, бари бир гур, минг лаънат ҳаммасига — хўрлаш, ҳақорат қилишдан бир дунё роҳат оларди.

Пирейда Феагенга нон йўқ. Яхшиси, Афинага, бозор майдонига боради, балки у ерда бирор кимса бечора дайдига шафқат қилар. Тўғри, Афинагача қарийб етмиш беш стадий¹, бу масофани босиб ўтиш керак, бўлмаса Феаген бугун оламдан ўтади.

Юнон Узун Девор бўйлаб судралиб, ярим вайрон оҳак устунлар олдида тўхтаб-тўхтаб борар ва хира нигоҳ билан шошиб-пишиб ўтиб-қайтаётган одамларга қарарди. Деҳқонлар яёв боришарди. Савдогарлар аравада ёки хачир миниб ўтишарди. Гоҳида Феаген олдидан шаҳар оқсуякларининг икки гилдиракли араваси елиб ўтарди. Зич тўда бўлиб қуллар кетаётир. Улар тез-тез қадам ташлар, гап-сўзсиз, атрофга алангламай, энгилиб, орқага чекинаётган легион аскарлари каби саф-саф бўлиб боришар, эркаклар ва аёллар, ассириялик, лидиялик, фригиялик, мисрлик, фракияликлар, яҳудий ва скифлар каби турли қабил вакиллари худди ўзларининг иснодига сурбетларча қараб турган бегона кўзларни кўрмаслик учун тезроқ манзилга етиб олишга шошилаётгандай эдилар. Ортда қолаётганларни шоширишга даъват қилувчи аскар овози янграрди:

— Тезроқ!

Ҳайбатли Атлас каби кенг елкали қул бутун Элладани елкасида кўтариб тургандай эди. Олти юз қирқ минг тутқун Коринф устахоналарида азоб чекарди. Йигирма минг эркин афина гражданига ўн минг ҳуқуқсиз ажнабий кўчманчи ва тўрт юз минг сотиб олинган ёки асир олинган қул тўғри келарди. Ярим миллион ёввойилар Эгина жабр-зулми остида эди. Қуллар ўн минглаб ўлиб кетар, улар ўрнини эса «сўзловчи ҳайвонлар»нинг янги тўдаси эгалларди.

Эртага Агорда — Афинанинг бозор майдонида катта савдо-сотиқ бўлади. Тутқунларни қип-яланғоч қилиб, тахта супа устига чиқарадилар. Харидорлар уларнинг оғизларини очиб кўрадилар, кучини синайдилар, бу жонли молни югуриш ва сакрашга маж-

¹ Стадий — 160 метрга яқин.

бур қиладилар. Юзлари бужмайган чолларнинг қўллари очкўзлик билан ўн беш ёшли қизларнинг кўкрак ва сонларини пайпаслаб кўради. Қул савдоси — сердаромад машғулот. Оддий, аммо оғир ишни уйдалай оладиган қулнинг баҳоси қарийб икки мина¹ туради. Хунарманд қулнинг баҳоси хийла баланд. Кўнгил очишга мўлжалланган чўри қизнинг баҳоси ўн, йигирма ва ҳатто ўттиз минага ёки ёлланма хунарманднинг йиллик иш ҳақи бор-йўғи уч юз драхмани ташкил қилган ҳолда канизакнинг баҳоси уч минг драхмага боради.

Етти кун ўтар-ўтмас ҳозир Феаген ёнидан ўтиб бораётган бечора чет эллик тутқунларни бўлашиб олишади ва иш-ишига жўнатишади. Устахона бошқарувчиси, хўжайиннинг савдо вакили, ишбоши, ҳисобчи, омборчи, ошпаз, найчи ёки раққоса қилиб тайинланганларнинг тақдирига ҳавас қилса арзийди.

Аммо кулоллар, гишт терувчилар, эшкакчи ва тикувчилар қисмати-чи? Лаврион конларига ҳайдаб киритилганлар аҳволичи? Уларни коннинг тўқсон тирсак чуқурликдаги лаҳмларига тушириб қўйишади, ўн икки соатлаб бронза чўкич билан қаттиқ жинсни кўчиришга, арқон орқали ёки кажавага солиб юқорига олиб чиқишга, тегирмонда майдалашга, ўғир даста билан туйишга, уни лойқа ҳовуз сувида ювишга, кўрада эритишга, тўрт қиррали-узунчоқ қилиб қуйилган кумушни хачирларга ортиб, Афина йўлига чиқишга мажбур қилишади.

Бир урса ҳўкизни тил тортқизмай ўлдирадиган анави навқирон ливиялик ҳам ярим йилдан кейин дармонсиз чолга ўхшаб қолади: ҳаддан ташқари оғир меҳнат, очлик, ташналик, калтак ва қасаллик бу азаматнинг ҳам силласини қуритади, кейин уни ҳам жарликдаги ваҳший ҳайвонлар ғажиб кетган суяклар устига тириклай элтиб ташлашади.

Феаген бир вақтлар Марафонда яшаган чоғларида қулларга қандай муносабатда бўлганини эслади ва аянчли жилмайиб қўйди. Ҳозир унинг қулдан нимаси ортиқ?

Юнон ўйлаб қолди: чапга бурилиб, зайтунзорга кирса-ю, ётиб жон берса... қандоқ бўларкин? У иккиланиб туриб қолди. Худо сақласин, йўқ! Балки бугун бирон бурда нон топиш nasib қилар? Яна

¹ Мина — пул бирлиги: олтин пул билан 28 сўм.

хайрли умид ҳолдан тойган, бутунлай руҳи тушган одамни улуғ пойтахт дарвозаси томон бошлади.

Эгри-бугри, ифлос кўчаларнинг икки бетидаги сон-саноқсиз устахоналар — нақ бир-бировининг устига бостириб келаётгандек туюлувчи пастак, қинғир-қийшиқ кулбалардан таралаётган тутун иси Феагеннинг димоғига урилди. Дурадгорлик, кулолчилик, темирчилик, бошмоқдўзлик, кўнчилик, тўқувчилик, кандакорлик, арқон эшувчилар, мисгарлик ва ямоқчилик устахоналарининг тақ-туқ, жаранг-журунг, ғижир-ғижир товушлари унинг қулоғини қоматга келтирди. Шаҳарнинг камбағаллар яшайдиган қисмида қандай ҳид таралиши мумкин бўлса, бу ерда ҳам шу ҳидларнинг ҳаммаси: сасиган балиқ, ошланган тери, ачимсиқ лой, эчки жуни, эритилган мис, чириган гўнг ҳидлари анқиб турарди...

Феаген зўр-базўр судралиб Агорга етиб келди ва ҳаммол, дўкондор, олибсотарлар, тутқунлар ва ширакайф саёқ қизлар орасига тушиб қолди. Телпагини ечиб олди-да, қўлини олдига чўзиб, деярли кўзлари ҳеч нарсани кўрмай, оёқларини судраганча балиқ, пишлоқ, нон, мусаллас расталари ва қамиш бостирмалар, моллари очиқ ҳавода ёйиб қўйилган мол сотувчилар, аттор ва баққоллар олдидан ўтиб, то елкасини тош устунга уриб олмагунича олға кетаверди. Шундагина Феаген телпагига кўз ташлади — ҳеч нарса йўқ. Унинг боши ғалати бўлиб ғувиллаб кетди, каловланиб бир чайқалди-да, беҳол йиқилди.

Одам тирик чоғида унинг чеккан озорлари ҳеч кимга таъсир қилмайди, томоқ қирилиб кетгунча ҳамдардлик сўраб қичқирса ҳам, бари бир унинг нолаларига ҳеч ким жавоб бермайди; гарчи энди унга ҳеч нарса керак бўлмаса ҳам, ўлган киши атрофида эса неғадир мудом иши ва сўзи билан холисона ёрдам беришга тайёр хайрихоҳ одамлар уймалашиб қолади. Феагенни бирпасда одамлар ўраб олди. Кимдир чуқур хўрсиниб, бир коса вино кўтариб келди. Бошқаси юраги ачиб, ўз нонидан бир бурда синдириб берди. Шўрлик Феаген ҳали тирик эди, уни амаллаб ўзига келтиришди; мусаллас вужудини иситди, нон эса қувват берди, шундан сўнг хавф ўтиб кетганига ишонч ҳосил қилган одамлар яна бечорани ёлғиз қолдириб тарқалишди.

У Гермес ибодатхонаси ёнига келиб ўтирди-да, бошини тиззасига қўйиб, ўйга толди. ~~Нима қилмоқ~~

керак? Энди нима қилишинг керак, марафонлик? Яна бир кеча бугунгидай ўтса, ишинг тамом.. Улим ҳақида ўйларкан, этлари музлаб кетди. Йўқ, йўқ... Яшаш керак, аммо қандай қилиб? Имкон борми?

— Эй, Феаген!— кимдир марафонликни чақирди. У чўчиб тушди. Кўп вақтдан бери унинг отини атаб чақиришмас, «дайди» деб қўя қолишар эди.

Феаген ўгирилиб қаради-ю, кўзлари аланг-жаланг бўлиб, нигоҳи бирдан хиралашди. У Дракилни кўриб қолганди. Дракил ярим йил илгари ижарахўрдан қарз олган, қарзини тўлаёлмай, касодга учраган. Марафондаги майда-чуйда нарсалар билан савдо қилувчи дўкони Ламахнинг қўлига ўтиб кетганди. Дракил хотин-болаларини ташлаб, Феаген сингари омад излаб, қайдасан Афина деб йўлга тушганди. Ҳақиқатан ҳам анча уддабурон бўлган Дракил бир бурда нон топишда бошқалардан усталик қилиб, очлик азобини Феагендан кўра камроқ тортган эди.

— Сенда ейдиган ҳеч нарса йўқми?— ғамгинлик билан сўради Феагеннинг ёнига ўтира туриб.

— Йўқ,— қуруққина жавоб берди Феаген.

— О, Гермес...— деди Дракил эчки терисига яхшироқ ўралиб оларкан ва жим бўлди. Улар шу ҳолатда бир соатга яқин туришди — шошиладиган жойлари йўқ эди-да. Феаген мудрай бошлади. Дракил ҳам ундан ибрат олди. Кимнингдир овози уйғотиб юборганда кеч кирган эди. Улар кўзларини очишди. Ибодатхона олдида бошларига қимматбаҳо телпак, устларига кенг ва қалин ёпинчиқ, оёқларига иссиқ бошмоқ кийиб олган учта соқолдор афиналик турар, изғирин уларни чўчитолмас эди.

— Шу гап тўғрилигига ишонасанми?— сўради бири.

— Ҳа,— жавоб берди иккинчиси,— Коринфда юнон ва македон йўлбошчиларининг кенгаши бўлди. Баҳорда Александр Геллеспонддан сузиб ўтади.

— Нега?

— Саволингни қара-ю!— кулимсиради учинчиси.— Юнон ибодатхоналарини бузгани учун форслардан қасос олишга.

— Эҳе! Бу ишлар Ксеркс даврида бўлган эди. Уша ибодатхоналарнинг кимга кераги бор экан? Элладаликларнинг ўзлари ҳам улар устига уймалашиш-япти. Эсингиздами, фокидаликлар муқаддас Дельфни қандай талаганлари? Ушанда ибодатхонани ҳи-

моя қилиш деган гап фокидаликлар билан фессалияликлар ўртасида уруш чиқишига баҳона бўлган эди. Македониялик Филипп жанжалга аралашди-ю, унисиниям, бунисиниям думини қисиб, тинчитиб қўйди. Ҳақоратланган ибодатхона учун қасос олиш бир баҳона эканлигини мияси суюқ ахлат билан тўлдирилмаган ҳар бир одам тушунади. Македонияликлар форс подшосининг ҳазинасини эгаллаб олмоқчи, мана уруш сабаби қаерда.

— Боринг, шундай бўлсин ҳам! Бу бизнинг ҳам фойдамиз.

— Қандай фойда?

— Қандай фойда дейсанми? Фасоҳат муаллими Исократ айтадики: «У ерда бизни бой, тўкин-сочин мамлакат кутяпти. У ерда биз бахт, кенглик, фаровонликка эришамиз; тўпланган бойлик билан уй ва жамоага бирлик ҳамда ҳамжиҳатлик қайтиб келади.» Яхши гап. Наҳотки сенга форс олтини ёқмаса?

— Олтин-ку, ёқади. Аммо менга насиб қилармикин?

— Нега насиб қилмасин?

— Александр уни мендан камроқ яхши кўрмас.

— Э! Ҳаммага етади. Тир шаҳрида бир мақол эшитган эдим. «Арслон тўйган жойда чиябўри ҳам оч қолмайди». Нима десангиз денг, менга Александрнинг режаси ёқади. Донишманд сўзини эсланг: «Эрон билан бўладиган бахтли уруш корчалонларга катта имкониятлар эшигини очади. Давлат ҳаётига хавф солаётган дайдиларга иш топиб бериш билан Эллада қашшоқ одамлардан қутулади». Демак, форсларга қарши уруш бизга икки томонлама фойдали: бир томондан — ўлжа, иккинчи томондан шаҳарни тўлдириб юборган жулдурвоқилардан ниҳоят қутуламиз.

— Сен ҳақсан. Афинадан дайдилар қанча тез йўқолса шунча яхши. Ларих ўғли Эригий аллақачон аскар тўплаётган эмиш. Бирор ойдан кейин эркинроқ нафас оламиз щекилли.

«Олижаноб оталар» кетишди. Дракил бошини қасиб, лабини тишлади-да, сўнгра Феагенга тортиниброқ деди:

— Эшитдингми?..

Феаген индамади. Албатта, ҳаммасини эшитди у. Аммо, уруш! Ҳар бир виждонли деҳқонга жирканч эшитилади бу сўз. Ҳамма юнонлар қатори Феагенга

ҳам найза санчиш, палахмон отиш, қалқон билан ҳимояланишни ўргатишган, лекин ўз уйингни босқинчидан ҳимоя қилиш бошқаю, қайсидир кимса учун Эрон хазинасини ўлжа қилиш бошқа. Аммо нима қилиш керак? Нима қилиш керак? Нима қилишинг керак, Феаген?

— Ҳа, биргина умид...— алам билан шивирлади марафонлик.

Ярим соатдан кейин улар Эрон шоҳи Доро Кодоманга қарши бўладиган уруш учун ёлланма аскар тўплаётган лашкарбоши Эригий ҳовлисида туришарди.

ГАВГАМЕЛИ ЖАНГИ

*Искандар найзаси ярақлар шу чоқ,
Ғарбда порлагандай қирмизи булоқ,
Доро қиличидан сачраса учқун,
Қоялар қалбида ўт ёнар бутун.*

Низомий, «Искандарнома»

Куз фасли эди. Боғларда хурмо ҳосили пишиб етилган. Македониялик Искандар қўшини Дажла дарёсидан ўтиб, жануби шарқ томон йўл олди ва Ассириянинг Гавгамели шаҳри яқинидаги тепаликни ишғол қилди.

Бир соатдан кейин қуруқ буталар билан қопланган тепаликда чодирлар шаҳарчаси тикланди. Шаҳарча устидаги ҳаво офтобда қорайган эллик минг аскарнинг бақариқ-чақириғидан ларзага кела бошлади. Одамлар мис қозонларда ёсмиқдан овқат пиширар, яхлит эчки ва қўй гўштини олов устида айлантирар эди.

Урта пиёданнинг кичик бўлинма бошлиғи Феаген қорасоч бошини ўнг қўли кафтига қўйиб гулхан ёнида ётар, қуруқ, мўрт хашакни ямлаб чирсиллаб ёнаётган гулхандан кўзини узмасди.

Форсларга қарши тугамас урушни шарққа, Осиёга кўчириш, осиеликлар бойлигини ғарбга, ўз юртларига жўнатиш учун Эллада эрлари бир юз олтмиш оғир кемада Геллеспонтдан ёввойилар мамлакатига келтириб қўйилганига ҳам мана уч йилдан ошиб кетибди. Александр аскарларининг Гра-

никда Доро Кодоман тўдаларидан бирини тор-мор келтириши буюк юришнинг бошланиши бўлди.

Ҳа, мана уч йилдирки Феаген бегона йўлларда чанг-тупроқ кечади, бегоналар нонини тановул қилиб, бегоналар сувини ичади. Қўприклар қуриб, лаҳм кавлайди, деворларга тирмашиб чиқиб одам ўлдиради, лекин худо шоҳид, у ҳамон қашшоқ. Марафонликнинг юрагига виждон (қуриб кетсин!) шундай қаттиқ ўрнашиб олганки, жоҳилларга найза санчади-ю, чўнтагидан ҳамёнини олишга келганда темирдай қўллари бирдан дармонсизланиб, қоқшолга ўхшаб қолади. Дракил эса бунинг аксини қилади. У қиличини қинидан жуда кам сугуради, лекин ҳар бир жангдан кейин қўйнидан халтасини чиқаради. Савдогар ҳам Феаген сингари алангага ўйчан тикилиб турибди. Эҳтимол бу Дракилга Пинар дарёсидан нарида Александр ўлжа олган олтин шуъласини эслатаётгандир. Ёки бугдойранг Миср қизларининг билакларини безаб турган билагузукнинг жилоси бўлиб кўринаётгандир.

Македония пойтахти Пелладан шаҳар ноиби Антипатр ўн кунча бурун жўнатган аскарлар ҳали душман ёйидан отилган ўқларнинг визиллашини эшитганлари йўқ. Кулолчилик устахонаси ёки сандонлардан яқиндагина ажратилган азаматлар жанг кўрган баҳодирларнинг саргузаштларини эшитишга ишқибоз эдилар.

Феаген ва Дракил оғиз очмаганликлари сабаби янги аскарликка олинганлардан бири, Танагридан келган Лаэрт исмли чўтир беотияликнинг ўзи гап бошлади:

— Қоҳинлар Александр ҳақида галати гапларни айтишади. У худонинг ўғли эканлиги ростми?

— Бўлмаса-чи,— жавоб берди Дракил. Феаген унга кўзини қисиб қаради ва кулимсиради. Савдогар қизариб кетди ва қошларини чимирди.— Бу қанақа тиржайиш, чақмоқ урсин мени?— пишқирди у дарғазаб.— Қани айт-чи: Македония далаларида юриб кўрганмисан?

— Йўқ.

— Дракил эса у ерда уч йил яшаган. Менинг кўрганларимни сен ҳам кўрганингда лабингни бурмаган бўлардинг.

Лаэрт яқинроқ сурилиб ўтирди ва ёлворгандай

Дракилнинг ғадири-будур иягига қўлини теккизиб қўйди:

— Сўзлаб бер!

— Жоним билан. Фақат гапимни бўлманглар. Сиз билан ўттиз ёшгача Марафондан ташқарига чиқмаган аллақандай кўрсичқон эмас, Дракил гаплашяпти...— Дракил Феагендан юз ўгирди-да, гулхан ёнига тўшалган жун ёпинчиқ устига ўрнашиб ўтириб олди.— Хўп, эшитинглар. Бизнинг йўлбошчимиз, бахти барқарор бўлгур Александр йигирма беш йил илгари Пеллада дунёга келди. Унинг онасини Олимпиада дейдилар, бадавлат ва оқсуяк оиладан. Лекин отаси ким?

Дракил кўрсаткич бармоғини юқори кўтарди. Аскарлар кўзларини катта очиб, қаромат қилаётган авлиё олдида ўтиргандай унинг қўлларига тикилишди. Феаген заҳарханда билан деди:

— Македонлар подшоси Филипп ўзини Александрнинг отаси ҳисобларди. Наҳот у янглишган бўлса? Наҳотки бизнинг донишлар дониши бўлмиш ҳукмдоримиз сенга ўхшаган бир азаматдан туғилган бўлсалар?

Савдогар икки қўллаб бошини чангаллади. Янги олинган аскарлар даҳшатга тушиб қотиб қолдилар. Дракил бақириб юборди.

— О, ҳароми! Ҳозир устингга осмон ардарилиб тушади. Ҳа. Филипп янглишган.— Дракил овозини пасайтирди.— Лекин... айтишларича, Александр Зевс яшинсочардан туғилган эмиш.

Дракил орқага чекинди-да, ҳаммага тантанали нигоҳ ташлаб чиқди. Ҳайратга тушган аскарлар миқ этмай туришарди. Феаген бош чайқаб, пўнғиллади:

— Негадир ишонгим келмаяпти. Бу одатдаги бузуқ хотинларнинг ҳийласи — қўшни ҳовлидаги бирон эркак билан тунашадида, кейин худоларга тўнкаб юришади.

— О, аҳмоқ!— хитоб қилди Дракил.— Сен нимани билардинг! Наҳотки Тиндарнинг рафиқаси Леда ўғли Полидевкни оққуш қиёфасида намоён бўлган Зевсдан туғмаган бўлса. Сенингча Дионис ҳам Зевс билан оддий аёл Семеладан туғилмаганми?

— Геракл-чи?— тортишувга ҳайиқиброқ аралашди беотиялик Лаэрт,— у ҳам Зевс билан оддий аёл Алкменадан туғилган-ку.

— Ҳа,— илиб кетди унинг қўллашидан руҳланган савдогар.— Финикия маликаси, Қадманинг сингиси Европани яшинсочар ҳўкиз қиёфасида намоеън бўлиб, ўғирлаб, ўзининг севиклиси қилиб олмаганми?

— Пушти паноҳимиз Зевс бобо роса хотинбоз бўлган эканларда ўзиям,— пўнғиллади Феаген.

— Аргослик Даная-чи?— давом эттирди савдогар бошлигининг шаккокона сўзларини эшитмай,— беотиялик Антиопа-чи? У сенинг жамоангдан, Лаэрт! Шундай эмасми?

— Ҳа... шундай шекилли,— иккиланиб жавоб берди беотиялик. У бу хатарли суҳбатни бошлаганига пушаймон бўла бошлаган эди.

— Шундай экан, нима учун Зевс Олимпиада билан ҳам бирга бўлиши мумкин эмас?— Феагенга ҳамла қиларди савдогар.— Сен қандай эътироз билдирма, бари бир Александр тангрининг ўғли. Унинг қилаётган ишлари далолат-ку бунга, чақмоқ урсин агар. Болалик пайтидаёқ у ҳаддан ташқари ботир сифатида шуҳрат орттирган. Бир куни Филиппга Букефал лақабли от келтиришади. Шаҳар деворни ёнида уни синашаётган экан. Букефал энг зўр чавандозларни ҳам устидан ағдариб ташлайверибди. Филипп дарғазаб бўлиб, уни олиб кетишни буюради. Александр эса шунда: «Эгарга ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўқотяптилар-а, кўрдингизми?»— дейди. Филипп баттарроқ дарғазаб бўлиб: «Ўз қўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!»— дейди. «Рухсат бер, мен уни ўргатаман»,— дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилади: ҳамма шаҳзода ҳазиллашяпти шекилли деб ўйлайди. «Марҳамат!»— дейди Филипп. Александр югуриб Букефал ёнига келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қуёшга тескари томон буради — қараса, от ўз соясидан чўчиётган экан. Азаматимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қилади-да, бирдан устига сакрайди — ҳаш-паш дегунча от устида ўтирибди-да. От типпа-тик бўлиб кетади, лекин Александр қилт этмайди. Шунда Букефал бирдан қўзғалиб, ўқдай учиб кетади. Нима бўлганини биласизми? Тахт меросхўри тамом бўлди деб, энди уни тирик кўришдан умид узиб, Филипп ҳам, Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йиғлашга тушишади. Нима бўлди деб ўйлайсиз, яшнн урсин мени!

Кечқурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от миниб қайтиб келади, Букефал эса қўйдаи ювош тортиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай ишга журъат қилади? Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Александрни илоҳий кучлар асрайди.

— Бунга худоларнинг нима дахли бор?— пўнғиллади Феаген.— Айтишларича, уларнинг Македониясида от кўп. Ҳар бир македонияликнинг чападаст чавандоз эканини ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Александрнинг ҳаммадан моҳирроқ бўлиб чиққанига сабаб, у илгари ҳам шўх отларни миниб юрган. Шаҳзода чавандозликни қирчанғи миниб ўрганмаган-ку, ахир.

— Унинг ақли-чи?— эътироз билдирди савдогар.— У Суқротдан ҳам донишмандроқ, унга номаълум сир йўқ: атроф-теварақда нима бўляпти, нима бўлган ва нима юз бериши унга кундай аён. Айтишларича, кўр Гомернинг «Илиада»сини бошдан-оёқ ёд билармиш. Қайси оддий одам боласи бунга қодир?..

— Бўлмаса-чи! Ахир, уни Арастунинг ўзи ўқитган. Агар мен ҳам шундай мураббийдан тарбия олсам, Александрдан нодонроқ бўлмасдим.

— Вақиллама!— Феагеннинг сўзини бўлди савдогар.— Херонеа ёнидаги жанг, дўстим Лаэрт, эсингдами? У беотияликлар ерида бўлган-ку, ахир?

— Эсимда.

— Биласизми, Александр ўшанда қандай жасорат кўрсатган? Ушанда у ҳали йигирмага кирмаган эди. Биринчи бўлиб жангга кирди-да, фиваликларнинг муқаддас бўлинмасини савалай кетди. Унинг қўлларига тангрилар куч бермаган бўлса шундай қила олармиди?

— Намунча: «Илоҳий, илоҳий», деб вайсаб қолдинг?— Феагеннинг жаҳли чиқди.— Нима учун Александр маст фракияликка ўхшаб ўзини найзага урганини ёш бола ҳам тушунади. У шуҳрат истарди. Македонлар тунлари ухламай, қандай қилиб бутун Элладани босиб олишни ўйлашарди. Филипп саройида уруш ва юришлардан бошқа гап бўлмаган. Александр эса бу гапларни эшитавериш, шуҳрат ҳақида ўйлай бошлаган. Шуҳратпараст одам отасининг гап-лабаларига ҳасад қилиб лабларини тишлаган, сўкинган, унга ҳеч нарса қолмаётгандай қўрққан. Мен ҳам сен ўйлаганча бефаҳм эмасман, уч йилдан бери анча-мунча нарсани кўрдим, эшитдим. Айтмоқчи, сен

афтимга тупук сачратиб бунча шовқин соласи, яшин-ку уриб сени ўлдирмас, лекин мен шубҳасиз, кал бошингга мушт тушираман. Эсингдан чиқдим, аҳмоқ, мен бошлигингман-ку.

Дракил дарҳол жим бўлди. Феаген зарда билан гулханга қараб туфурди.

— Қароқчи сенинг Александринг, тангри ўғли эмас,— ғазаб билан қўшиб қўйди,— бизни талон-торож қилди, форсларни талайпти. Кейинчи, кейин кимни? Бунинг устига у арақхўр, маҳмадона, мақтанчоқ, иззатталаб пасткаш.

— Ҳим,— Дракил кўзларини айёрона қисиб тиржайди. Мана сенга камгап Феаген. Бошлиги керагидан ортиқча гапириб юбормадим, а? Ҳатто ўспиринларнинг ҳам бунга ақли етди, ўҳ-ҳў, уларнинг чиройли, аммо бефаросат кўзлари бақрайиб қолганини қаранг! Ҳамшаҳринг гапларини керакли одамга етказиш чорасини қил, Дракил. Хомсемизнинг руҳи кўтарилди. Узининг қўли устунлигини ҳис қилиб, сурбетларча хоҳолаб кулди.

— Йўқ, сен ноҳақсан, дўстим Феаген,— Дракил катта бошини кўтариб, ирғиб ўрнидан турди.— Мени яшин урсин, ҳақ бўлсанг агар! Менга қара! Граникадаги жангда бизнинг ўттиз минг пиёда ва беш минг отлиқ аскаримиз бор эди. Шундайми? Форсларнинг эса қарийб йигирма минг ёлланма юнон аскарлари, тахминан тагин шунча отлиқ ва пиёда камончилари бор эди. Бундан ташқари, улар баландда, жарлик ёқасида турарди, бизга эса ботқоқдан ва дарёдан кечиб ҳужум қилишга тўғри келган эди. Шундайми? Шундай бўлса ҳам Александр душманни боплаб қирди. Боплаб урди. Айт-чи: осмон кучлари унга мадаккор бўлмаган бўлса, ким ғалабага мушарраф қилди. Исса остонасида эса бир юз ўттиз минг форс устимизга ёпирилиб келди, лекин Александр буларнинг ҳам кулини кўкка совурди. Агар худолар қўлламаган бўлса, ким зафарга етказди? Ушанда: «Худоларнинг ўзи биз учун ҳаммадан кўра яхшироқ жанг қилмоқда», деб бекор гапирмаган эди у. Мен бу икки оёқли маҳлуқларни боплаб қийратмай қолган бирорта жангимизни эслай олмайман. Буларнинг ҳаммаси — осмондан. Ниҳоят, Миср. Уша юришимиз эсингдами: Ливия чўлларида сувсизликдан қирилиб кетишимизга оз қол-

ган эди. Коҳинлар Александрни Мисрнинг бош тангриси Аммон ўғли эканлигини тан олмадиларми?

— Бари бекорчи гап,— гап қўшди Феаген,— форслар жасур халқ, лекин уларнинг қуроллари ҳеч нарсага ярамайди. Уларга жанг қонун-қоидаларини ўргатишмайди, ҳар ким ўзи билганча жанг қилади. Шунинг учун битта македониялик учта форсга бас кела олади. Форсиянинг ўзи ҳам жуда дармонсизланиб қолган. Сатраплар орасида ўзаро қирғин урушлари ёки ғалаён чиқмаган кун йўқмиш эшитишимча, у ерда ҳар хил қабилалар кўп, форслар уларни талагани-талаган, шундоқ бўлгач, улар болта кўтармай қўядими. Солиқлардан халқ қашшоқланиб кетган. Ўз подшоси мамлакатни ҳақорат ва шармандаликка дучор қилган бўлса. Айтадиларки, ҳалиги, ўша подшоларни бесоқол ҳарам ходимлари ўз хоҳишлари билан тахтга чиқарар, тагин маликалар ёки уларнинг ўйнашлари иғвоси билан ўзлари ўлдирар эмиш. Богоаз деган ҳарам ходими уч подшони ўзи тахтга чиқариб, ўзи ўлдирганлиги билан шуҳрат қозонган. Тўртинчисига ҳам етиб борар экан-у, лекин Қодомон ўз вақтида унинг қалласини олиб ташлаган. Форсия — касал одамдай нарса. Қасалда куч нима қилсин? Тушундингми? Хўш, энди Аммон коҳинларига келсак, агар сенинг ҳам томогингдан бўғиб олсаму шафқат қилмасдан бор кучим билан қиссам, мени фақатгина худонинг ўғли, укаси, амакиси, буваси, набираси, қайнараси, қайниси, қайнатаси ёки кувёви дебгина қолмасдан, ҳатто дунёда мавжуд бўлган ҳамма худоларнинг отаси ҳам деб тан оласан. Тушунарлими? Хўп бўлди,— Феаген ҳорғин қўл силтади,— ўлган илоннинг бошини қўзғама, деб тўғри айтганлар. Яна: истаганимизча эмас, эплаганимизча яшаймиз, деганлар. Овқат тайёрми?

Маҳмадоналик чегарадан чиқиб кетганлигини марафонликнинг ўзи ҳам билди. Уч йилдан бери кўриб, эшитиб, тушунса ҳам қаҳрини ютиб (ахир у ҳам қачонлардир Александрнинг тангри ўғли эканлигига ишонган эди-да!), жим юрганди, охири бўлмади, бутун аламини Дракил бетига тўкиб солди. Манави Лаэрт, чўтир аҳмоқ ҳам бемаъни саволи билан унинг қўлтиғига сув пуркади, ер ютсин сени.

— Аммо, Феаген...— Дракил яна гап бошлаган

эди, Феаген баҳсни тўхтатиш учун ғазаб билан ўшқирди:

— Овозингни ўчир, тўнка! Минғир-минғир гапларингдан қулоқларим оғриб кетди.

Дракил мадад истаб Лаэрт ва унинг ўртоқларига жавдиради. Лекин улар кўзларини ердан олмадилар. Камбағалларнинг болалари қалбан Феаген томонда эдилар. Бироқ унинг фикрлари жудаям хатарли. Унинг гапини маъқуллашини кўрсатишга ким журъат қилади? Дракилга ҳам ёрдам бергилари келмайди. Ўз хатти-ҳаракатлари билан у очкўз суд-хўрни эслатарди. Фақат чўтир Лаэртгина савдогарнинг нигоҳига маъқуллагандай кулиб жавоб берди, лекин оғзидан сут ҳиди кетмаган бир боланинг нима ёрдами тега қоларди?

Дракил безовгаланиб қора пахмоқ жун билан қопланган чаккасини қашиди ва Феагеннинг маслаҳати билан бўғиқ овозини «ўчириб», жим бўлди...

Шу пайт қайдадир ўнг томонда, подшо чодирни тарафда бўлса керак, бурғунинг жарангдор ва чўзиқ навоси янгради.

— Кўрикка ҳозирланинг!

Гулханлар атрофида эринчоқлик билан чўзилиб ётган аскарлар бир йўла ҳаракатга келишди: улар шошилиб ёпинчиқларини қоқар, қилич осиб юрадиган қайишларини тўғрилашар, қуролларининг чангини артишарди. Кейин диққат билан тахлайган ёпинчиқлари устига ўтирдилар, лекин энди ҳар хил бекорчи гаплар эшитилмас эди. Ҳамманинг юзида, айниқса кичик бошлиқлар чеҳрасида жиддийлик ва бадиққатлик, кўзларида хавотир бор эди.

— Кўрикка ҳозирланинг!

Чодирлар орасидан Македония қўшинининг олий мартабали бошлиқлари тўдалашиб ўтиб боришарди. Подшо гоҳ-гоҳ гулханлар олдида тўхтаб, аскарларга диққат билан — мастлар, беморлар, руҳи тушганлар йўқми, жанг олдидан ҳамма соч-соқолини тозалаб олганми (қўл жангида соқолидан тутқизмаслик учун) деб назар ташлар, айниқса сопқончилар тўрвалари ва камончилар садоқларини инжиқлик билан титкилар, кўздан ўтказарди — қўрғошин зўлдир ва темир ўқлар етарлими; қалқонлари маҳкамми, камалак иплари янгиланганми, совутлар яроқлими; уларнинг овқатларидан татиб кўрар, савол берар, ношукур жангчилардан индамай ўгири-

либ кетар (энди улар кунини кўради!), бошқалардан яхшироқ кўринган аскарларга хиёлгина бош ирғаб қўярди. Баъзиларни ҳатто исмини атаб, қўл узатарди, шунда қўпол эркакларнинг жангларда илиқ сўзни қўмсаб қолган қалблари мумдай эриб кетарди.

Ниҳоят у Феаген бўлинмаси олдидан ўта бошлади. Уч йиллик уруш мобайнида марафонлик биринчи марта Александрни шунчалик яқиндан кўриши эди. Ахир, подшо битта, ўрта пиёданнинг кичик бўлинма бошлиқлари эса сон мингта. Тангри Аммон ўғли ҳар ким билан юзма-юз учрашиши шарт, деб ким айта олади? Подшонинг қиёфаси Феагенни ҳайратга солди. Македониялик ўрта бўй, озғин, ҳатто нимжон эди. Жингалак, малла соч толалар очиқ, икки томони қабариқ қайсар пешонасига тушиб турарди. Чапга сал қийшайган бўйни, қизил юзлари, кўк кўзларидаги нозли ифода, улар остидаги майда ажинлар, лабларидаги инжиқлик белгиси ва думдумалоқ хотинча няғи Феагенга ҳусни хазон бўлаётган лакратидалик гўзал хотинини эслатди. Бу ҳар нарсага қодир баҳодир эмас, минг-минглаб оддий одамлардан бири эди.

Ҳоким ортидан кулранг хитон устидан сидирға совут таққан, бошларига тожли ёки попукли жез дубулға кийган шахсий соқчилар ва лашкарбошилар эргашиб борарди. Ҳаммасининг ёнида сербар қилич осилиб турарди. Жундор оёқлари болдирига кавушлари тизимчаси чирмаб ташланган. Тирсаккача яланғоч муштақдор қўлларида юмалоқ оғир қалқон.

Подшо ва мулозимлар гумбазсимон сарғиш тепалик устида тўхташди; улар қаршисида теп-текис далаларнинг у ер-бу ерида бамисоли бетга тушган сийрак доғдай тўп-тўп сарвлар ўсган қўнғир водий ястаниб ётарди. Деҳқонлар ғаллани аллақачон, ёзнинг ўрталаридаёқ ўриб олишган эди. Олисда, деярли Юқори Заб яқинидаги душман гулханидан таралиб, мудроқ тўлғаниб, кўкка ўрлаётган тутун орасидан қалашиб ётган ясси томлару тўрт бурчак миноралар кўриниб турарди. Берироқда, оппоқ уч бурчак чодирлар орасида минг-минг одам уймалашарди. Булар Эрон шоҳи Доро Кодомон жангчилари эди.

— Сафланишяпти,— деди Александрга озғинроқ малла чол хириллаб. У ўзини мағрур тутар, ҳар бир

ҳаракати билан қадр-қимматини таъкидлаб турарди.— Фурсатни ўтказмай, ҳозироқ зарба берайлик.

Александр унинг гапини эшитмаётгандай эди. У индамай жануби-шарққа, форслар турган томонга қараб, нималарнидир ўйларди.

— Ҳўш?!— деди чол сабрсизлик билан.

Шоҳ бош чайқади.

— Йўқ, Парменион.

Чол қовоғини уйди.

— Бўлмаса қачон?

— Қачон?— Александр чиройли бурнининг учини қашиди.— Тонгда. Майли, одамлар дам олсин.

— Ахир, улар тўрт кундан бери бекор-ку!— қизишиб кетди Парменион,— яна қанча дам олишлари керак?

— Майли, яна бир кечани бекор ўткази қолишин, — эриниб жавоб берди шоҳ.— Ҳордиқ одамларга ҳамиша фойдали.

— Лекин форслар эрталабгача сафланиб улгуради-ку!— Парменион баттар қизишди.

— Зарари йўқ...

Александр эснади; у Парменионни бутун донишмандлиги билан бир пақирга ҳам олмаслигини кўрсатиб қўйишни истагандай эди.

— Зарари йўқ?— чол оппоқ қошларини чимирди.— Сен яхши кўрадиган Ксенофонтнинг сўзларини эса олиш жоиз эмасмикин? «Душманга ҳужум қилишнинг шундай пайтини топки, рақиб сафлари тартибга келтирилмаган, сенинг эса аскарларинг жаиғга тайёр, у қуролсиз, сен эса қуролланган, сен уни кўрасану у сени кўрмайдиган, у ноқулай жойда, сен эса қулай жойни эгаллаган бўл». Ёки сен кексалар маслаҳатини унутдингми?

— Йўқ,— лоқайд жавоб берди Александр.

— Бўлмаса нимани кутяпсан? Душман ҳали сафлангани йўқ. Улар тартибсиз ҳолда, бизнийг отличларимиз эса жангга тайёр. Биз душманни кўриб турибмиз, ўзимиз эса манави тепаликлар қатори ортида кўздан панамиз. Форслар пастда, биз юқорида. Нега ҳужум қилмаслигимиз керак?

Александр жаҳл билан афтини бужмайтирди.

— Кўр бўлиб қолганинг йўқми, бобой? Тун яқин, Парменион довдираб қолди (ў, Тифон илони ютсин сени!), аммо тезда ўзини қўлга олди:

— Ҳўш, нима бўлибди? Тун бўлса бўлар. Бошқа

иложи йўқ. Агар биз форсларга ҳужум қилмасак, улар бизга ҳужум қилади.

Шоҳ бошини ўгирди, Парменион унинг қаҳрли кўзларида нафрат ифодасини кўрди.

— Ҳужум қилмайди,— деди шоҳ тундлик билан.

— Нима учун?

— Нима учун?— қичқирди Александр. Юзларига бирдан қон тошиб келди ва пивопазнинг афтидай қип-қизил бўлиб кетди.— Чунки улар биздан қўрқадилар! Биз қўрқув солиб уларни ҳолдан толдирамиз. Енгил отлиқлар бўлинмасига буйруқ бер, тун бўйи машъал ёқиб, водий бўйлаб айланиб юрсин. Палахмончилар эса кам-кам тош отиб туришсин. Унисини ҳам, бунисини ҳам тез-тез алмаштириб тур, одамлар ухлаб олсин. Соқчилар мудрамасин — бошини оламан! Лашкаргоҳга сичқон ҳам кирмасин. Айғоқчим, жосусми, тентираб юрган осиелик учраган жойидаёқ ўлдирилсин. Гапимга тушундингми?

— Нима кераги бор бу ишларнинг?— кекса лашкарбоши шоҳга тикилди. Ҳайрон бўлган Александр Парменионга хўмрайди.

— Ё танграм! Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин.

У бурилди ва тепалик ёнбағридан пастга, қароргоҳга қараб тез йўл олди. Гетайралар — «подшо ўртоқлари» — ҳукмдор орқасидан зўрға етиб юришарди. Парменионнинг ўғли, пахмоқ, айиққа ўхшаган баҳодир Филота отаси ёнида қолди. Чол ўйларди: «Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин». Афина-Паллада! Унинг, Парменион — шоҳ Филиппнинг дўсти, машҳур жангчининг наҳот шу фикрга аввалроқ ақли етмади? Ҳа, форслар Александрдан қўрқадилар, биринчи бўлиб ҳужум қила олмайди, тагин шундай зим-зиё тунда. Бехосдан бериладиган зарбани қайтариш учун тонг отгунча сафда типпа-тик туришади, уйқусизликдан толиқиб, сохта ваҳимадан қўшга қўшилган ҳўкиздай тинкаси қурийди, эрталаб чарчоқдан оёқлари чалишиб кетаётган бир пайтда тетик, яхши дам олган Александр аскарлари тепаликдан форслар устига босиб тушади-ю, барини яқсон қилиб, водий тупроғига қориштиради... Қандай жўн-у, қандай улуғвор режа!

Бундай воқеа биринчи марта бўлаётгани йўқ.

Масалан, Граникда чол Александрдан жангни кейинга қолдиришни сўраб қаттиқ ёлворди. Душман тепаликни эгаллаган, македонияликлар эса ботқоқ олдидики пастликда турарди. Парменион ботқоққа ботиб қолишдан қўрқарди. Лекин подшо унга қулоқ солмади. «Наҳотки,— деди Филипп ўғли,— Гелеспонтдан шундай осон ўтсаму шу ғариб дарёча олдиди тўхтаб қолсам?!» У олға ташланди ва душманни тор-мор келтирди.

Финикияликларнинг форслар қўлидаги Тир шаҳри таслим бўлгандан кейин Доро Филипп ўғлига дўстлик, Евфрат дарёсидан ғарбдаги, Эгей денгизигача бўлган бутун мулкини, Исса яқинида македонларга асир тушган оиласини қутқариш учун эса ўн минг талант¹ ва ўз қизларидан бирини хотинликка олишни таклиф қилди. «Мен Александр бўлганимда,— деган эди ўшанда Парменион,— шу шартларнинг ҳаммасини қабул қилардим.» Ҳа,— жавоб берган эди лаънати ўспирин,— Парменион бўлганимда форс подшоси таклиф қилган нарсаларга мен ҳам рози бўлардим. Лекин мен Александр бўлганим учун Доро қўйган шартлар қаноатлантира олмайди. Бутун давлатни босиб олишга кучим етгандан кейин ярим давлатни олиб нима қиламан? Менга унинг пули нима керак, шундоқ ҳам ўзимда ошиб-тошиб ётган бўлса. Доронинг битта қизини оламанми ёки бир йўла иккаласиними, ундан сўрамай уйланавераман, ахир улар меннинг қўлимда-ку».

«Ҳа, Александр ақлли, жасур ва зийрак,— қайғуриб ўйлади кекса лашкарбоши.— У қартайган эшак Пармениондан минг қарра ақлли». Аммо бундай хулоса сочлари оқарган кекса македонини мутлақо қаноатлантирмади, аксинча унинг ҳасадгўй кўнглини хира қилиб, қаршилиқ тўлқинларини уйғотди.

— Муҳтарам ҳукмдоримиз, ер ютсин уни, жуда ҳаддидан ошиб кетди,— деди чол ўғлига, улар ёнбағирдан тушиб, қароргоҳ томон юрганларида. Филотга индамай бош ирғади.— Бу ютуқлар учун сен билан мендан миннатдор бўлиш ўрнига,— давом эттирди сўзини Парменион,— ҳовлиқиб, бошини йўқотиб қўйди. У ҳақиқатан ҳам ўзини тангри Аммон ўғли деб тасаввур қиляпти шекилли.

¹ Талант — қадимги Эллада ва Қадимги Шарқда энг йирик пул ўлчови, 1500 олтин сўмга тўғри келади.

Филота унга бош ирғаб қўйди. У отасини жуда севар, шунинг учун доим унинг фикрига қўшиларди: — Унинг илоҳий шохларини синдириш вақти келмадикин? — шивирлади Парменион ва гулхан ёнида ётган одамларга кўз қирини ташлади.

— Кўрамиз... — деди Филота хириллаб, — жангчилар орасида норозилар кўп. Юришлардан қамма чарчаган. Аполлон гувоҳ, ҳали унинг охири кўринмайди. Тунда чодирга кирилса-да, бир-икки зарб... иш тамом. — Филота семиз, жундор бармоқларини ёзди-ю, ўша ондаёқ, ҳайбатли мушт қилиб тугди ва кесиб олинган каллани сочидан ушлаб силкитаётгандай юқори кўтарди.

Подшо чодир олдида Александрнинг бош шахсий қоровулларини: озғин, чайир Фердикка билан қоракўз, келишган Птолемайос Лагни кўрдилар. Фердикка ота ва ўғилга очиқдан-очиқ адоват билан назар ташлади, хушчақчақ Птолемайос Лаг эса тишининг оқини кўрсатиб шўхчан жилмайганча, қилич дастасида метон балиқчи қизлари рақси куйини чертарди.

Кечқурун, қисқа ҳарбий кенгашдан кейин чодирда Александр ёлғиз қолди. У юмшоқ гиламга чўзилди, бу гиламни Гордия аҳолиси — жанговар арава шотисидаги қадимий Фригия подшоси туккан тугунни кўрсатган ўша гордияликлар совға қилишган эди. «Ким шу тугунни ечса, — дейилади ривоятда, — бутун Осиёга ҳоким бўлади». Филипп ўғли узоқ ўйлаб ўтирмай уни қилич билан кесиб ташлади. Бу воқеа ҳақидаги хотира подшони хурсанд қилди. Ҳа, қилич ғофиллар мамлакатининг калити! Александр серпай қўлларининг бақувват кафтларига бошини қўйди-да, жилмайди.

Оғир қадам босиб камгап Фердикка пайдо бўлди. Подшонинг бошқа жирканч сафдошлари орасида шугина беғараз эди. Фердикка ҳамишагидай дағал хитонга ўраниб, белига мис балдоғу зеб-зийнатлар қадалмаган, анча эски камар боғлаб, атайлаб қилгандай оёғига оҳори тўкилган кўримсиз бошмоқ кийиб юрарди. Унинг кўриниши бефаҳм ва қўполга ўхшарди, аммо биринчи шахсий қўриқчисининг қанчалик ақлли ва зийраклигини фақат Александр биларди. Хусусан ақли ва беғаразлиги учун подшо Фердикка-

га ўзига ишонгандай ишонарди. Бунақаси хиёнат қилмайди. Фердикка фақат ўзлари учун аҳамиятли бўлган арзимас майлу иштиёқлар учун бир-бирларини таъқиб қиладиган майда одамчаларга нафрат билан қарайди. У фақат Александрни севади, чунки ёш подшо дунёда бекор яшамаяпти, унга ёрдам берса арзийди деб ҳисоблайди.

Кун ботгандан кейин қўзғалган шамол чодир популарини юлқилар ва матони елкан сингари шиширар эди.

— Урта пиёдадан юнон келибди,— деб пўнғиллади Фердикка.— Ёнингга кирмоқчи.

— Нега?

Фердикка мўйловини ялаб турди-да, кейин жирканганнамо деди:

— Хуфия маълумот.

— У?— Александр тирсагига суянди-да, гулдор шарқ кўрпаси билан ялаиғоч кўксини ёпди.— Чақир!

Дракил кўринди. Унинг юм-юмалоқ, айёрлик балқиб турган семиз юзлари ялтираб турарди. У олдинга уч қадам қўйди-да, ҳеч бир юнон ёки македон қилмайдиган ишни қилди — подшо олдинда тиз чўкди. Бу Филипп зурёдига жуда ёқарди. У илтифот билан Дракилга бош ирғади.

— Сўзла!

— Урта пиёданнинг қирқ тўртинчи кичик юнон бўлинмаси бошлиғи Феаген ёш жангчилар орасида сенинг наслу насабинг тўғрисида миш-миш тарқатиб юрибди. У айтадики, сенинг отанг Филипп эмасмиш, гўёки сен аллақандай (айтишга тилим бормаиди...) ёллазма фракияликдан туғилган эмишсан... Сени у (оғизга олиш ҳам даҳшат!) тангри Аммон ўғли эмас, йўлтўсар ўғри деб атади. Бундан ташқари яна кўп номаъқул гапларни гапирди.

Дракил жим бўлди ва тепакал бошини қуйи эгди. Гирди қора соч билан қопланган бошининг тақир жойи тозаланган мис қозоннинг тубига ўхшарди.

— Эшитдингми, Фердикка?— сўради подшо швахсий қўриқчисидан.

— Ҳа,— қисқа жавоб берди Фердикка.

— Уша Феагени меннинг олдимга судраб кел. Сен бўлса, отинг нимаиди... Дракилми? Ўзим чақирмагунча манави парда орқасида бекиниб тур.

Савдогар итоаткорона яшириди. Александрнинг афтидаги ифода ўзгармади, у бепарво жилмаярди.

Умр бўйи уни фитначилар қуршаб келарди, ҳеч ким хиёнат қилади деб ўйламаган, аммо зиёфат маҳали кутилмаганда Филиппни ўлдирган аслзода йигит — Павсинийни эслади. Бирмунча вақт ўтгандан кейин лашкарбоши Аттал жангчиларни унга қарши кўтаришига сал қолди. Ҳатто Александр Кичик Осиёни забт этиб, Сурия остонасигача етиб бориб, Элладада тинчлик ўрнатгандай кўринса ҳам, исёнкор Афина Дорога элчилар юборди.

«Итдан туққанлар,— беғараз сўкинди Александр ичида. Нафратланишга муносиб одамлар унинг газабини келтирмас эди.— Улар нима истайди? Нима учун ўзларини бекорга қурбон қилишади? Мени ҳатто чақишга ожизлик қилиб, оёғим остида сувилондай жилпанглашади. Товоним остида эзилиб, худди сувилондай ўлиб кетишади. Наҳотки улар мени — тангри Аммон ўғлини тўхтатиш, йўлдан қайтариш мумкин деб ўйлашса?— Македон ҳайрон бўлиб елкасини қисди.— Қурт-қумурсқалар уюми. Уларни қирдим, қираман ҳам...»

У ўзига, ўз иқтидорига ва ҳеч қандай зарба ҳалок қила олмаслигига шунчалик ишонардики, ҳатто Дракилнинг хуфий хабари беш ёшли боланинг дағдағаси Гераклнинг қандай кулгисини қистатган бўлса унга шундай кулгили туюлди. Фердикка ранги бўздай оқариб кетган Феагенни чодирга олиб кирганда подшо ҳамон бояги ҳолатида, тирсагини гиламга тираганча ётарди.

— Александрга салом!— деди Феаген бўғиқ товуш билан. Дубулғасини қўлга олиб, амри фармон кутгандай ҳукмдорга қараб турди.

— Феагенга салом,— жавоб берди Александр бепарво,— эшитишимча, менинг ҳақимда ёмон гаплар айтибсан. Тўғрими?

Феаген бир қадам орқага чекинди. Ҳаммасн аён, Дракил уни сотибди. Бош тортиш муносиб эмас.

— Тўғри,— тан олди Феаген; икки қошининг ўртаси тиришиб бирлашиб кетди.

— Нега бундай қилдинг?

— Узинг-чи?— Феаген энди бўлар иш бўлганини билар эди.— Бу қилмишларни нега қилдинг?

— У-ў!— Александр қаддини кўтариб, ўтириб олди ва Феагенга тикилиб қолди.— Наҳотки сени бирор нарса билан ранжитган бўлсам?

— Ранжитдинг.

— Нима билан?

Феаген қўл ҳаракати билан ўзининг дубулгаси ва сипарига ишора қилди.

— Жангда сенга қийинми?— қуруққина сўради Александр.

— Қийин.

— Бошқалар шикоят қилмаяпти-ю. Осиёга кўй-лаксиз келишган эди, энди ҳаммасининг тўрвасида олтин жиринглаб турибди.

— Меникида жиринглаётгани йўқ.

— Нима учун?

— Уғирлаш қўлимдан келмайди.

— Уғирлаш қўлингдан келмайдими?— Александрнинг қошлари саф олдидан ўтгандагидек кескинроқ қийшайди.— Нега ундай?

— Менинг ўзимни Ламах амаким шилиб, қоқлаган. Қанча овора бўлиб юрганман. Мен кимни қоқласам, у ҳам азобга қолади. Яхши эмас.

— Ҳа-а!— Подшо қаҳри келаётганини сездирмаслик учун лабини қимтиди.— Лекин бу ер Осиё-ку! Еввойиларни қоқлаш гуноҳ эмас.

— Бари бир улар ҳам одам.

— Қўриб турибманки, бориб турган тентак экансан!— пўнғиллади Александр жаҳл билан.— Жазирама Шарқ офтоби мияннга ёмон таъсир қилганга ўхшайди. Бунинг устига совут сенга огирлик қилаётганга ўхшайди. Ечишга рухсат бераман. Енгил пиёдага ўтганинг яхши. Эртага ҳаммадан олдинда юриб, жангни бошлаб берасан. Далаларнинг салқин шамоли миянгни тозалайди, подшоҳинг тўғрисида бўлар-бўлмас гап тўқишни бас қиласан. Гапимни тушундингми?

— Ҳа,— деди қовоғи уюқ Феаген. Александр уни ўлим жазосига ҳукм қилган эди. Пиёдалар олдида борадиган ва урушни бошлаб берадиган одам камдан-кам тирик қолади. Лаънати маҳмадона! Қим мажбур қилди гапир деб? Бугун шу беъмани гапларни гапирмаганингда ҳозир подшо қаршисида турмадан бўлардинг. Сичқон ерни кавлай-кавлай мушук олдидан чиққан экан. Македоннинг олдида паст келсамикин, ёлвориб шафқат сўрасамикин? Йўқ, Феаген Афина давлатининг озод туғилган граждани, унга ўз халқи ғурурини ерга уриш муносиб эмас. Маррафонлик рўй берган воқеадан қанча афсусласан,

эсини йўқотиб, гангиб қолмади. Қовоғи солиқ бўлса ҳам, кўринишидан хотиржам, буёғи нима бўлишини кута бошлади.

Александр Фердиккага ўгирилиб, бир печа оғиз чўзик, ғалати сўз айтди. Жаранглаши ва сўз қурилишига қараганда у юнон тилида гапираётгандай туюларди. Лекин македон тили фессаллар, эфирлар, фракияликлар тили билан аралашиб кетган, шунинг учун Феаген ҳеч нарса тушунмади. Александр ватанида уч йил яшаган Дракил эса, аксинча, ҳамма гапни тушунди.

— Мана, афиналиклар қанақа халқ!— деди Филипп ўғли.— Буларни Зевсинг ўзи ҳам ўзгартолмайди. Бу аблаҳни Балакр камончиларига қўшиб қўй. Эрталабки жаиғда бирор ёввойи уни ўқ-ей билан тинчитар балки.

— Ундай бўлмаса-чи?

— Унда, бахти борлиги бу юнонни,— Александр эснади,— ўлмай қолса — майли, яшайверсин. Мени ундан қўрқиб кетди деб ўйламаяпсанми ишқилиб? Фитначига ўхшамайди. У шунчаки бир нодон.

Фердикка марафонликни ёқасидан тутди-да, чодирдан итқитиб юборди. Александр эса Дракилни чақирди. Савдогар яна гиламга чўкка тушди.

— Сен яхши иш қилдинг.— Александр бармогидаги олтин узукни чиқарди-да, кучукка суяк ташлагандай Дракилнинг олдига ташлади.— Аскарларнинг гапларига қулоқ солиб юр, кейин уларни келиб менга айтасан. Сени Феаген ўринга бўлинма бошлиғи қилиб тайинлайман. Энди жўна, уйқум келяпти.

Гавгамелди томондан эшакнинг юракларни зириллатиб юборадиган кучли ҳанграши эшитилди. Шамол тўхтади. Тонг ёришди. Александр уйғонди ва Парменшонни чақириб келишни буюрди.

— Форслар қалай?

— Тун бўйи сафда туриб чиқишди,— деди Парменион ҳасад билан.— Ҳозир ҳам шундай туришибди.

— Яхши,— Александр сапчиб турди, суяклари қисирлаб керишди ва занг урди. Шахсий қўриқчилар ювиниш учун олтин жомда сув келтиришди.

Саҳардан бери водий узра ёйилиб турган туман кўтарилиб келаётган қуёш нурида аста-аста эриб

кетди. Доро лашкарига македонлар кўзи тушди. Гавгамели билан тангри Аммон ўғли мустаҳкам эгаллаб олган қатор тепаликлар ораси осмоннинг ярмини қоплаб олган қора булут сингари қуролли одамлар билан тўлиб кетган эди.

Доро ўз қуролли кучларини, икки қатор қилиб сафга тизган эди: биринчи қатор — пиёдалар, иккинчиси ёрдамчи бўлиnmалар эди. Биринчи сафнинг иккала қанотига отлиқ аскарлар жойлаштирилган. Бутун сафларда олдинда турган филларнинг хартумлари илондай буралар, икки филдиракли жанговар араваларнинг тиглари ялтираб турарди. Подшо ва унинг мулозимлари жанговар сафлар ўртасидан жой эгаллаганди.

Бу ерга кўпгина Осиё қабилаларидан аскарлар тўпланган эди. Чап қанотда бақтрийлар, дах ва араҳот чавандозлари кўзга ташланарди. Ёнма-ён отлиқ ва пиёда форс, элам ва кадусийлар турарди. Унг қанотда Жанубий Сурия, Фаластин ва Месопотамия отлиқлари, лидиялик, парфияликлар, шак, тапур, албанд, ҳинд, форсларга хизмат қилувчи ёлланма юнон ва мард ўқчилари ёйилиб турарди. Саф ўртасини бобилликлар, ситакенлар, укслар ҳамда Қизил денгиз соҳилларидан келган аскарлар тўлдирган эди. Бундан ташқари, Доро чап қанот олдига минглаб скиф чавандозларини чиқариб қўйганди. Армавистон ва Каппадокия отлиқлари эса унг қанот олдида эди.

Узун йўл-йўл чакмон, кенг-мўл тўн ва хитонлар, калта камзул ва оқ яктаклар, кулранг, қизил, зангорн рўйпўш ва ёнинчиқлар, тўр этак ва зирҳли кийимлар, совут ва сипарлар, салла ва мўйна телпаклар, учли кигиз қалпоқ ва мис дубулғалар — бари бир бўлиб шундай рангба-ранг, шундай ёрқин гиламга ўхшардики, унга қараганда кўз қамашиб кетарди.

Ун минглаб найзаларнинг ярқирашига қараб бўлмас эди. Қиличлар жаранглар, тўқима қалқонлар бўғиқ сас берар, қамчилар қарсиллар, отлар қаттиқ кишиарди.

Александр ўйлагандай душман аскарлари тунги бедорликдан чарчаган ва энди сафин бузиб чўпқайиб ўтиришар, тупроқда чўзилиб ётишар ёки от ва аравага суяниб ухлашар эди. Бир بازار ташлашда бу галаларнинг ҳаммасини қамраб олиш қийин эди, осиеликларнинг ҳарбий кучлари икки ёнга шу қадар

чўзилиб кетгандики, чап ва ўнгдан кўтарилаётган чанг-тўзон орасида охирини кўриб бўлмасди.

Тепаликларда бурғулар чалинди. Македонияликлар қароргоҳи ҳаракатга келди. Александр кўзга ташланди. У машҳур Букефалнинг бўри терилари тўшалган биқинларини оёқлари билан қисиб, найзасини силкитарди. Бўри териси ҳидини сезган от олга юлқинарди. Подшонинг бошида шохли дубулға. Кўкрак ва елкасини Медуза Горгона сурати солинган яхлит сипар чирмаб олган эди. Сипардан белигача, шунингдек, олди ва орқасини мис тахтачалар шокиласи ўраб турар эди. Қизил хитонининг этаги тиззасига ҳам тушмасди. Қўли тирсагигача очиқ, елкаси оша калта, аммо кенг ёнинчиқ ҳилпираб турарди. Эллик минг оғиздан бир йўла:

— Александрга шарафлар!!!— хитоби янгради.

Бу шовқин форсларга ҳам эшитилди ва бирдан уларни оёққа турғизди. Александр қизишиб кетган отини жиловидан тортиб, қисқа-қисқа буйруқлар берарди. Уларни тез ва чаққон бажаришар, чунки нима қилиш кераклигини бошлиқлар кеча билиб олишган эди.

Александр ҳар қатори бир минг йигирма тўрт кишидан қилиб ўн олти қаторга тизилган ўн олти минг уч юз саксон тўрт оғир қуроли гоплит-жангчилар фалангаси (жипс мушт)ни лашкарнинг ўртасига жойлаштирганди. Пиёда аскарлар фалангаси жанг майдони бўйлаб (энига) икки минг қадам масофани эгаллаган. Олдинда бир киши, саф ичкарасига қараб тизилган ўн олти киши — лох, кичик бўлипмани ташкил этади. Энига ҳам, ичкарасига ҳам ўн олти кишидан (икки юз эллик олти киши) иборат бўлипма синтагмани ташкил этади. Ун олти синтагмадан кичик фаланга, тўртта кичик фалангадан эса битта бош фаланга вужудга келади. Гоплитлар қўлларига узунлиги ўн икки тирсак келадиган найза — сарисса ва тўрт бурчак катта-катта қалқон кўтариб олишган эди. Бошларида кунгурасимон дубулға, ёнларида қилич осиглиқ.

Лашкарнинг ўнг қанотини совут кийган, сарисса пайзаси ва фракяча эгри махайра қиличи билан қуролланган гетайра — чавандозлар эгаллаган эди. Уларнинг юмалоқ бронза дубулғаларидаги от думи елкаларига осилиб турарди. Бу ерда саккизта гетайра, ёки ҳар бир илда олтмиш тўрт нафардан

жангчи бор эди. Уларга Парменионнинг ўғли Фило-та қўмондонлик қиларди.

Фаланга билан гетайралар бўлинмаси оралигини ўрта пиёда қалқондорлари эгаллаган эди. Улар зиммасига жангда оғир отлиқлар галабасини таъминлаш юкланган эди. Сараланган гипаспистлар деб аталувчи бу жангчиларнинг қалқонларига кумуш қопланган эди. Қалқондорларни Парменионнинг иккинчи ўғли Никанор бошқарарди.

Чап қанотга эса Парменионнинг ўзи бошчилик қиларди. Бу ердан, гоплитлар фалангаси ёнидан Кратер бўлинмаси, Ларих ўғли Эригийнинг юнон пиёдалари, ундан кейин Менелай ўғли Филипп бошчилигидаги фессал ва юнонлардан тузилган ўрта отлиқ қўшилма жой олганди. Чап қанотнинг энг четида ўрнашган кекса Парменион атрофини Форсал шаҳри жангчилари — энг моҳир фессал чавандозлари қуршаб олган эдилар.

Бутун ҳарбий тартибнинг олди ва ёнларини агриан қабиласидан бўлган, найза билан қуроолланган фракцияликлар, пёонлар, Балакра ўқчилари (булар орасида Феаген ҳам бор), оёқ яланг камончи ва сопқончилар ҳамда енгил отлиқ бўлинмалари ўраб туришарди. Александр ўрта пиёда аскарларидан саккиз минг икки юз нафарини лашкарнинг орқасига жойлаштирди, мабодо форслар қўшинни қуршаб олишга уринадиган бўлса, улар душман ҳамласини қайтариши керак.

Шундай қилиб, агар осиеликлар ҳаммадан ҳам қўшин ўртасини мустаҳкамлаган бўлсалар, македонлар асосий зарба кучини — оғир отлиқ гетайраларни — ўнг қанотга жойлаштирдилар. Агар форс қўшинлари қанотини кенг ёйиб турган бургутга ўхшаса, македон қўшинлари тиғи ўнг ва олға қаратиб қўйилган ойболтани эслатарди. Отлиқ мушт билан ўнг томондан зарба бериш македонларнинг энг сеvimли жанговар усули эди, чунки душманнинг яхши мустаҳкамланмаган чап қанотига селдай ёпирилиб келишар ва бирдан унинг сафларини пароканда қилиб юборишарди.

«Эҳ, кекса донишманд! Кекса донишманд! — ўйларди Александр, болалигида ўзи қанча-қанча ташвиш орттпрган мураббийси Арастуни хотирлаб, — ўйлайсанки, келажак одамлари мени Арастунинг ожиз шогирди деб атайдилар, Арасту абадий Александр»

дан юқори туради. Йўқ, файласуф, йўқ! Менга сенинг сиёсат, маънавият, этика, поэтика, логика, физика, табиатшунослигинг нима учун керак? Сен художўй одамларнинг майда шаҳарлари тарафдоримисан? Сен буюк давлатлар, катта ва сершовқин шаҳарларга қаршимисан, савдо-сотиқ ва ҳунармандчиликка қаршимисан? Аксинча, мен, Александр буларга қарши эмасман! Сен мени ўқитдинг, хўш, ўқитган бўлсанг нима қилибди? Мен ҳаммасини аксинча қиламан, токи келажак одамлари мени афиналик олимнинг занжирбанд ити деб ҳисобламасинлар...»

Александр қўл силтади. Сибизга-бурғи янграй кетди. Қўшинлар теналикни тарк этиб, чап қанот томондан ёйилиб, осисликлар сари йўл олдилар. Александр ўз шахсий қўриқчилари билан ўнг қанотда, гетайралар яқинида турарди. Ун минглаб кўтариб-босилаётган оёқ остидан шунчалик чанг-тўзон кўтарилардики, осмон ҳам ер сизгари сарғайиб кетди. Нафас олиш қийин эди.

Гира-ширада текисликда ҳорғин силжиётган душман қўшинларини зийраклик билан кузатаётган Александр тасодифан Эрон қўшинлари кўлампидан унинг қўшинлари кўлампидан қисқароқ эканлигини сезиб қолди. У бирдан тушундики, бу ҳолат македонлар одати бўйича душманнинг чап қанотига кескин зарба беришига тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, душман македонларни чапдан ҳам, ўнг қанотдан ҳам осонгина қуршаб олиши мумкин.

— Филота,— қичқирди подшо сал наридан ўтиб бораётган Парменион ўғлига,— ўнгга ол, ўнгга! Птолемайос, Парменионга айт, бизнинг оптимиздан поғона-поғона бўлиб ҳаракат қилсин.

Парменион ўгли отлиқларини ўнгга бурди. Форлар рақиб томон сафларида бўлаётган ўзгаришларни кўрди. Доро Кодомон ҳал қилувчи зарба учун қулай пайт келди деб ўйлади чоғи. Жанговар араваларни бошқариб турган жангчилар отларини қичаб қолди. Ҳаммаёғига қийшиқ ханжар ўрнатилган икки юз ўлим араваси олға учиб кетди. Улар ортидан вазмин ва гумбур-гумбур қадам ташлаб филлар югуриб борарди.

Юзлари қорайиб, озиб-тўзиб кетган Феаген бутун македон қўшинлари олдида турар, палахмонини шайлаганча кутарди. Унинг орқасидаги Балакра ўқчилари олдинга энгашганча қотиб қолишди. Феаген

ҳозир ҳамма нарсани унутган эди: марафонлик душманни кўрган заҳоти Дракил, чақув, Александр — ҳаммаси бирдай калласидан чиқиб кетди. Унинг яшагиси келарди. Улишни истамасанг, ўлдиришинг керак. Форслар аравалардан камон ўқлари ёмгирини ёлдиришарди. Юнонлар бронза ёй ўқларидан омон қолиш учун барабар ерга ётиб олишди. Биринчи арава тўғри Феаген устига учиб келарди. У от ва одамларнинг иржайган тишларини аниқ кўра бошлаган эди. Ҳозир!... Феаген ирғиб турди, палахмониини айлаштирди-да, кўрғошни зўлдир билан аравакашнинг манглайига солди. Аравакаш арава ўриндигига ўтириб қоларкан, беихтиёр жилловини тортиб юборган эди, отлар бошқа томонга — келаётган йўлига қўндаланг томонга югуриб кетди. Форслар чонаётган отлар ҳаракатини тўғрилашга интилишарди, лекин пэонлар камон ўқи билан уларни тинчитишарди. Иккинчи арава биринчисига урилиб кетди, бошқалари эса бир жойга тўпланиб қолди.

Балакра ўқчилари, агриан, пэонлар араваларга ҳамма томондан ёпирилдилар. Аравалар шотисига, ўқига, отлар эгар-жабдуғига ўрнатилган темир ўроқлар яримьяланғоч ўқчиларнинг қўл ва оёқларини узиб кетар, вужудларини пора-пора қилар эди. Уларнинг эгик тигидан қирмиз қон томчилари оқиб турарди. Ола-була хитон кийиб, чарм қалқон таққан серсоқол аравакашлар ғазаб ва кўрқувдан чинқирандилар. Чаққон фракцияликлар аравага чиқиб олар, аравакашларни калтаклар ва уларни эронликлар томон буриб қолардилар. Бари бир осиеликларнинг элликта жанговар араваси енгил пиёдаларнинг қалин сафларини ёриб ўтишга муяссар бўлди. Улар юнон фалангаларига ҳамла қилдилар. Кеча келишиб олингандай аскарлар чекиниб, йўл берди. Аравалар оғир пиёдалар биринчи қаторининг орқасига ўтиб кетди, лекин бу ерда турган қалқондорларнинг эҳтиёт қисми уларга ҳужум қилиб, тор-мор келтирди.

Филлар ҳужуми ҳам муваффақиятсиз чиқди. Улкан баҳайбат жониворлар енгил пиёда орасига кириб қолганда фракциялик ва элладаликлар қақроқ тепаликда кўкарган қамиш кучли шамол пайтида мавж уриб, тўлқинлангани сингари шовқин солиб ҳайқира бошладилар. Филлар оёғи остига миҳ қоқилган тахталарни ирғитдилар. Камончилар уларнинг кўзларига отар, устидаги тахтиравонда ўтири-

ган ҳайдовчиларни ўлдирар эдилар. Инсонлар ва филлар олишуви, худолар билан титанлар¹ ўртасидаги афсонавий жанглари эслатарди. Баъзи бировлар айёрлик қилиб ўрмонлар ўғлонининг серажин ёибошига тортилган қайишларни кесиб юборар, устидаги камончи тахтиравон билан бирга олишаётганлар бошига гумбурлаб агдарилиб тушарди. Ниҳоят филлар ўлган ва ярадор бўлган филбонларни меҳр билан кўтариб олишди-да, бурилиб орқага югуриб кетишди. Шунда форслар тўс-тўполондан фойдаланиб, биринчи сафдаги бутун қўшинларини олға ташладилар.

Унг қанотда скифлар билан македонларнинг енгил отличлари ўртасида шиддатли жанг бошланиб кетди. Скифлар, дахлар, бақтрий ва араҳотлар тез ва эпчиллик билан ёй отар, македонларни отдан уриб туширар, лекин шундан кейин ханжар билан ҳимояланиб, орқага чекинардилар. Чап қанот билан форс қўшинлари маркази орасида бўшлиқ ҳосил бўлди. Александр шуни кутиб турган эди.

— Филота, бўёққа кел!— даҳшатли овоз билан қичқирди у. Яшин чақнагандай, идроки ёришиб кетди. Шу қисқагина муддат ичида, даҳо шуъласи ярқ этиб ўтгунча, Александр бутун жанг майдонини, катта ва кичик бўлинмалар ҳаракатини фикран кўришга улгурди, деярли ҳар бир форс ва юнон аскарни кўзига назар солди. Ҳаяжондан унинг бошидан-оёғига титраб кетди. Кўпикланган тўлқинлар узра парғез қилаётган ёш лочиндай, ўзининг буюк, енгилмас кучига бўлган чексиз ишонч бутун вужудини қамраб олди. У етиб келган Филотанинг елкасидан ушлади-да, бир силтаб ханжарни қинидан суғиргандай қисқа ва жарангдор товуш билан қичқирди.

— Пона!..

Гетайралар тезлик билан қайта сафланди. Пона сингари уч бурчак бошида Александрнинг ўзи турарди. Жанглар суронини кескин бургулар садоси босиб кетди. Минглаб қалқонлар қасирғаси янгради, македонлар душман кўнглига таҳлика солиш учун найзаларни қалқонларига уришган эди. Минглаб оғизлардан бор овозлари билан пэонларнинг Арес Эниалий шарафига тантанали қўшиқлари жаранглади. Минг-

¹ Қадимги грек афсоналарида худолар билан курашган баҳайбат баҳодирлар.

лаб одамлар қалбини бирдамлик туйғуси қамраб олди. Минглаб кўзлардан ҳайрат ёшлари отилиб чиқди.

Александр сарисса дастасини жон-жаҳди билан чангаллаганча энгашди, гўё ҳамма нарсани зарҳал дубулғасининг эгри шохи билан супуриб ташламоққа қасд қилгандай бошини олдинга эгиб, эронийлар сафида ҳосил бўлган бўшлиқ сари ташланди. Унинг ортидан гетайралар булутдай ёпирилиб эргашди. Чап қанотда форсларга македонларнинг оғир отлиқлари туташ саф билан зарба берарди. Эллик минг юнон-македонлар билан турли қабиладан чиққан юз минг осиелик жангга, қонли жангга — Эрон подшолиги тақдирини ҳал қиладиган сўнгги жангга кирдилар.

Унгдан бошида Александр турган «пона»га қарши бақтрияликлар, дахлар ва арахотлар ҳужумга ташландилар. Чапдан Эрон шоҳининг «ўлмас» шахсий қўриқчилари, мидияликлар, ҳиндлар, мард камончилари, Дорога хизмат қилувчи юнон-карийлар селдай бостириб келдилар. Олдиндан македон «пона»сига ситакенлар, укслар ва Қизил денгиз соҳилларидан келган аскарлар қарши қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси қаҳрамон халқ, лекин тун бўйи ухламаганидан бугунги жангда одатдагидай ғайрат-шижоат кўрсатолмади.

Александр ёвуқдаги форсга ташланди ва сариссасининг ўткир учи билан унинг юзига урди. Қизил қонига бўялган осиелик қутуриб сакраётган отлар туёғи остига қулади. Йўл-йўл кийимли бўйдор форс шеригининг кўзи олдинга ташланаётган македон подшосининг кўзи билан тўқнашди. Эроний юноннинг дубулғасига кўз ташлади. Александр дубулғасининг икки ёнида иккита катта-катта, эгри, мертик шох — мисрликлар қўй қиёфасида тасвирлаган қуёш худоси Аммонга қариндошлик белгиси бор эди. Форс бирдан бўзарди ва орқага ташланди. Урушаётганлар сафлари узра:

— Зулқарнайн!— деган фарёд шовиллаб ўтди.

— У шу ерда!— ғурурланиб қичқирди Филипп ўғли. Осиеликлар унга Искандар Зулқарнайн — Икки шохли Искандар деб лақаб қўйганларини эшитган эди.

— Искандар Зулқарнайн!— қичқирарди осиеликлар. Қўрқоқлар от бошини буриб, қочиб қолишди. Жасур йигитлар ё ўлиш, ёки уч ярим йилдан бери дунёни безовта қилиб уруш олиб бораётган лаънати

юоннинг қонига бўйш учун Александр устига ташланишарди.

Бақтрияликлар гетайраларга камондан ўқ қадардилар, лекин Александр олға борарди. Гирканлар македонларни жун арқон ташлаб, отдан тортиб туширишарди, лекин Александр олға борарди. Дахлар йўл-йўлакай ўзлариши македон отлари оёғи остига ташлар, эпчиллик билан туёқлар орасида айланиб, душманга ёнбошдан ойболта солар эди, лекин Александр олға борарди. Ҳиндлар бехато болта отиб, дубулға ва бош суюқларини мажақлар, лекин Александр олға борарди, унинг ортидан эса йўлдаги ҳамма нарсани супуриб, ювиб кетувчи улуг тош кўчкисидай гетайралар сели оқиб келарди. Бронзага чирмалиб, узун сарисса найзаларини анча олдинга чиқариб бораётган отлик гетайраларни на камон ўқи, на арқон, на болта, на ханжар — ҳеч парса тўхтатиб қолмишга қодир эмас эди. Македонлар найзаларини тўппа-тўғри юзга санчар, душман чавандозларини туртиб-суртиб эпчиллик билан ўзларига йўл очардилар. «Пона» осиеликларнинг тартибсиз сафларини бузиб, форс қўшинларининг марказига қараб, Доро Кодомонни нишонга олиб қатъият билан олға борар эди. — Дарейос¹, — қичқирди Александр найзасини силкитиб, — Дарейос! Яккама-якка курашга чиқ, қўрқоқ чиябўри! Исса остонасида қочиб қутулган эдинг, бугун қочиб бўпсан!

Филипп ўғли бу сўзларни форсча гапирди (ўч йилда ўрганиб олганди), енгилмас македон овозини эшитган Дорога кенг осмон тақсимчадай кичкина бўлиб туюлди. Исса остонасида бўлганидай ҳаммадан бурун отининг бошини бурди-да, жанг майдонини ташлаб қочиб қолди. У шунчалик шошилдики, йўлда дубулғаси, камони, шоҳона чакмонини тушириб қолдирди.

Доронинг қочаётганини кўриб, чап қанот аскарлари ҳам қиличларини ташлаб, отларининг бошини буриб қолишди. Чавандоз ва пиёдалар тўдаси чўл ёғинидан жон сақлаб қочган пода сингари тапир-тупур ва шовқин-сурон билан водий бўйлаб югура бошлади. Македонлар уларни қувиб борар, қочқинларни найза билан ағдарар, махайра билан поралар эди.

¹ Дарейос — Дарийвуш отининг юнунча берилиши.

Парменион чопари Гавгамели ёгинасида подшоњи қувиб етди. Шошилиб шундай хабар берди: македон қўшинларининг чап қанотида аҳвол чатоқ — ҳинд ва форс отлик бўлинмалари сафни ёриб кириб, озик-овқат, қурол-аслаҳа, ярадорлар ва хотин-халажларни олиб юрадиган карвонга етиб қолибди. У ерда шиддатли жаиғ бораётган эмиш.

— Ҳаҳ, кекса эшак! — сўкинди Александр. — Қани сенинг мақтаниб юрган тераи доишмандлигинг, ўткир кўзинг, аниқ зарбаиғ?!

У фижиини Дорони таъқиб этишни тўхтатди ва жангда қизишиб кетган гетайраларга бош бўлиб осиеликларнинг ўнг қанотига ҳужум қилди. Ҳиндлар, парфияликлар ва шу ерда жанг қилаётган форсларнинг асосий қисмлари македонлар ибратига эргашиб, тигиз қаторлар билан рўпарадан ҳамлага ўтиб, Александр устига ташландилар. Агар улар одатда гоҳ у, гоҳ бу томонга от қўйиб, пайза отган бўлсалар, йўлларида нимаики учраса ҳаммасини эзиб-яичишга ҳаракат қилган бўлсалар, энди Доро учун эмас ўзларини қутқазиш учун жанг қилаётган эдилар. Олтмиш гетайра шу ернинг ўзидаёқ чопиб ташланди. Ериб кирган осиеликлар ўлганлар ва ярадор бўлганларнинг жасади билан тўлган водийни ташлаб, Арбел томонда кўздан ғойиб бўлдилар. Парменион шундан кейингина йиқилган ва шалағи чиққан чодирлараро фил ва туялар мунгли ўкириб юрган форслар қароргоҳини босиб олди.

Александр Парменионни койиб, яна Дорони таъқиб этмоққа отилди ва йўлда кимки учраса барини ўлдириб, қоронғи тушмасдан Арбелга етиб олиш учун қушдай елди. Лика дарёсидан ўтгандан кейин тўхтади ва чодир тиклашни буюрди — одамлар ва отлар ҳам дам олишга муҳтож эди. Душман ойболтаси кесиб юборган мис совути ва ёввойилар қонни сачраган хитонини ечиб ташлади-да, чўмлиб олди. Ҳаяжондан кўзлари йилтирар, юзлари ва пешонаси ловиллар эди.

— Клитарх! — бақирди у, кўкрагини тоза мато билан артаркан. — Эй, Клитарх!

Озғин ва маънос юзларини ажиб қоплаган, қармоқсимон бурунли сарой тарихчиси Клитарх пайдо бўлди:

— Қани қоғозинг? Ез: «Гавгамелида юз минг осиелик ҳалок бўлди. Форс қўшинлари энди йўқ. Да-

рейос Кодомон ҳукмронлигига чек қўйилди...» Ёздингми?

Македон яна қурол-яроғига ёпишди.

Клитарх сўзи:

«Гавгамели остонасидаги жангдан сўнг, келгуси кун тонгиди бизнинг жануби-шарққа қараб тўрт юз йигирма стадий йўл босиб қўйганимиз маълум бўлди. Қўшинимиз Арбелга етиб келди. Ҳамиша жанг олдидан бўлганидек подшомиз, бахти барқарор бўлсин, ўзи ғаним томонни кузатгани чиқди. Нимани билгиси келган бўлса ҳаммасини билиб, қўшинларни муносиб даражада сафга тизди ва ички бўлинмаларга бўлиб чиқди. Иккинчи чизиқ жанговар тартибга барқарорлик, мустаҳкамлик берди ва кутилмаган варабаларни қайтаришда қалқон бўлиб хизмат қилди. Тангри Аммон ўғли йўлидаги бошқа ўнлаб шаҳарлар сингари қисқа муддатли қаршиликдан кейин шаҳар таслим бўлди.

Бобил сари йўл очилди. Ўз ватанимда жуда кўплаб таърифини эшитганим, бу афсонавий шаҳар икки юз йилча муқаддам лесбослик шоир Алкейнинг акаси ёлланиб хизмат қилган улуғ пойтахт битта ҳам ўқ узилмай таслим бўлди. Қачонлардир гўзал Сафони жавобсиз муҳаббат билан севган ўша эди. Унга, ўз қардошига Алкей қуйидагича мазмунида шеър бағишлаган:

Олис ўлкалардан уйингга олтин-ла бежалган фил суяк дастали қилич олиб келдинг. Демак, сен бобилликларга қаҳрамонона, элладаликларга хос жасорат билан хизмат қилгансан. Сен яккама-якка курашда қаттиқ олишдинг ва бўйи беш тирсакча келадиган шоҳнинг шахсий қўриқчисини ярадор қилдинг».

Агар элладаликлар бир замон бобилликларга хизмат қилган бўлса, энди бобилликлар элладаликларга хизмат қилади. Худолар карам шунчақ.

Бу ерда Александр тантанали равишда «Бобил ва тўрт минтақа подшоси» унвонини қабул қилди, бизни яна нари — жануби-шарққа бошлади, кетма-кет форсларнинг икки пойтахти — Суза ва Персеполисни забт этди. Биз лаънати Эрон шоҳларининг уясигача етиб борганимиз сабабли Персеполисни қиргин ва ёнғинга топширди, сарой ва ибодатхоналарни вайрон қилди, коҳинларни қириб ташлади ва зардуштийларнинг қадимий китобларини ёқди. Аскарлар кўп ўлжа олдилар.

Биз Персеполисда тўрт ой дам олдик. Бу ерда маълум бўлдики, Гавгамели остонасидаги жангдан кейин Дарейос Кодомон мадай халқининг бош шаҳри Эқбатанга қочган. Пелладан йиғилган ва бўйсундирилган маҳаллий вилоятлар аҳолисидан тўпланган бўлинмалар ҳисобига қўшинини тўлдирган Александр баҳорда Эқбатанга қараб йўлга тушди.

Отлиқ аскарлар ўн беш кунда қарийб олти минг стадий йўл босиб ўтди ва шиддатли ҳужум билан шаҳарни эгаллади. Кодомоннинг сўнги хазиналари ҳам Александр қўлига ўтди. Дарейос шарққа, Гирканга¹ қочди. Ҳозир биз уни таъқиб этияпмиз. Қўшинлар уч қисмга бўлиниб, мамлакатга уч йўлдан кириб боряпти. Мен ҳозир илғор бўлинмадан. Кеча биз Гиркан Дарвозаси деб аталган дарадан ўтдик. Олдимизда Кодомон бекиниб олган Рага шаҳри.

Энди ҳам у биздан қочиб кўрсинчи!..»

ДОРО КОДОМОННИНГ УЛИМИ

*Едингъами қандай ҳалок бўлди Доро,
Бўлиб тожу шуҳрат бахтидан жудо?
Дўстлар қилчи қасд қилгач жонига,
Ўлди у бўялиб асил қонига.*

Жомий, «Искандарнома»

Варахран толиққан елкасидан гилам хуржунни олди-да, ерга қўйди, тўғрироғи, тушириб юборди ва шу заҳоти ўзи ҳам мансалар устига қулади. Гўё эрта тонгдан қоронғи кечга қадар оғир тош кўтариб юргандай чарчоқдан оёқ ва қўллари зирқираб оғирди. Очликдан боши айланарди. Сувсизликдан тили йирик қум сепилгандай ғадир-будур бўлиб қолган эди. Қочоқ бирпас нафас ростлади-да, кўл тубида ялтираб турган каттакон кўлмак томон эмаклади.

Кўлмак атрофидаги ер қуриб, ёрилиб кетган, палахса-палахса бўлиб тош қотган ясси парчаларнинг юқорига қайрилган четлари кафтни тирнарди. Варах-

¹ Гиркан — Каспий денгизидан жануби-шарқ томондаги мамлакат. Қадимда денгиз ҳам шу ном билан аталарди. Эроннинг ўша ерида ҳозир ҳам Гурган — Журжон номи дарё ва шаҳар мавжуд.

ран сув устига эгилди-ю бирдан орқага ташланди — ўз аксидан шунчалик кўрқиб кетди. Наҳотки шу ориқ, соқоли ўсиб, юзлари офтобда қорайиб униқиб кетган, ифлос, жулдурвоқи одам ўзи, Варахран бўлса? Ҳатто Рагада, ер билан яксон бўлгур, лаънати Рагада ҳам анча тузук кўринарди.

Рагани эсларкан, йўловчининг ранги бўзарди, тўғрироғи, юзлари бир парча сарғайиб кетган пишлоқдан ўйиб ясалгандай заъфарон бўлиб кетди. Бошини кўтариб, атрофга بازار солди.

Варахраннинг чап томонида, шимол ёқда бир-бирига суюниб қизғимтир, бесамар тоғ тизмалари қаторлашиб турарди. Узоқлашган сари улар тизмаси бадандлашар, чўққилари эса тик кўтарилиб борарди. Юқоридан пастга илон изи бўлиб тушиб, текисликка чиқадиган жарликлар оғзида (қотиб қолган тўлқинлар сингари) қум тепалар ётарди. Улг томонда поёнсиз сахро чўзилиб кетган. Баҳор тугаб бормоқда эди. Қум тепалар устидаги долалар аллақачон очилиб, қуриб битган. Яқиндагина қалин ўсиб, яшнаб турган майсалаларни бирдан занг босганга ўхшарди. Яна бир ойдан кейин баҳорнинг ранг-баранг бўёғидан асар ҳам қолмайди, фақат қалин шохлаб кетган заҳарли какра, эшакмия ва туятовонларнинг япроқларигина рангини сақлаб, кўм-кўк бўлиб туради.

Тоғлар ва қумликлар сукунатини на чўпон-чўлиқлар ҳайқириви, на итлар ҳуриши, на бургут саси бузарди. Ўзига ҳеч ким даҳл қилмаслигига ишонч ҳосил қилган қочоқ қорайиб, чатнаб кетган лабларини илиқ сувга теккизди. У сувни узоқ ва чанқоқлик билан симирди, фақат қорни шишиб, кўнгли айнай бошлагандан кейингина кўлмакдан бошини кўтарди. Варахран зўр-базўр ўрнидан турди, хуржуни ёнига судралиб борди-да, оғир ҳўрсиниб, суви қочган бир парча нонни жағларини аста-аста қимирлатиб ея бошлади. Сўнгра хуржунини олиб, ёмғир ювиб кетган дарага кириб ётди-ю, шу заҳоти қаттиқ уйқуга кетди.

Варахран уч соатдан кейин чўчиб уйғонди. Уни қандайдир галати товуш уйғотиб юборган эди. Варахран гужанак бўлиб ўз хилватгўшасида қотиб қолди. Товуш кучаяр, кучайган сари қочоқ горнинг қуруқ, тупроқ деворига қаттиқроқ қисиларди. Аммо аста-секин кўрқув ҳайрат билан алмашинди.

Ҳаётсиз тепаликлар ортида, бефайз кўриниши ту-

файли ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам яқин келмайдиган томонда кимдир қувноқ қўшиқни хиргойи қиларди. Қўшиқ унча оғир эмасди:

*Кўзага тегди ҳижрон,
У уч бўлинди шу он.
Майли, ямаймиз ҳозир.
Агар бошинг кетса, бас,
Уни тузатиб бўлмас.
Бунга қўйинсанг арзир...*

— Уёқда ўз қора кўнглини бўшатаётган Саҳро руҳи эмасмикин?— ғўлдиради қочоқ гезарган лаблари билан.

Мавҳумот уни қўрқувдан кўра баттароқ толиқтирди; қўйлар тўдасига писиб яқинлашган бўридай эҳтиёткорлик билан ғордан чиқдида, баҳор сели гор деворидан ўпириб оқизиб тушган соз тупроқ қояга ёпишди ва аста мўралади.

Ёвшан ва шўра билан қопланган тепалик ортидан бир гала отлиқ чиқиб келди. Нотаниш йўловчиларнинг кўриниши ғалати эди. Уларнинг юзлари чўзилиб, қорайиб кетган. Бошларидаги салла, намат телпак ва мис дубулғалари чанг-тупроқдан сарғайиб кетганди. Қилич чопган ва найза илма-тешик қилиб юборган олтин ҳалли совутларининг йиртиқ-ёриқларидан каштали кийим парчалари чиқиб, осилиб турарди. Майишган қалқонларида лой қотиб қолган. Зангори ёқут билан безатилган араваларнинг ёнбошида ёриқлар кўринарди. Гулдор гилам ва юмшоқ жуп ёпиқ парчалари остидан ҳорғин отларнинг туртиб чиққан қовурғалари кўзга ташланарди.

Йўловчилар от-уловлардан тушдилар. Бир қарашда уларнинг сони юз чоғлига ўхшарди. Ярми юма-лоқ телпак, қисиб боғланган хитон ва узун тор иштон кийиб олишганди. Варахраннинг юраги қувонч билан ура бошлади, суғдлар шунақа кийинар эди.

Отлар чанқоқлик билан сувга интилди, лекин уларни қамчи билан уриб, ҳайдашди. Одатда биринчи бўлиб отлар суғориларди... Аввал ўзлари сувга тўйган одамлар жониворларини суғориб, олдинги оёғига қайиш тушов солишди-да, ўтлашга қўйиб юборишди. Кейин қуриб ётган бултурги янтоқдан ўриб, беш жойда катга гулхан ёқдилар. Бу ишларнинг ҳаммасини улар бир оғиз ҳам гаплашмай бажардилар. Фақат, биттаси, унча баланд овозда бўлмаса.

ҳам, ҳамон ўша ҳижрон теккан ва синиб кетган хурма ҳақидаги қўшиқни хиргойи қиларди.

Бу озғиндан келган, салгина букчайганроқ, ўрта бўйли кишининг кийими ғалати қилиқларига муносиб эди. Ҳофизнинг бошига қоплон терисидан қилинган юмшоқ телпак ёпишиб турарди. Бу олий табақага мансублик нишонаси эди. Этаги ҳилпираб, товонига-ча тушиб турган ёпинғичи ҳам олачипор қоплон терисидан тикилганди. Ҳофиз ўзининг ғайриоддий кийимлари билан кўл бўйидаги одамлар орасида яққол ажралиб турарди. «Эҳтимол мадайдир,— ўйлади Варахран.— Лекин, нима учун ёпинчиғи бунақанги қападай каттакон?» У Рага шаҳрида учратган тоғлиқ оқсоқоллар биттагина йўлбарс терисини ёпиниб юришарди-ку. Қочоқ «олачипор одам»нинг юзини яхшироқ кўришга интилар, аммо бунга муваффақ бўлолмасди, чунки ҳофиз атайлаб қилгандай доим унга орқа ўгириб турарди.

— Жим бўласанми, йўқми?— кимнингдир ғазабли овозини эшитди Варахран.— Нега бунча бақирасан?

Варахран жанговар аравалардан бирида сочлари елкасига тушган, заъфарон юзлари салқиган, кўзлари шиллиқ, узун бурунли ва қалин жингалак соқолли кишини кўрди. Кийимига қараганда форс эди у. Қаттиқроқ қимирлаган эди, кишан жиринглагани эшитилди.

— Бақираётганим йўқ,— унинг гапини тузатди қувноқ ҳофиз.— Мен куйлаяпман. Мен қўшиқ айтяпман, чунки хурсандман.

— Нимага бунча хурсанд бўласан, зоти паст, йиғлаш керак.

— Истасанг ўзинг йиғла. Мен нимага йиғлай? Мен шунинг учун хурсандманки, ҳамма бало-офатлардан қутулдим, тез орада ватанимни кўраман.

— Ватанинг билан бирга қўшмозор бўл,— жаҳл билан пўнғилладн жанговар аравада ўтирган киши. У яна кишанни шиқирлатиб ўрнидан турди.— Ҳей, менга тушишга ёрдам беринглар!

Ҳеч ким жойидан қимирламади. Шунда қандайдир узун форс кийимидаги киши атрофдагиларга қўрқув аралаш кўз ташлади-да, ёнламасига юриб аравага яқинлашди ва заъфарон юзли одамга қўлини чўзди. Асир кишанларини жаранглатиб ерга сакради ва инграб тиззасини ушлаб қолди.

— Ахраман жазоларингни берсин, ахлат қуртининг болалари!

Бу гапни эшитиб, форсча чолвор кийган йўловчилардан бири ханжарига ёпишди ва асирга ҳамла қилиб:

— Оғзингни юм, чиябўри, бўлмаса ифлос тилингни кесиб ташлайман!— деди.

Қўрқиб кетган асир қўлларини олдига чўзди ва ортга тисарилди. Ҳофиз ҳамла қилаётган кишининг қўлидан тутди.

— Узингни бос, Бесс!

— Насихатингни қўй,— Бесс уни кескин четга сурди.— Нима учун у ўзини эмас, бизни қаргайди? Менинг шу аҳволга тушиб қолганим унинг айби эмасми? Утган йил куздан бери ёввойи ҳайвондай сўнгсиз йўлларда дайдиб юришимизга у айбдор эмасми? Яна менга худолардан жазоям сўрайдими? Сенга уч ўлим ҳам кам, ожиз сиртлон!

У яна ханжар ўқталди, лекин яна ҳофиз уни қайтарди.

— Гапларинг тўғри, Бесс,— деди у мулоим,— шубҳасиз, уни қатл қилсанг арзийди. Аммо... бундай одамларни ҳакамлар ҳукмига солмай қатл этмоқ яхши эмас. Бунинг тақдирини фақат Оқсоқоллар Кенгаши ҳал қилсин.

Бесс бароқ қошларини чимириб, асир томонга тупурди ва норози пўнғиллаб, ханжарини қинига солиб қўйди.

— Сен ёмон одам бўлсанг ҳам, бари бир одамсан,— асирга мурожаат қилди ҳофиз,— гулхан ёнига бориб ўтир-да, вужудингга ҳордиқ бер. Овқат қайнапти, ҳозир сихда гўшт ҳам нишиб қолади. Пича тамадди қиламизу яна йўлга тушамиз.

Асир оқсоқланиб, гулхан ёнига зўрға етди: форсча кийинган одам эҳтиёт қилиб унинг қўлтиғидан суяб келди.

— О, меҳрибон Охурамазда!— пола қилди асир тиканли гиёҳ усига ёнбошлай туриб.— Нима гуноҳ қилиб қаҳрингни келтирдим, эй ёруғлик худоси? Ёки сенинг қўлингга дармон қолмадими? Бутун мавжудот устидан ҳукмпонликни ёвуз аканг Ахраман қўлга олдимми?

У тишларини ғижирлатиб, ўз чаккасига муштлар, аммо юнатиш учун ҳеч ким оғиз очмасди.

Ҳофиз ёнига ўтирди. Варахрани шундагина уни

яшилаб кўриб олди. Қочоқнинг қичқириб юборишига сал қолди, бу одамни қаердадир кўрган эди.

Шамол эсиб унинг узун сочларини гоҳ бир томонга учириб, гоҳ ақлли пешонаси ёки қорайган ботиқ чеккасига туширарди. Баъзан гулхан тутуни турғри «олачипор» одамга урар, шунда унинг ғалати нурланиб турган қорамтир юзига чуқурроқ ўрнашган бир оз қисқроқ кўзлари устидаги унча қалин бўлмаган қайрилма майин қош чизиги яна ҳам қуйироқ тушар, сарғимтир мўйлов остидаги қизларникидек поэтик лаблари чўччаяр, ўртаси эгилган ингичка ва кичкина бурнининг учи оғзига яқинлашар, бақувват ияги эса анча олдинга чиқиб кетар эди...

Варахран бу одамни қаерда учратган эди? Рагада эмасмикин? Йўқ. Қаерда, ахир? Қочқин эслай олмади.

— Бўзла,— пичинг билан руҳлантирди ҳофиз заъфарон юзли асирни.— Ҳўнгра! Имкони борида кўзёши қил. Мен эса кўз ёшинг булоғи қурмаслиги учун Аҳмоний авлодидан бўлган подшолар ҳақидаги ривоятни айтиб бераман.

Ҳақиқий дostonчиларга тақлид қилгандай жўрттага важоҳатли ҳолатга кирди ва дутор ўрнига эгри таёқни қўлига олди.

— Бошладим,— дея хўроздай қичқириб, ингичка бармоқлари билан йўқ торларни черта бошлади.— Осмондан ой боқади, дарёдан сув оқади. Қозон овқат нишириш учун қурилади, қулоқ эшитиш учун берилади. Шуйтиб, эшитинглар!

Бу хушчақчақ муқаддима Бессга ёқди ва хохолаб кулди. Унинг қиррабурун, шамол ялаган қуруқ юзи зўр бериб кулншдан қизариб кетди. Бесснинг ёнида ўтирган оддий кийимли рангпар эроний кулимсиради. Аскарлар яқинроқ сурилиб ўтиришди. Ҳатто асир ҳам ўз бошига муштлаш ва йиғлашдан тўхтади.

— Узоқ жануб томонда, иссиқ денгиз бўйида, кўм-кўк тоғлар бағрида форс халқи яшаб, ҳаёт кечираркан,— давом эттирди ҳикоятини қоплон теридан ёпинчиқ ёпинган киши,— худолар билан баҳслашмай-тортишмай, кенг яйловларда оту қўйларини боқиб, Аҳмонийлар қўли остида кун кечириб яшаркан улар, болаларим, ажойиб халқ экан. Қайковус отли Аҳмоний уларнинг биринчи подшолари бўлган экан.

Ҳофиз бармоқлари билан дутор чертаётгандай таёқни чертиб, бирпас жим қолди ва яна тилга кирди:

— Қиличини узоқ-узоқларга чўзибди у. Кўплаб мамлакатларни босиб олибди. Ҳеч қачон мағлубият аламини билмабди. Жон! Така-тум-тум! Эсингизда борми Камбис баҳодир? У ҳам йўл олибди — вой-вой! — ота изидан. У мисрликлар қалбига қўрқув солибди. Жон! Така-тум, така-тум... Унинг жияни, Гуштасб ўғли Доро ҳам душманларга шундай кучли зарба берибдики, форслар мамлакати, бўталарим, шундай қудратли бўлиб кетибдики, бутун дунёда унга тенглашадиган қолмабди. Дунёда форслар босиб олмаган Юнонистондан бошқа бирор давлат қолмабди. Дунёда форслар қўлнга тушмаган юнонлар олтинидан бошқа олтин қолмабди. Дунёда форслар қул қилиб сотмаган юнон эркакларидан бошқа эркак қолмабди. Аммо бунга қандай қилиб чидаш мумкин? Ва шунда Гуштасб ўғли Доро Биринчи юнонлар устига қўшин тортибди.

Ҳофиз кулимсираб, ҳақиқий дostonчилар каби бошини орқага ташлади-да, «торлар» узра бармоқларини югуртириб, атайин хириллаган овоз билан чўзиб:

— Жо-о-он!.. — деди. — Юнонларни қилич билан чопайин деса, уларни қилич чопмас, найза санчайин деса, найзаси ўтмас, ўқёй отайин деса, ёй ўқлари тешиб, ўтмасмиш. Дато, Артафарн бошлиқ форс қўшинларини юнонлар тор-мор қилибди. Э, бу қандай бахтсизлик?

Жо-о-он!.. Доро ўғли Қайхусров юнонлар устига уруш қилиб борибди. Кемаларда сузиб борса, чўктирибдилар кемасин. Қуруқликдан қўшин тортса, калтак ебди қуруқда. Осмондан учиб бормоққа, нима қилсин, қанот йўқ. Қандай бахтсизлик бу, қандай бахтсизлик?

Ой-й-й! На Артахшатр Биринчи, на Доро Иккинчи, на Артахшатр Иккинчи, на Учипчиси — қанча Доролару Артахшатрлар ўтмади деиғ? — юнон ёнғоғини чақмоқчи бўлиб, ҳеч бирининг тиши ўтмабди. Қандай бахтсизлик бу, қандай бахтсизлик?

Ҳофизнинг кўзлари сузилди: форсларга бошқача нигоҳ ташлади ва тишларини шодон такиллабди, улар эса қайғуга ботган, ҳатто яқиндагина беғам хохлаб кулиб турган Бесс ҳам бош эгиб, ҳўкиз сингари оғир-оғир кавшаниб ўтирарди. Фақатгина унинг

ёнида ўтирган заъфарон юзли форс аввалгидай ил-
жарди.

— Кўп замонлар ўтдими, оз вақт ўтдими, лекин
форсларнинг — бутунлай кучи қолмади,— яна айтиб
қолди Ҳофиз.— Агар қачонлардир буларнинг қўшин-
лари юнонлар экинзорларини поймол қилган бўлса,
энди бошқа замонлар келди ва ҳаммаси аксинча бў-
ла бошлади. Искандар Зулқарнайн шарққа келаётир,
Доро Учинчи эса оёғини қўлига олиб қочаётир, аммо
қочиб қайга ҳам борарди!

Бесс бўзариб кетди, банди эса тоқат қилолмай
тишларини гижирлатди. Аммо Ҳофизга ҳеч ким бир
оғиз ҳам гапирмади. Варахран англадики, форслар
бу қувноқ, ёқимли табассум қилувчи, қўллари қиз-
ларникидай ингичка одамдан ҳайиқади.

— Нега шундай бўляпти?— Ҳофиз қўлидаги таёқ-
ни отиб юборди. Икки қоши туташди, чехраси ғазаб-
ли тус олди.— Сендан сўраяпман, Дориёвуш Кодомон,
нима учун?— у бандининг елкаларидан чангаллаб
олди.— Чунки, сизлар ҳамманглар фақат оласиз-
лар-у, лекин ҳеч нарса бермайсизлар. Биздан ҳам,
бошқа халқлардан ҳам олтинларни оласизлар. Мол-
ҳолларни оласизлар. Одамларни оласизлар. Лекин
ўрнига бизга ҳеч нарса бермайсизлар. Қаерда, қа-
чон, ким бундай аҳволга узоқ чидаган, а? Мана, ни-
ма учун сени бошингга оғир кун тушганда ҳамма
ташлаб кетди, эй Дориёвуш Кодомон, жон бераётган-
нингда ҳеч ким томоғингга бир қултум сув томиз-
майди. Ҳамма жиноятлари учун худо Аҳмоний авло-
дига шундай жазони раво кўрган.

— Бас қил, Спантамаъно!— ўшқирди Бесс.— Ни-
ма, мен, дўстинг ҳам шу авлоддан эканим эсингдан
чиқдимми?

Ҳофиз индамай четга бурилди.

Спантамаъно! Бу кишини қаерда кўргани дарҳол
Варахраннинг эсига тушди.

— Спантамаъно!— деб хитоб қилди-да, бекиниб
турган жойидан югуриб чиқди.

Хуржунини ҳам унутиб, гулхан томон югурди.
Иўловчилар осмондан тушгандай пайдо бўлган бу
одамга ҳайратланиб қараб қолишди.

— Кимсан?— сўради Спантамаъно вазминлик би-
лан.

— Фрад ўғли Варахранман! Кекса кандакор

Фрад ёдингдами? Дўконимиз Мароканд¹ жанубий дарвозасининг чап томонида. Бизникага тез-тез келиб, отамнинг кумуш идиш-товоқларга қандай гул чекишини узоқ-узоқ томоша қилардинг. Мен Варахранман.

— Варахран?— Спантамаънога жон кирди.— Буёқларда нима қилиб юрибсан?

— Форслар!— муштини тугди Варахран.— Молимизга харидор йўқ эди... Отам ҳаммадан қарздор бўлиб қолди. Солиқ тўлашга пул йўқ. Форслар дўконимизни тортиб олмоқчи бўлдилар... тортиб олишса нима қилардик. Бутун оиламиз ҳалок бўларди. Отам бечорага раҳмим келиб, ўзимни қул қилиб сотдим. Уч йил, сен урушда юганда, мен Рагада, лаънати Рагада азоб чекиб, шаҳар ҳокими қўлида ишладим. Энди ҳеч қачон Марокандни ҳам, кекса отамни ҳам кўролмасман деб ўйлардим. Лекин Охурамазда оҳимни эшитди. Зулқарнайн Экбатанни олганда хўжайиним қўрққанидан ўлиб қолай деди. Тартибсизлик бошланди. Қуллар устидан назорат сусайиб кетди. Мен қараб турмадим-да, уч йилда бошқалар ўттиз йилда ҳам тўколмайдиган кўз ёшларим оққан ифлос шаҳарни ташлаб кетдим. Қандай ҳолга тушиб қолганимни кўраялсанми? Мен энди ҳеч қачон сен илгари кўрган қувноқ Варахран бўлолмасам керак. Тоғ ва саҳро йўллари сўнгги кучимни ҳам сўриб олди. Очлик жон-жонимдан ўтиб кетди. Агар ғариб кандакорни ўз қўл остингга олмасанг, адо бўламан.

— Ташвиш қилма,— жилмайди Спантамаъно,— сени бирга олиб кетаман. Эҳтиёт отимни миниб оласан. Худо хоҳласа, қадрдон Марокандни кўрамиз ҳали, отангни моҳир қўлларидан чиққан қадаҳларда мусаллас ҳам ичамиз.

— Узингни ҳам, авлод-аждодингни ҳам бахти барқарор бўлсин! Охурамазда омадингни берсин! Илоё...

— Бўлди, бўлди,— уни тўхтатди Спантамаъно,— менга шуниси ҳам етади. Бўлмаса менга шунча бахт тилайсанки, кўтариб олиб кетолмай қоламан. Яхшиси буёққа қара. Олов устига нима осилган.

— Қозон осилган.

— Қозонда нима бор?

¹ Мароканд — ҳозирги Самарқанд.

— Овқат...

— Шу овқатдан ҳозир тамадди қиламиз. Эй, коса келтир!

Лекин овқатдан тамадди қилиш Спантамаъно ва унинг йўлдошларига насиб қилмади. Тўсатдан тепалик ортидан оти кўпиклаб кетган эронлик чиқиб келди. Қўрқувдан оғзи қийшайиб кетганди. Улар ёнидан от чоштириб ўтаркан, битта сўзни тилга олди:

— Искандар!..

Мабодо мудроқ босган каптар галасига биров тош отган тақдирда ҳам улар гулхаптар ёнидан тирақайлаб қочиб қолган форс ва сугдлар сингари шошқалоқлаб питраб кетмасди. Аскарлар отларини тутиб, титроқ қўллари билан тушовларини ечардилар. Қочоқларни шундай ваҳима босгандики, қўллари бўйсунмас, тугунлар ечилмас, айиллар тортилмасди; эгаларининг ҳаяжонланганини сезган ҳайвонлар ер тепинар, ўйноқлаб, нақ кўкка сапчирди.

Фақат Спантамаъно аллақачон отига мишиб олган ва тишларини ялтиратиб бақирарди:

— Қалампир! Қалампир қани?

— Қалампир нимага керак сенга?— сўради Бесс ёнидан чошиб ўтаркан.

— Отлар думини остига... Шамолдай елиши учун!

— Итвачча!— сўкинди Бесс ўз тулпорига минар экан.

Ниҳоят қочоқлар амал-тақал қилиб отланиб бўлдилар. Туёқлар гурсиллай кетди. Арава тарақлашга тушди.

Қарийб ярим фарсанг йўл босгач, Спантамаъно Бесс орқада қолиб кетганини найқади. Қочоқлар тўдасида, шунингдек, подшо ҳам, Бесснинг яқин дўстлари ҳам йўқ эди.

— Уни ўлдиришади!— хитоб қилди сугд ва отини орқага бурди.

— Кечроқ эслабсан,— зарда билан дедди Бесс ёнидан елиб ўтаркан.— Ҳаммаси тамом бўлди.

Спантамаъно унинг орқасидан от қўйди. Бир нима деб қичқирмоқчи бўлди-ю, ўша замонда бу фикридан қайтиб, кинояли жилмайди-да, қўл силтаб қўя қолди.

Бирон дақиқаларда кейини қуриб бораётган кўл бўйида ҳеч ким қолмади. Гетайралар бўлинмаси сапсарик тепалик ортидан отилиб чиққан пайтда маке-

донлар номаълум киши жасади устида ҳўнграб йиғлаётган чуваккина одамшигина кўрдилар. Унинг ёнида, гулхан устидаги қозонда қайнаб, қирғоғидан ошиб овқат пишарди, ҳеч ким унинг яқинига бормади.

— Фарнуҳ!— чақирди Птолемайос Лаг отининг жиловиини тортиб.— Билчи, ким экан у?

— Кимсан?— сўради осиеча кийинган лиқиялик узун бурунли форс аскарн.

— Мен бир ғарибн нотавонман, менинг исмим сизга ҳеч нарса ашлатмайди, жаноб,— гамгин жавоб берди у кир босган муштчалари билан мижжа қоқиб турган мунгли кўзларини артиб.

— У-чи, у ким?

— Ҳозир — ҳеч ким,— яна аввалгидай жавоб берди форс.— Бундан тўрт йил бурун шоҳлар шоҳи деб аталарди, дунёнинг ярмига ҳоким эди.

— Кодомон ўлдирилибди, Александр,— хабар қилди Птолемайос етиб келган подшога.

— Нима-а? Дарейос ўлдирилган?..

— Ҳа.

— Ким... Ким экан уни ўлдирган?

— Мингбоши Набарзан билан Барзаэнт, Дарангийн ҳокими. Улар Бақтрия ва Сугдиёна ҳокими Бесснинг топшириғини бажо келтирганлар.

— Бесс? У-ў-лаънати!.. Ёнида яна ким бор экан?

— Оқсуғ сугдлардан бири. Оти Снет... Спнт... питамен шекилли, худо билади бу ёввойиларнинг отини.

— Спитамен? Ким экан у?

— Ғалати одам, дейишади. Бизнинг Диогенга ўхшаган. Ёсингда бўлса, биз уни Корингда кўрган эдик? У лойдан ясалган маңқали ёнида офтобга тобланиб, ёнбошлаб ётган эди. Сен у билан узоқ суҳбатлашиб тургандинг-да: «Сенга бирон хизмат қилишимни истайсанми?»— деб сўрагандинг. Шунда: «Албатта, мана бундай, четроқ тур, офтобни тўсиб қўйдинг?»— деб жавоб берган эди у.

— Тўғри.

— Бу Спитамен ҳам, айтишларича, сал телбароқ эмиш. Титиллиб кетган қоплон терисини кийиб юрадиган, ҳеч кимдан тап тортмайдиган дарбадар ва аскиябоз эмиш.

— Ҳеч кимдан қўрқмасмиши?

— Шундай дейишади.

— Яна нима дейишади?

— Яна айтишларича, у номи муқаддас саналган.

қадимги суғдлар подшоси Суёвуш авлодидан эмиш.

— Хўш, хўш, гапиравер!

— Сиёвуш помини қуёш худоси билан боғлашадди, шунинг учун Спитаменнинг сочи ҳам сеникидай (Лаг «сеникидай малла» демоқчи бўлди-ю, журъат қилолмади) тилларанг эмиш. Спитаменнинг авлодаждоди Суғдиёнада жуда катта ҳурмат-эътиборга эга.

— Ҳим... Ҳа, бу қизиқ экан. Нима, қотилликда Спитамен ҳам қатнашибдими?

— Йўқ. Лекин қаршилиқ ҳам кўрсатмабди. Асир олинган қулнинг гапига қараганда, Спитамен Доронинг мағлубиятидан хурсандмиш. Бошқалар кўзёши қиллиб йиғлаб турганда, у ёш боладай қўшиқ айтармиш.

— Хўп, майли... Ёш эканми у, қарими?

— Йигирма бешга кирибди.

— Мендан бир ёш кичик экан.

— Ҳа.

— Бўпти, яхши. Унинг отини эсингдан чиқарма. Балки менга керак бўлар. Лекин Бесс! У, лаънати! Мен тўрт йилдан бери орзу қилган ўлжани қўлимдан олиб кетди! Тўрт йилдан бери Кодомонни таъқиб қиламан. Эсингдами, «Илиада»да айтилганидек: «Ёш оҳуни ётган жойидан турғизиб, тоғлар бўйлаб чакалакзор ва жарлар оша қувган, ҳатто қўрқиб буталар орасига бекиниб олганда ҳам, уни топмагунча ҳар ёнга бетиним югуриб-елиб излаган този» сингари. Тўрт йил Дарейос мендан қочиб юрди ва ниҳоят энди қўлга кирай деганда... ўҳ, ер ости дунёси олгур, лаънати Бесс! Кодомон бошидаги тожни менга ўз қўли билан кийдиришини истардим. Тушунасанми?

— Тушунаман.

— Ана унда бутун Осиё мени қонуний подшомиз деб тан оларди. Билдингми?

— Билдим.

— Унда бу ёввойилар ҳозиргидан кўра камроқ шовқин соларди. Шундайми?

— Шундай.

— Аммо Бесс менга халал берди, минг лаънат унга! Нима дейсан, у подшони нега ўлдирдийкин?

— Балки унинг ўзи Эрон ҳукмдори бўлишни истагандир. Ахир, у ҳам Аҳмонийлар авлодидан, Доронинг қариндоши-ку.

— Зўр қариндош экан! Аммо отам Филипп руҳи билан қасамёд қиламанки, у Осиёни эгаллай олмайди. Дарейос ўлган экан, ҳозирдан эътиборан ўзимни,

яъни тангри Аммон ўғли Александрни Шарқ ҳукмдори деб эълон қиламан!

Эрта тонгда подшо қароргоҳида унинг дўстлари — гетайраларнинг улкан кенгаши чақирилди. Улар бу ерда Александрни Эрон давлати ҳукмдори деб эълон қилиш учун тўпландилар. Тантана муносабати билан македонлар ёпинчиқ ва узун кўйлакка ўхшаган кийимлари — хитонларини алмаштирдилар, лекин бу тадбирдан чиройлироқ бўлиб қолганлари йўқ, шамолда қорайган юзлари ва ўсиб кетган патак соқоллари уларни тоғ қароқчиларига ўхшатиб қўйган эди.

Бугун уларни бўлаётган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳайрон қолдираётган эди. Александр қия теаликда ёввойилар одатича чордана қуриб ўтирарди. Унинг остига қалин осиеча гнлам тўшалган эди. Рўпарасидаги осиеча бронза қурбонгоҳда муаттар ҳидли Осие исвантлари тутарди. Унинг атрофини Дороннинг македонлар хизматига ўтиб кетган ноиб Артобаз, ўғли Кофен, Гавгамелида Александрга қарши курашиб асирга тушган ва подшонинг садоқатли хизматкори ҳамда Мидия ўлкасининг ҳокимига айланган Атропат, Сузиёна ҳокими Абулит, ликиялик Фарпуҳ, македонларга Бобилни жангсиз топширган Мазей, унинг ўғиллари Гидари ва Артибол ҳамда форс Певкест каби осиеликлар ўраб олишган эди.

Улар форс тилида тортинмай гапиришар (фақат: Искандар, жон, бўстон, дoston, гулистон дeгап сўзларгина эшитиларди), Александр эса уларнинг сўзларини жон қулоғи билан тингларди. Унга буларнинг парвариш қилинган узун соқоллари, кенг-мўл кийим-кечаклари, мидияликлар одати бўйича қизартирилган юзлари ва бўялган лаблари ёқиб қолганга ўхшарди. Осиеликлар подшога сездирмасдан унинг македон сафдошларини сиқиб чиқаришди, ҳатто Александрнинг бир кўкрак эмишган, уни Граникдаги жангда ўлимдан сақлаб қолган биродари Клит ҳам бир чеккада гaмгин ўтирарди. Бу ҳол македонларни нохуш ҳайратга соларди. Птолемайос Лаг кенгашини очишда гапирган гаплар уларни баттарроқ ранжитиб қўйди:

— Дарейос Кодомон ўз қардоши Бесс томонидан ўлдирилганлиги, — эълон қилди Птолемайос, — ва Осие ҳукмдорсиз қолганлиги туфайли бугундан эътиборан тангри Аммон ўғли Александр бу мамлакатнинг қонуний ҳукмдори ҳисобланади. Шарқ подшосига қандай ҳурмат-эҳтиром кўрсатиладиган бўлса,

биз ҳам унга шундай ҳурмат-эҳтиром кўрсатайлик! Бугундан бошлаб жаҳон ҳукмдорига ҳеч ким ўз тенгидай муомала қилмасин! Кун чиқардан кун ботаргача бўлган мамлакатлар ҳукмдори, таңгри Аммон ўғлига тиз чўкиб таъзим қилайлик!

Птолемайос Лаг биринчи бўлиб тиз чўкиб, Элладада кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишни бажо келтирди.

Гетайралар тошдай қотиб қолишди. Лагнинг қилиги ва гапларидан ҳайратланган навқирон, малла соч, кўккўз Клит, Парменионнинг ранглар куёви Қойнос, сочи ошпоқ Парменион ва унинг қовоғи солиқ ўғли Филота, Аррабайя ўғли пэонлик Аминталар жойларидан қимир этмадилар.

Шундай бўлса ҳам Александрнинг дўсти Гефестин ва осийликлар сидқидил билан Птолемайос Лагга эргашдилар, ҳайбатли Фердикка эса Доронинг Экбатаанда қўлга туширилган уч қаватли тожнини Александр боши узра икки қўллаб кўтариб турарди. Тожнинг олтин гардиш кунгуралари ва ранг-баранг тошларида қуёш пури жилоланарди. Тож шуъласи шахсий қўриқчи юзига урилар, у оқариб кетгунча оловда қиздирилган оғир тошни кўтариб тургандай кўринар эди. Фердикка кўзини қисиб гетайраларга қаттиқ тикилар ва кутарди.

Александр бошини елкасига тортиброқ, сал-пал орқага ташлаганча бўйинини очик қолдириб, индамай шарққа қараб ўтирарди. Юзларида ҳеч қандай ифода кўринмас, гўё атрофдаги одамларга эътибор бермаётгандай эди. Фақат унинг чакка томири уришигина подшоннинг ички ҳаяжонидан дарак берарди.

Гетайралар пайсалга солгани учун Фердикка олдинга бир қадам қўйди. Даргазаб, букикроқ, қиррабурун шахсий қўриқчи пахмоқ қошларини кериб, афтини бужмайтириб, ҳозир бўлганларга тешиб юборгудек ўқрайдики, ҳамма ерга қаради. Ҳа, бугун македонлар кўп нарса йўқотган эдилар. Александр эди Шарққа юриш бошлаган пайтидаги ўспирин эмас. Агар улар Птолемайос талаб этгандай ҳаракат қилишмаса ўзларига ёмон бўлиши турган гап.

— Александрга шоп-шарафлар! — қичқирди Фердикка. Гетайралар, фалангачилар, тепаликни ўраб олган минг-минглаб отлик ва пиёда аскарлар тиз чўкиб, бошларини ерга урдилар. Совут кийган дўмнайима кифт-кураклар ялтираб кетди. Бутун майдон чўзинчоқ харсангтошлар билан қопланганга ўхшарди. Даҳшат солиб бурғулар янгради. Қўшноғора, кар-

най ва сурнай садолари эшитилди. Сочлари кифтларига тушган пэонлар ва мўйнали сарпо кийган агрийлар эгри қиличларига ёпишдилар ва ёвузона кўзларини чақлатиб бир маромда жанговар рақсга тушиб, айлана кегишди.

Қуллар хушбўй таомлар ва кучли Осие мусалласи солинган идишу мешларни кўтариб келишди. Баэм бошланиб кетди. Ичиб олган гетайраларга Александр ҳамишагидай ҳақ, у нима қилса шуларнинг фаровонлигини ўйлаб қилаётгандай туюлди. Подшо олдида тиз чўкиб таъзим қилиш шараф-ку, ахир. Александр иззат-ҳурмат қилишга арзийди. Ўрта пиёда, айниқса енгил пиёда бўлинмалари аскарларига буларнинг бари бир пул — улар бугун ҳордиқ чиқариш ва тўйиб овқат ейиш насиб қилганига хурсанд эдилар.

Фақат Экбатанда қолган Парменионнинг ўғли Филота ва унинг уч-тўрт сафдошигина янги тартиблар билан муроса қила олмади. Қандай қилиб шундай одам — Филотадай, машҳур Парменионнинг ўғлидай одам, подшо бўлса Александрдан ёмон подшо бўлмайдиган одам ёввойиларга ўшаб кимнингдир оёғини ўпади? Даҳшат! Илон ютсин бу Александрий? Мапа унинг болаликдаги қилиқларининг оқибати. Ҳаммаи оёғи остига олди, Македония подшоси эмас, Эрон Шоҳи бўлиб олди; яқин орада бутунлай осиеликка айланиб кетади, форслар орасидан садоқатли дўстлар орттиради, кейин Парменион, Филота ва бошқа балаид мартабали македонларни нима қилади? Ахлатхонага чиқариб ташлайдими? Йўқ, бунга йўл қўйиш мумкин эмас.

Одамлардан четроқда, ёввойи жийдазорда ўтириб олиб («Бу шохдор махлуқни кўришга кўзим йўқ», — деди Филота ёнжишиб), ишончли одамлардан соқчи қўйиб, фитначилар Александрдан қандай қилиб халос бўлиш хусусида кенгашмоқда эди. Ҳасад ва ғазабдан қизишиб кетган Филота мусалласни скифчасига, сув қўшмасдан ичаверди ва кайф тезлик билан бошига урди. Филота ҳаммадан қаттиқроқ гапирагапира, охири бутунлай маст бўлиб қолди ва ўз-ўзини муштлаб, ғазаб билан бақира бошлади.

Жийда буталари орасида, ширин хуррак тортиб ухлаб ётган соқчидан (бошлиқлар ичгандан кейин, нега аскар ичмас экан) уч қадам нарида аллақандай Дракил деган марафонлик савдогар писиб турганини у қаердан билсин.

Александр чодирда тиззаларини қучоқлаб, унга бошини қўйиб диққат бўлиб ўтирарди. Вужуди бўшашиб, одатдаги кучланишдан маҳрум бўлган яланғоч қўллари юмшаб ва бир оз салқиброқ турарди. Қирқ мамлакат ҳукмдорининг шу туриши омадсиз тақдирини ўйлаб ўтирган хотинни эслатарди.

Марафонликнинг хуфия хабари Александрни ташвишга солиб қўйди. Филота уни ўлдиришга қасд қилибди. Бу аллақандай Феагеннинг валақлаши эмас. Александр қўрқди, бунини тан олишни истамаса ҳам, умрида биринчи марта қўрқиб кетди. Бу қўрқув мабодо фитна фoш бўлмаганда ўткир қиличини бир селпиш билан танасидан жудо қилинадиган боши учун эмасди. Бу қўрқув шу калладаги орзу-хаёлларнинг чала қолиб кетиши хавфи эди. Улар ақл бовар қилмас кенгликларгача — Ҳиндистон ва Хитой, Скифия ва Кавказ, ундан кейин Уртаер денгизининг ғарбий соҳилларидаги мамлакатлар бўйлаб ёйилиб кетган орзулар эди. Жаҳонга ҳукмдор бўлиш орзуси эди.

Ҳа, жаҳонга ҳукмдор бўлиш! Нима учун? Олтин учунми? Олтин умрни енгил ва беташвиш қиллади. Бунинг учун унга кўп олтин зарур эмас. Александрда хазиналар етарли. Агар унинг ўрнида бошқа биров бўлганда аллақачон юришларни тўхтатиб, кайф-сафога бериларди. Бошқа биров бўлса, лекин Александр эмас. Бутун инсоният тасаввурини ҳайратга солиш, ўзидан асрларга хотира қолдириш, ҳатто минг йил, ўн минг йилдан кейин, токи одам зоти яшар экан, македониялик Искандар ҳақида гапирсинлар, ёзсинлар, ўқисинлар ва баҳслашсинлар — мана улус одамга муносиб орзу.

Қачонлардир Қайковус, Доро Гуштасб ва унинг ўғли Қайхусров ҳам шундай орзу билан яшаган эди, аммо бунини охирига етказиш уларга nasib қилмади. Улар кўп мамлакатларни забт этдилар-у, аммо шу мамлакатлар халқлари қалбига йўл тополмадилар, улар бўйсундирилган халқлар учун душман бўлиб қолавердилар, босиб олинган ўлкаларнинг ҳокимлари билан дўстлик ўрната олмадилар.

Искандар Зулқарнайн Осиёни Аҳмонийлар авлодидан бўлган ёвуз форс подшолари зулмидан озод қилаётган дўст эканлигини жоҳилларга кўрсатиши, тушунтириши керак. Шундай қилиш сув ва ҳаводай зарур — ахир Македония узоқда-ку. Беақл Пелла оқсоқолларигагина суяпиб Осиёни идора қилиб бўла-

дими? Шундай қилиш бир оёқни жар ёқасига, иккинчисини бўшлиққа тираб тош кўтаргандай бемаъни нарса. Жарликка қулаб кетиш ҳеч гап эмас, ма-рафонлик кал айтгандай, чақмоқ урсин ёлгон бўлса. Иккинчи оёққа таянчни Шарқдан — оқсуякларга мансуб бўлган осиеликлар елкасидан излаш керак. Александр бир оёғини Ғарбга, иккинчисини Шарққа тираб мустаҳкам ўрнашиб олсагина, дунё Александрга бўйсунди. Элладаликлар билан осиеликларни аралаштириб юбориш керак. Шундай қилиш керакки, афиналик Персеполисда, персеполислик эса Афинада ўзини ўз уйидагидай ҳис қилсин. Эгилувчи мис ва юмшоқ қалайи қўшилиб қаттиқ бронза ҳосил бўлади. Шарқ билан Ғарбни қўшиб юбориб, томирларда доно элладаликлар билан ўйчан-хаёлпараст осиеликлар қони бирлашиб оқадиган қудратли янги халқ яратиш керак. Александр ўз қиличи билан бирлаштирган бепоеъ давлатни парчаланиб кетишдан шу йўл билангина сақлаб қолиш мумкин. Мана нима учун жоҳилларни Александр ўзига яқинлаштириб, уларнинг урф-одатларини қабул қиляпти.

Аммо Александр фикрининг теранлигини Фило-тага ўхшаганларнинг ғарибона ақли билан тушуниш мумкинми? Эҳ, бечора қаланғи-қасанғилар! Уларнинг интилишлари тирикчилик ва тўшакдан нарига ўтмайди. Лекин одам фақат еб-ичиш, ухлаш ва ўзига ўхшаганларни дунёга келтириш учунгина яшайдими? Наҳотки Зевс падари бузрукворимиз шу ҳайвоний тирикчилик учун одамни ўз қиёфаси ва шаклида яратган, зукко Прометей унга олов тўхфа қилган бўлса? Наҳот инсон шон-шараф ва буюк ишлар учун яшамаса?

Аммо ҳамма ҳам катта ақл билан туғилавермайди. Харислик қиляпсизми? Енг, мен сизга нон ва гўшт бердим. Чанқадингизми? Ичинг, мен сизга мусаллас бердим. Сизга яхши кийим-кечак даркорми? Қийинг, мен сизга бутун Шарқ молини топширдим. Йўқ! Улар ўз овқатларини осойишта еб, аталаларини шалап-шалап қилиб ялашни истамаяптилар. Дунёда улардан бўлакча қадам ташлайдиган одам борми? Ёқасидан олинг уни! Қалтакланг уни! Унга қилмоқчи бўлган ишини, иқтидори буюрган вазифани бажаришига йўл қўйманг!.. Уҳ, лаънати халқча! Эҳтимол шуларнинг кирдикорлари сабаб

бўлиб Александр кўнглига худо солган орзуларга етолмай қолар.

Нима қилмоқ керак? Парменион — бу Феаген эмас, уни осиеликлар камони ўқига дучор қилиш учун енгил пиёдага жўнатолмайсан. (Айтмоқчи, унга нима бўлдийкин?) Парменион отасининг дўсти бўлган, аскарлар уни ҳурмат қилишади. Парменион билан Филотани қатл этиш галаёнларга олиб келиши мумкин. Аммо уларни жазосиз қолдириб ҳам бўлмайди — Александрни ўлдиришлари турган гап. Орқага, Пеллага қайтариб юборса-чи? У ерда исён кўтаришлари мумкин. Чораси борми?

Александрнинг эсанкираган ақли ҳеч қандай йўл кўрсатолмасди. Подшо алам билан хўрсинарди. Бугун тангри Аммон ўгли қарийб ҳаммаси ўзига тобе бўлган дунёда қандай ёлғиз эканлигини ниҳоят тушунди. Птолемайос Лаг кирганда ҳам у бир қарорга келмаган эди.

— Филога қаршилик кўрсатди,— хабар қилди Птолемайос.— Уч гетайрани ўлдирди, Фердиккани яралади. Сени ҳақорат қилди...

— Ҳо!— Александр сакраб турди.— Шундайми? Мен пушаймон бўлар деб ўйловдим, аммо бу сурбет тишини кўрсатаяптими? Қўлга олдингми? Қани у?

— Соқчилар қўлида.

— Уни назардан қочирма! Икки карра, йўқ, уч карра кўпайтир соқчиларни! Унинг шерикларини ҳам қўлга ол! Филога подшо ҳаётига қасд қилди, деб аскарларга эълон қил! Галаён олдини олиш учун ҳар бир отлиқ ва пиёдага беш кумуш дирҳамдан пул улаштир! Кўрсатиб қўяман сизга, пасткашлар, Александрнинг нимага қодирлигини!..

Филипп ўғли ўзгариб қолди. Иккилапиш нимаси? Подшонинг ёдига Фива тушди. Александр тахтга ўтирар-ўтирмас шимолдаги кўчманчи фракцияликларга қарши кураша отланганда муқаддас шаҳар аҳолиси исён кўтарди ва Элладани яқиндагина ишғол этган македонларга қарши уруш эълон қилди. «Ўшанда мен сусткашлик қилганмидим?—ўйлади Александр. Йўқ, мен фиваликлар устига учар юлдуздай елиб бордим, шаҳарни вайронага айлантириб, халқини қулликка сотдим. Шу билан исёнга барҳам бердим. Ҳа, мен буюк шаҳарни қирғин қилишдан қўрқмаган эдим, нега энди қапдайдир ифлос Пармениондан қўрқайшим керак экан?»

— Гетайраларга эълон қил — эртага фитначилар устидан суд бўлади, — деди у Лагга совуққина. — Дракилни эса... — шоҳ пича ўйланиб қолди, — Дракилни отлиқ шахсий қўриқчилар сафига ўтказ. Бу одам менга икки марта яхши хизмат кўрсатди.

Филота ва унинг шериклари устидан бўлган суд тез тугади. Улар подшога қарши ёмон ниятда бўлганликда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм қилиндилар. Одат бўйича гуноҳкорларни илмоқда судраб чуқур жарлик ёқасига келтиришди ва учли қоялар устига итариб юборишди, жазолаш маросимида қатнашган подшо парво ҳам қилмади.

Шундан кейин македонлар боболар одати бўйича покланиш маросимини бажо келтирдилар. Қоҳинлар фитначиларнинг пора-пора бўлиб кетган ички аъзоларини даланинг икки томонига сочиб ташладилар. Жангчилар бўлинма-бўлинма бўлиб улар орасидан сукутга чўмиб ўтиб боришарди.

Ун бир кундан кейин Александрнинг одамлари Эқбатанда кекса Парменионни сўйиб кетдилар.

ТОҒ ОРҚАЛИ ЮРИШ

*Яшинлар зарбаси бўғиқ ўкирар,
Илок изи бўлиб порлаб шуъласи,
Гирват айлантитар тупроқни кўкда,
Телбича рақс этиб бир-бири сари
Борар ва тўқнашиб увиллар шамол.
Байрам қилар ваҳший, ғазабкор исён
Ва қўшилиб кетар ер билан осмон.*

Эсхил, «Занжирбанд Прометей»

Клитарх сўзи:

«Газгамели остонасидаги жангдап кейин бир ярим йил ўтди.

Даисион¹ оғи ўрталарида Александр қўшинлари тоғлар орасидан ўтадиган Кофеи дарёсининг Парпансида чўққиси қаршисида, тоғ ораллиқларидаги ҳавзада жойлашган Кабура² шаҳрини қамал қилди ва уни бир зарб билан забт этди.

¹ Д а и с и о н — март-апрель ойларига тўғри келадиган македонлар оғи.

² К а б у р а — Афғонистоннинг ҳозирги пойтахти, Қобул шаҳри.

Дунёнинг тўрт томопидап келадиган йўллар Кабурада туташади. Дунёда энг яхши ҳаво шу ерда. Бу ерда оқ сурп, шакарқамиш, ҳиндларнинг шифобахш ўсимликлари, Шарқ қийиқ кўз ўтроқ қабилаларининг оқ тупроқдан ясалган гаройиб сопол идишлари, минглаб ҳўкиз ва отлар сотилади. Шаҳар чеккаларида, ерликлар айтгандай, кузда сероб бўладиган олтинсимон ўрик, қип-қизил анор, қирмизи олма, нордон беҳи, асалдай нок, серсув шафтоли, юмшоққина олхўри, йирик бодом, сара ёнғоқ ва ширин узум берадиган боғлар кўп. Бундай ширин меваларни ҳеч қаердан тополмайсан. Кофен дарёси бўйларида олтита кенг ва ўтга сероб яйлов бор. Бу ерда биз отларимизни яхшилаб тўйдирдик, чунки олдимизда оғир тоғ йўли турибди.

Йўлимиз шимол томонга, машҳур Бақтрияга боради. У улуғ пойтахтга етиб бориш учун қўрқинчли Парпансида довонидан ошиб ўтишимиз керак. Маҳаллий халқ уни Ахраман Эгари деб атайди. Птолемайос Лаг маҳаллий кишиларни бизни тоғдан ўтказиб қўйишга унатмоқчи бўлиб қанча уринмасин, ҳеч ким рози бўлмади. Олтин ҳам ёрдам бера олмади. Шунда Александр ёмон ниятни сезди-да, савдо карвони билан бир неча марта Бақтрияга борган ўн нафар энг яхши йўл бошловчини тутиб келиш ва улар оқсоқолининг калласини олишни буюрди. Тирик қолган тўққизтаси дарҳол рози бўлди.

Эртага йўлга чиқамиз. О, халоскор Гера, юксак тоғлар маъбудаси! Бу оғир ва хатарли йўлда бизни нималар кутяпти экан!..»

Александр ер юзидаги энг азим тоғ чўққиларидан бирига туташган қояда қимир этмай турар ва овоз чиқармай дунё ишларини ўйларди.

Македон отларининг туёғи остида топталган Эрон ғарбда зангори тутуи орасида кўздан ғойиб бўлар, гўё Пелладан жўнаган, македон ҳарбий қўриқчилари ҳимоясида судралиб келаётган мадад қисмлари босиб ўтаётган сон-саноқсиз йўлларнинг ҳар бир бурилишигача тасавурида тикланарди. Шарқда борса келмас нотаниш тоғли ўлкаларнинг қор босган чўққилари туман орасидан қалқиб чиқиб турибди. Шимолда оғир момақалдироқли булутлар тўдаси қуюқлашиб бормоқда. Жанубда эса қайноқ олтинранг ғира-ширалик ортида сирли Ҳиндистон ястаниб ётибди.

Осиё... Тангри Аммон ўғли инсоният бешиги шу

ер, шу хўмрайган тоғ қучоғида экапидан, баданини жун босган, ёввойи, биринчи Одам ўсиқ қошлари остидаги ўткир кўзлари билан қуёш нури тўкилган бепоён дунёга сергак боққанча ана шу ердан тушиб келганидан беҳабар эди. Аммо Александр сезгир қалби билан Дунёнинг буюклигини сезар, беҳад кенг кўлами, ёрқин ҳаёт шавқи жўш урган бу кенгликларга нисбатан қаердадир узоқдаги депгизнинг тор ярим оролига жойлашган Эллада унга жуда кичик, ғарибона ва кулгили бўлиб кўринарди. Бу ердан, юксак-юксаклардан бутун коинот унинг кўз олдида намоён бўлиб, ястаниб ётар, тангри Аммон ўгли ўзини ғалати изтироб билан ўнгида туш кўраётгандай, оппоқ булутлар узра парвоз этаётгандай ҳис қиларди.

Александр орқасидаги тошга ўтириб олган гандхара қабиласидан бўлган қоҳин арфа торларига қўл теккизди. Зўрға эшитиладиган, жуда паст оҳанг таралди. Созандалар мис чолғуларига аста бармоқ урдилар. Улардан бири дўмбирани қўлга олди-да, букилган икки бармоғи билан таранг тортилган терини черта бошлади. Там!.. Дўмбира Александр қулоғи остида ўртача товушда аста-секин ва бир текис садо берар эди: там!.. там!.. там! («уёқда, уёқда» деган маънода.)

Тоғ юриши олдидан ибодат қилиш учун муқаддас тоққа чиққан Филипп ўгли бу тинчлантирадиган, далда берадиган товушни узоқ тинглаб турди ва аста-секин унинг миясини туман қоплаб олгандай бўлди. Дўмбира садоси узоқдан келаётгандай эди: тум, тум, тум!.. Ва ниҳоят аллақапдай бўшлиқдан, мавҳумот оламидан паст, хириллаганроқ, толиқтирарли даражада секин «э-э-э-э...» деган чўзиқ товуш сизиб чиқди. Маккор ва ёқимли бу товуш қоялар узра кўп вақт, балки минг йил, балки абадий титраб тургандай бўлар, Александр ўзини уйқуга кетаётгандай, ердан кўтарниб бораётгандай сезарди.

Зангори денгиздаги тўлқинлар шовқин-сурон билан қирғоққа урилади-да, оппоқ кўпикка ботиб орқага қайтади. Тўқ яшил осмон бағрида хурмоларнинг елпигичсимон баргли шохлари чайқалади. Ҳовузларнинг турғун сувлари узра ибодатхоналарнинг қуёшда нуруланувчи қордай оппоқ мармарлари мудрайди. Фақат хўрсиниқ ва бир-икки оғиз сўз-ла бўлиниб турган босинқи, эринчоқ ҳамда допишмандона товуш эса ҳануз янграмоқда.

... Еш подшо хаёлот оламга яна ҳам чуқурроқ чўм-ди ва даралардан сизиб бораётган сут каби туманларни ҳам, осмон билан қўшилиб кетган зангори чўққиларни ҳам, баҳайбат булутлар соясида қорайиб турган ғамгин ясси тоғларни ҳам, дарё ўзанининг кенг жойида шовқин солиб оқаётган совуқ тўлқинлар устига қурилган, сукутга чўмган тош мақбараларнинг лангар чўпида ҳилпираб турган от ёлини ҳам аниқ кўрди.

Коҳин бетиним куйлар, жазавага тушиб кетганидан овози сусайиб, баъзан енгилгина шамол уфуришини эслатарди. У олмасда ҳам, яқинида ҳам, бутун атроф-теваракда янграр, гоҳ бўғиқ фарёдга, гоҳ гўдак иоласига ўхшаб кетар, баъзи-баъзида поғора тараклар. Александр аста-секин эриб, оппоқ бўшлиққа айланиб кетаётган осмону фалакда борган сари юксак-юксакларга парвоз қиларди. Мана, ҳаммаси бирдан гойиб бўлди, фақат мавҳумот бағридан келатган фурсатдай чўзиқ, туш каби тутқич бермас овозгина қолди. Александр ўзини ҳис қилмас, гўё вужуди илиқ бўшлиққа сингиб кетгандай эди. Юраги жўши уриб кетди ва бахтиёрликдан йиғлаб юборди.

Александр эрталаб Кабурада бир ҳарбий қисмин қолдирдида, шимолга юриш бошлади.

Иўл дастлаб ёқимли шовуллаб оқаётган дарё соҳилидаги унча кенг бўлмаган осойишта водийдан ўтди. Қуёш чарақлаб турарди. Дарё қиргогини қоплаган наъматак, жийда ва юлғун буталари орасидап қушлар галасининг қаттиқ чуғур-чуғури эшитилар, узоқдан эса мис баркашларга қопдап кумуш тапга ағдарилаётгандай садо келарди. Унч ва чап томонларда яшнаб турган қирмизаклар билан қопланган дум-думалоқ тепаликлар кўтарилиб турарди. Оёқ остида қалин себарга шитир-шитир ва қисир-қисир этарди. Ҳаво одатдан ташқари тоза ва тароватли эди, ундап нафас олаётгандай эмас, янги соғилган сут ичаётгандай бўларди киши.

Аскарлар осойишта ва ёқимли тонгдан шод эдилар. Маънос юзлардаги ажинларни табассум текислаб юборди. Енгил отлиқ айғоқчилар қўшин олдида бепарво боришарди. Бақувват от минган гетайралар мингиллаб хиргойи қилишарди. Гоплитлар мис дубулғаларини ечдилар, илиқ баҳор ҳавоси дағал юзларини силар, кир бўлиб кетган сочларини эркалаб тўз-гитар эди. Дажлалик ўқчилар нортуйлар устида ма-

Йин чайқалиб боришарди. Пешонасидаги сочларини ҳурпайтириб қувноқ фракцияликлар тўдаси одимларди. Уловкашлар қамчиларини ғайрат билан қарсиллатиб от ҳайдашарди. Кимдир қўшинлар ортидан ҳайдаб келинаётган пода орасидан энг йирик бир буқани таппаб олдида, шохига гулчамбар тақиб, саф олдига ҳайдаб кетди. Бу қувноқ кулги ва қизгин ҳазилларга сабаб бўлди. Одамлар қадамларини секинлатмай ерга энгашиб, қип-қизил лолалардан узиб ҳидлашар, уларнинг хушбўй исн қирмизи атиргул ҳидига ўхшашлигидан ҳайрон бўлишарди.

Жангчилар Элладани эслашар, юнонлар бахтиёр, шунинг билан бирга гамгин хўрсинишарди. Феагеннинг кўзларига ҳатто ёш келди. Баҳор унинг қалбини мол-қолларни, омоч билан ҳайдалган сариқ тусли юнон тупрогини соғиниш туйғусига тўлдирди. Маратофликнинг қўллари саховатли инсоний меҳнатга ташна бўлиб кетган эди. У атрофга назар солди ва меҳнаткаш одамнинг қилиб юрган ишлари, ўз ватанидан олисдаги гуллаб-яшнаб турган водийда қўлида қурол билан сарсон бўлиб юриш унга бемаъни бўлиб туюлди. Тиғи ярқираб турган найзалар табиатнинг ёқимли табассумига шу қадар муносиб келмасдики, Феаген ўз ҳолидан уялиб кетди. У ўз найзасини парча-парча қилиб, тўлқинларга отгиси келди.

Аста-секин тепаликлар тиклаша бошлади, қалин майсалар орасидан бўртиб чиққан тошларнинг ўткир учлари кўриниб турарди. Дарё қаттиқроқ шовуллаб, унинг ёқимли саси хунук тўнгиллашга айланди. Соҳил бўйлаб унда-бунда ҳар бири қўйдай келадиган харсангтошлар кўзга ташлана бошлади. Водий тораёйиб, қоронғилаша борди. Аскарлар юзига қоялар сояси тушиб, кўзларидаги қувонч нурларини ўчира бошлади.

Кунботар маҳалда бўлинмалар тўхташди ва дарё соҳилида, сувга яқин ерда чодир тикишди. Қоринларини тўйдириб, аскарлар сўниб қолган гулханлар ёнига чўзилишди, лекин анча пайтгача ухлаша бўлмади. Ҳамма гап-сўзлар тиниб, одам ўзи билан ўзи юзма-юз қоладиган пайт келди. Тоғлар чидаб бўлмас даражада сокин эди. Номаълум дунёлар совуғи уфуриб турган кўкимтир-қора, шаффоф осмонда ниҳоятда ёрқин жануб юлдузлари чарақларди. Одам уларга қанча кўп тикилса, юраги шунча хира тортаверарди.

Осмон, юлдузлар ва дунё — нима? Улар нега мав-

жуд? Улар ҳаракати қаердан бошланиб, қаерда тугайди? Одамларнинг жаҳолатда қолган идрокига ноаниқ чексизлик ҳиссиёти кириб келар ва ҳаётнинг ечиб бўлмас муаммолари олдидаги қўрқув аста-секин улар юрагини қамраб оларди. Маҳкумлиқ туйғуси ҳаммани азоблай бошлади. Қўрқувдан ожизларнинг қони музлаб, фарёд билан тиз чўқар ва нола қилиб худога сизинишарди. Юрагида ўти борлар шу қўрқувдан халос бўлиш учун ирғиб ўринларидан туришар, яна гулхан ёқиб, ақл-ҳушлари йўқолгунча мусаллас ичишарди. Ҳатто паҳлавонлар ҳам алам билан бош эғар ва нима учун кўнгиллари бунча хира тортганини тушунолмаб, гулхан ёнида миқ этмай ўтиришарди.

Қўшинлар Қофенни кечиб ўтиб, Шертвовон дарёси бўйлаб юқорига, шимоли-шарқ томонга йўл олдилар. Бўлималар юқори кўтарилган сари табиатнинг қовоғи солина бошлади. Қия жарликлар ўрнига ён-атрофда бадқовоқ ўткир қоялар қорайиб кўзга ташланади. Дарё шарқирар, аскарлар бир-бири билан гаплашиши учун қаттиқ бақиринишга тўғри келарди. Пастлик томонга кўз илғамас тезлик билан оқабган сув босимидан баҳайбат оҳақтош қоялар гум-бурлар, титрар ва инграр эди. Афсонавий ғорга кирибган илондай қоронғи дарага ўрмалаб кираётган македон қўшинлари рўпарасидан намхуш зулмот парча-парча бўлиб учиб чиқаётгандек. Қуёш ботди. Совуқ еган одамлар номаълум хатардан қўрқиб пайзаларини қаттиқроқ чапгаллашарди.

Дара довоилари шундай қисиб келгандики, чап қирғоқдаги сўқмоқ тугаб, ўнг қирғоқдан яна бошланиб кетарди. Илғор бўлинма аскарлари тўхташди. Бир дақиқа бурун буралиб-буралиб қалқон-тангалари ва сипарларини ярқиратиб, сўқмоқдан секин бораётган Буюк Илон оқим устида тўхтаб қолди. Тоғлар қори эрий бошлаган, дарё лойқа сув билан тўлиб оқарди. Тўлқинлар ваҳима солиб шовуллар, пахмоқ кулранг итдай одамлар оёғига ўзини отарди. Ҳеч ким биринчи бўлиб сузиб ўтишни бошлаб беришга журъат қилмасди. Бунинг чуқурлиги қандайлигини ким билади?

Қора от минган подшо кўринди. Кабурадан чиққандан бери македонлар ўз ҳукмдорларини танимай қолган эдилар. У яна ҳам улардан узоқлашган, юзи-

даги такаббурлик ифодаси кўпчилиكنинг ихлосини қайтарган эди.

— Нега тўхтаб қолдинглар?— қуруққина сўради йўлбошловчилар бошлиғидаи.

— Уёққа йўл йўқ.

— Қўрқоқлар!— хитоб қилди Александр нафрат билан.— Шу кичкина ирмоқдан қўрқиб Кабурага қайтиб кетамизми?

У ўзига ва отининг кучига шундай қаттиқ ишонардики, ўйлаб-нетиб ўтирмай, қорабайир отининг биқинига ниқтаб қолди. От типпа-тик бўлди-да, оқимга ташланди. Ҳайратда турган аскарларга томчилар шалоласи сачради. Қўшинлар ўзига келмай туриб, ҳукмдор нариги қирғоқда пайдо бўлди. Қора от пишқирар ва итга ўхшаб силкиниб сувини қоқар эди. Подшо жасоратидан ҳаяжонга тушган аскарлар унинг ортидан тоғдап кўчган шағал кўчкисидай ўзларини дарёга урдилар.

Буёк Илон яна йўлга тушди. Аммо уни кўндан-кўп кутилмаган ҳодисалар пойлаб турарди. Сўқмоқ тез-тез гоҳ чап, гоҳ ўнг қирғоққа ўтиб кетар, букилган «илон танаси» уч-тўрт жойда дарёни кечиб ўтиб, ундан илгарилаб борарди. Оёқ остида тош кўчиб, аскарлар йиқилиб тушар, сув эса думалатиб пастга олиб кетар эди. Баъзан юқоридан кўчган дум-думалоқ харсангтош поғона ва саёз жойларда гумбурлаганча дарё бўйлаб шитоб-ла юмалаб-сузиб борарди. У сопқондан отилган зўлдир каби қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб, эсанкираб қолган аскарлар сафига урилар, қалқон ва бош суякларини чилпарчин қилар, суякларини эзиб-янчар ва гавдаларини парча-парча қилиб олиб кетар эди. Тошларга урилиб пўсти шилинган тоғ арчалари сафларга бало-қазодай келиб урилар ва бўлинмаларга беҳисоб қиргин келтирарди. Бу кутилмаган ҳодисалар устига қаттиқ дўл ёғиб берди, катталиги каптар тухумидай келадиган муз парчалари македонларга палахмондан отилган қўрғошин зўлдирдай шиддат билан урилар эди. Шундан кейин ёмғир қуйди. Бошдан-оёқ шалаббо бўлган аскарлар совуқ ва чарчоқдан титрашарди.

Ниҳоят бутунлай қоронғи чўкканда йўл дарёдан чап томонга ўтди ва тик ёнбағирга, деярли чиқиб бўлмайдиган тепаликка уланиб кетди. Илон қияликлардан аста-секин тепаликка тирмашар, илғор бў-

линма аскарлари қўлидаги, шамолда липиллаб турган икки машъал аждаҳонинг аламдан ёниб турган кўзларини эслатарди.

Гулхан ёқиб исиниш ва кийимларини қуритиб олиш учун на хас-хашак, на бутазор бор эди. Олға юриш учун дармон ҳам қолмаганди. Аскарлар настига тушиб кетмаслик учун қоя бўртқиқларига ёпишиб олдилар ва тонггача нам тошлар устида ётиб чиқдилар. Уларни титроқ босди. Талвасали тиш ги-жирлаши ва бўғиқ йўталларга жавобан қоронғилик ичра қор қоплонининг бўкириши эшнтиларди. Шундайгина бош устида, қоронғи осмоннинг жануб томонида, булутлар орасида машъум Миррих юлдузи чарақларди.

— Эй Афина-Паллада!— пўпғилладди Феаген ўткир қобирғали тошлар орасида, чуқурда ётиб.

Кеча эрталаб ҳис қилган бахтли ҳаяжонидан асар ҳам қолмаганди, бечоранинг танаси музлаб, қарахт бўлиб қолган, фақат ичида, қалбида жонли бир уққунгина ёниб турарди. Феаген оёқ-қўлларини узатиб, танасига қон югуртирмоқчи бўлди, лекин жарликка қулаб кетишига сал қолди. Бу юношнинг ғазабини келтирди.

«Шундай азобларга чидаш учун Феаген нима гуноҳ қилган эди?»— алам билан ўзидан сўрарди марафонлик.

У ўзининг ҳамма қилмиш-қидирмишларини бирма-бир хотирлар, лекин ҳеч бир номусосиб нарса тополмас эди. Ҳалол яшади. Ҳалол меҳнат қилиб, ўзи ва отасини боқди. Нега у азоб чекади?

Тонг отиши қийин бўлди. Тўнгиған одамлар уни кутавериб ҳолдан тойдилар. Эрталаб ҳаммаёқни туман қоплаб олди. У ёпинчиғига бурканиб, оғзини шиширарди, оғзида бўшлиқ ва намлик таъми қоларди. Ниҳоят қорли чўққилардан эсангизғирин туман қатламларини учуриб кетди ва Буюк Илонга жон кирди. Йўлбошловчи ва айғоқчилар сўқмоқ бўйлаб юқорига отландилар ва мум дарахтларига дуч келдилар. Болталар ишга тушди. Аскарлар бахтига мум дарахти ҳўл бўлса ҳам яхши ёнар, унинг тутунини ҳам исириқ сингари хушбўй эқан. Одамлар ҳузурижон гулханлар олдида исиниб, ёпиноқ ва хитонларини қуритишар, узоқ ланғиллаб турадиган чўғида ҳўкиз гўштини пишириб, куч тўпламоқда эдилар.

Қўшин денгиз юзасидан олти минг етти юз тир-
сак баландликдаги Ахраман Эгари томон йўлга туш-
ди. Биринчи бурилиш. Иккинчи. Учинчи. Қирқинчи...
Лашкарлар тик ёнбағир бўйлаб юқорилаб борувчи
сўқмоқдан бамисоли баҳайбат қуюннинг гирватли қа-
нотига айланиб, тепага кўтарилиб борар ва сўқмоқ
буримлари ҳеч қачон адо бўлмайдигандай туюларди.
Унга кеча қўшинлар ўтган жарлик кўкариб турар-
ди. Олдинда хаёлга чўмиб бораётган кишилар паст-
га чўчиброқ нигоҳ ташлар ва кимдир қояга ташлаб
кетган кулранг арқонни бир-бирига ҳайрон бўлиб
кўрсатишар эди. Унинг устида чумолилар ўрмалар-
ди. Бу арқон — ўзлари юриб бораётган сўқмоқ, чу-
молилар эса орқаларидан келаётган ўз дўстлари
эканлигига ҳеч ким ишонмасди.

Аскарларни тоғлар буюклиги олдида ваҳима туй-
ғуси қамраб олган эди. Улар ҳар ер-ҳар ерда эгри-
бугри эманларга, уларнинг шамоллар титиб-тўзиган
таваларида осмоний мамлакат жин-ажиналари беки-
ниб ётмаганмикан, деган шубҳа билан қарашарди.

Ҳолдан тойган одамлар нафас ростлаш учун қоя
раҳларида ётиб дам олишарди. Ҳаддан ташқари оғир
йўлда чарчаган ҳўкизлар пишқириб бир ёнбошга ку-
лар ва қайтиб ўрнидан турмас эди. Отлар чавандоз
билан бирга, тошларни кўчириб-суриб сўқмоқдан
жарликка учиб кетар, хас-хашак булути, харсангтош
парчалари, тоғ жиислари селдай қуюлиб, пастликда-
ги сўқмоқ бурилишларида бораётган от ва одамлар-
ни супуриб, водийга оқизиб кетарди.

Буюк Илон қанча юқори кўтарилса, ҳаво шунча
совиб боради. Шамол кучайди. У чанг-тўзон кўта-
риб, кўзларга урар, сўқмоқлардан майда тошларни
зарб билан учириб, бир уришда македонларнинг бу-
рун ва юзларини тилиб юборар эди. Эманлар тугаб,
сийрақ совур арчалар билан алмашинди. Қоялар
орасидан, гўё маймоқ панжалари билан оғир қоя-
ларни ағдариб, қора Ҳимолай айиғи чошиб ўтгандай
бўлди.

Бу одатдан ташқари довои ошишнинг олтинчи ку-
ни кечқурун, Эгар довонигача бир стадийга яқин йўл
қолганда, сўқмоқ юқорисидан ҳайбатли юмалоқ хар-
санг гулдурас солиб юмалади. У Буюк Илоннинг
манглайига келиб тегди, миясининг қатигини чиқа-
риб, рўпарадаги қоя бўртигига урилиб, ундан бир

парчасини синдирди-да, сўқмоқ чеккасига тушиб, йўлида учраган ҳамма тирик жонни эзиб-янчганча думли юлдуз каби пастга қараб думалади. Юқоридан тантанавор ҳайқириқ эшитилди. Ииртқиқ ҳайвон терисини ёпинган бугдойранг юзли одамлар шодон қўл силтаб, ҳаяжондан рақсга тушишарди.

Македонлар турган жойларида қотиб қолишди. Тоғ ақли иккинчи тошга ёпирилди.

Александр олдинга ёриб чиқди. Македоннинг юзлари бўзариб, ўйноқлаб турган отининг туёқлари остидаги оҳакдай бўлиб кетди. Кўзлари телбанинг кўзидай ёнарди. Ғазабдан лаблари қийшайди. Подшо қўрқувдан қотиб қолган енгил пиёда аскар қўлидан сопқонни юлиб олди-да, бақирди:

— Зўлдир!

Аскар тўрвасидан зўлдир олиб берди. Александр сопқонни шиддат билан айлантириб туриб қўйиб юборди, зўлдир чувиллаб юқорига учиб кетди. Тоғлиқлардан бирининг боши ёрилиб, йиқилди. Александр орқасига ўгирилди-да, сопқон чарми билан пиёда аскар юзига туширди.

— Текинхўр!

Пиёдалар ўзларига келдилар. Камоп, пайза, пиширилган лойдан ва қўрғошиндан ясалган зўлдирлар милтиллаб кўриша бошлади. Икки-уч тоғлиқ ўзлари силжитолмаган тош ёнига қулади. Қолганлари қочиб кетишди. Гетайралар олдинга ташлашишди ва иккитасини найза санчиб ўлдиришди. Биттасини тирик ушлаб, Александр олдига судраб келишди.

Бу баланд бўйли, қорачадан келган ўспирин эди. Юз бичими ниҳоятда келишган эди, аммо устидаги тоғ қоплонининг териси, кўзларининг совуқ чақнаши, шамолда ҳилпираб турган қоп-қора узун сочлари маҳаллий йигит юзига ёввойи тус бериб турарди.

— Ундан сўра,— хириллади Александр ноиб Артабаз елкасидач тутиб,— сўра, нима учун у менга тош отди?

Артабаз олдинга бир қадам ташлади-да, маҳаллий тилда юмшоқ ва равон сўзлади.

Тоғлиқ тез жавоб бермади. Македонларга у шунчалик жоҳил ва ақли паст бўлиб туюлдики, нима учун лашкар устига харсанг думалатганини гўё ўзи ҳам билмасди. Тоғлиқ заррача қўрқмай подшонинг бошидан-оёғигача назар солиб чиқди, нигоҳи македоннинг шохдор дубулғасида тўхтади.

— Бу Зулқарнайми?— сўради тоғлиқ Артабаздан.

— Ҳа, бу Искандар Зулқарнайн,— бидирлади Артабаз. Тоғлиқ бу сўзлардан кейин ҳозироқ «олампапоҳ» оёғига йиқилади деб ўйлаган эди. Аммо йиртқиқ ҳайвон терисидан кийим кийган йигит парво қилмади. Унинг юзлари македонлар учун кутилмаганда шафқатсизона, жиддий ва ақлли тус олди, шунда босқинчилар, қаршиларида турган асло ёввойи одам эмаслигини кўрдилар.

— Сўра Зулқарнайндан,— деди у вазминлик билан форсга,— сўра, нима учун у бизнинг юртимизга келди?

У чуқур хўрсиниқ-ла Александрга тик қаради.

— Мана қанақа экан у!— қаттиқ кулди Филипп ўғли.— Менинг нима учун бу ерга келганимни жудаям билгиси келяптими? Яхши. Мен унга айтаман, Певкест!..

Тоғлиқни қип-яланғоч қилиб довонга кираверишдаги қояга маҳкам боғлаб қўйдилар. Артабаз сингари Александр томонга ўтиб кетган эрони Певкест личоғини чиқарди-да, унинг елкасидаги терини кесиб олди. Успирийн уларнинг нима қилмоқчи бўлаётганларини тушуниб, қафасга тушган бургутдай талвасага тушди.

Александр тоғлиққа тескари ўгирилди ва шимол томонга назар ташлади. Унинг қаршисида ёрқин сарғиш тутунга бурканган бепоён водий ястаниб ётарди. Мана, у ёшлигидан бери хаёл қилган олтин Бақтриана¹.

Тоғлиқ қичқириб юборди.

Мана у, хазиналар мамлакати, Александрнинг оёғи остида, унинг келишини сабрсизлик билан кутиб ётибди.

Тоғлиқ қаттиқ фарёд урди.

Мана у, гўзал қизлар, ёрқин матолар, ранг-баранг идишлар мамлакати, учқур отлар мамлакати.

Тоғлиқнинг юракни эзиб юборадиган фиғонидан ўтлаб юрган буғулар чўчиб кетди. Бирин-кетин равон қадам ташлаганча музлаб ётган қоялар узра чопиб, кўздан ғойиб бўлди.

¹ Бақтриана (Бақтрия) — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимида жойлашган Ўрта Осиёдаги мамлакат. Форс давлатига қарам эди.

Мана у, Александрнинг шон-шухрати яна ҳам гуркураб кетадиган мамлакат, ўз қўшинларини шимолга, афсонавий Суғдиёнага олиб борадиган мамлакат.

Тоғлиқнинг нафаси бўғилиб, жим бўлиб қолди.

Буюк Илон сўқмоқ бўйлаб аста-секин пастга, муқаддас Бақтра¹ томон ўрмалай бошлади. Қояга Прометей сингари михлаб қўйилган тоғлиқ ўспирин ўзига нотаниш бўлган ғарб жангчилари орқасидан, патанига қурол билан бостириб келмагунича у ҳеч қандай ёмонлик қилмаган. Ғарб қўшинлари орқасидан ўлик кўзлари билан қараб қолди. Унинг қонга беланган танасида шилинган тери парчалари осилиб ётар, буғланиб турган қони совуқ тошларга ширллаб оқиб тушарди.

Феаген бугун кўрган ва эшитганларидан даҳшатга тушиб, ғазаб билан эшитилар-эшитилмас деди:

— Ҳаммаси учун жавоб берасан, Александр. Вақти келади ва сен ҳаммаси учун жавоб берасан...

«ШИМОЛГА КЕТАМИЗ!»

*Ундан қочинг, ёвузликдир у севган дови,
У — Ахраман, удир барча мавжудот ёви.*

Фирдавсий, «Шоҳнома»

Муқаддас Бақтрага иштилган ёлғиз Искандар эмасди. Македон эндигина Кабура дарвозасига яқинлашган пайтда, Бақтра жойлашган Банд дарёси водийсига уч минг кишилиқ лашкари билан Бесс аллақачон кириб келган эди.

Лашкарда форс ва суғдлар кўп эмас эди. Қўшин асосини Гиркан денгизицинг шарқ томонида яшовчи кўчманчи дахлардан тузилган кўнгилли отлиқлар ташкил қиларди. Подшони ўлдиргандан кейин Бесс қўшин тўплаш учун бир йилга яқин уларнинг маъзилларида сарсон-саргардон бўлиб юрди ва айёропа гаплар воситаси билан икки ёки уч қабила йўлбошчисини ўзига оғдиришга муяссар бўлди. Ҳозир ҳам

¹ Бақтра — Бақтриянинг пойтахти, Афғонистондаги ҳозирги Балх шаҳри.

қора пахмоқ попоқларнинг ваҳимали кўриниши билан далада ишлаётган деҳқонларни чўчитиб, уларнинг ҳар бири ўз йигитлари билан унинг ортидан бормоқда. Бесс ва унинг одамларини кўрган тор ҳамда баданга ёнишиб турадиган хитон, оёқларига тумшуғи юқори кўтарилган тоштовон кийган бақтрий деҳқонлар оғир омочларини елкаларига олиб, шошапиша ярим вайрона деворлари орқасига ўтиб, бекиниб олишарди.

— Улар нега яширинишадн?— ҳайрон бўларди Бесс.— Наҳотки, мени юнон деб ўйлашаётган бўлишса?

Тоғ ва чўлларда юриш уни қийнаб юборган эди. У зиравор солинган хушбўй ва аччиққина шўрва ҳамда кўркам ва покиза тўшак кўрмай толиққанди. Гулхон ёнида ухлаш, ўтда яширилган гўшт билан тамадди қилиш кўнглини аянттадиган даражада жонига текканди.

— Ҳаммадан бурун сени Бесс деб ўйлашяпти,— истехзо қилиб деди Спантамаъно,— шунинг учун қочишяпти, юмроқозиқлар.

— Нима дединг?— эшитмай қолди ҳоким.

— Мен: бақтрийлар ёмон одамлар, деяпман.

— Ҳа,— қўшилди Бесс,— ўн йилдан бери шуларга ҳокимлик қиламан-у, лекин бирор марта мени кўрганда жилмайган бақтрийни учратмадим.

— Аблаҳлар,— унинг овози оҳангнда гапирди Спантамаъно,— уларни шилиб олишса-ю, хурсандликдан хохолаб кулиш ўрнига улар яна хўмрайса.

Сугд ҳазил қилиб гапирдим, жиддий гапирдим туюшиб етмай, Бесснинг қаҳри келди. У от юганини силтади-да, индамай олдинга ўтиб кетди. Унинг Спантамаънога кескинроқ бир гап айтгиси, камситиб, хафа қилгиси келар эди. Аммо нуқсон, тегиб зириллайдиган жароҳати бўлмаган одамни қандай қилиб узиб оласан? Спантамаънонинг гапларига эътироз билдиролмайсан, гўёки ҳазил қилиб гапирди лаънати сугд. Аммо Сиёвуш авлодининг беғараз бўлиб туюладиган заҳарли илон вишиллашидай ҳазилини эси бор одам англамаслиги, унинг хатти-ҳаракатларида хавф-хатарни сезмаслиги мумкин эмасди.

Бақтрага яна икки доvon ошиш қолган эди. Йўловчилар эртага кечқурун шаҳарга кириб бориш учун ҳозир бирор жойда тунаб, тонг билан йўлга чиқишга қарор қилдилар. Улар қуёш ботганда баланд

пахса девор билан ўралган қишлоққа етиб келишди. Ҳоким ҳузур қилиб эснар эди. У тўйимли кечки овқат ва юмшоқ ўринни кўз олдига келтириб олдиндан лаззат олмоқда эди. Аммо форсни аччиқ нохушлик кутаётган экан — шундоққина пешонаси олдида қишлоқ дарвозаси қарсиллаб ёпилди.

— Ким бор, очинглар!— деди Бесс унча баланд бўлмаган овозда, обрў сақлаб, сўнг беписандлик қилиб қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди.— Кўзларинг борми? Кўрмадингларми ким келганини?

Унинг кўнгли тўқ эди. Қишлоқ аҳли Суғдиёна ва Бақтрия ҳокими Бесснинг ўзи қадамранжида қилганини билиб дарҳол қўшқўллаб дарвозани очад-ю, олий мартабали меҳмон қаршисида тиз чўкиб қуллуқ қилади деб ўйлаганди. Ҳаммавақт шундай бўлиб келган ва Бесс чанқаганда сувни қандай шимирса, иззат-икромни ҳам шундай ўйламай қабул қилишга кўникиб кетган эди.

Аммо дарвоза очилмади. Бесснинг жаҳли чиқди.

— Ҳой, намулча имиллайсанлар?— хитоб қилди сабрсизлик билан.— Тезроқ очинглар!

Девор устида қўлида ўқ-ёй ушлаган бақтрий чол кўрипти.

— Сен кимсан?— сўради у дарғазаб.

Ҳоким каловланиб қолди. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг кимлигини сўраб ўтирмасди. У саройдаги олтин тахтада савлат тўкиб ўтирганда аёёну амалдорлар унинг қаршисида тиз чўкишарди, унинг кимлигини сўрашмасди. У шахсий қўриқчилари қуршовида шаҳар кўчаларидач ўтганда бутун халқ ерга қадар бош эгарди-ю, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. У агар бирон-бир кентга бормоқчи бўлса таптана билан кутиб олиш учун икки ой тайёргарлик кўришарди-ю, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. Бесс бу, Бесс, ахир, падарингга лаънат. Мана энди қандайдир чурук, ёшини яшаб, ошини ошаган беақл бақтрий чол бўлса... Бесс нима деб жавоб беришини билмади-да, саросима билан Спантамаънога қаради. У бўлса юзларига даҳшатли тус бериб, кўзларини олайтирди-да, сохта ғазаб билан қичқирди:

— Оч тезроқ, тўнка! Кўрмаяпсанми, итдан туққан, рўпарангда форсларнинг энг олижаноби, Аҳмоний Бесс, сенинг ҳокимнинг турибди-ку.

Бу сўзлар чолга заррача таъсир қилмади.

— Бесс?— тушунмагандай қайта сўради чол.—
Ундай одамни ҳеч эшитмаганман.

Бақтрий чолнинг жоҳиллиги ҳокимни қутуртириб юборди. Қари аҳмоқни болохонадор қилиб сукмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бирдан попуги пасаниб, кўзларини катта-катта очди. Чол ҳийла қилаётганини у тушунган эди. Бессни таниганлар, албатта. Бесс бўлганлиги учунгина уни қишлоққа киритмаётганлари равшан эди.

— Ҳа... ҳали менга шунақа муомала қиялпсизларми? Бошингни оламаи ҳаммангни! Қишлоқни ер билан яксон қиламан!..

У от устида қўлларини мушт қилиб, тишларини гижирлатди, бошини орқага ташлаб, худди қоя остида хавф-хатарсиз баландликда сайр қилиб юрган буғуларга ғазаб-ла тикилганча пусиб ётган оч бўридай гужанак бўлиб олди.

— Қишлоқни яксон қиласан?— бақтрий қовоғини уйди.— Эҳтиёт бўл, болам, тагин ўз каллангни биров олиб кетмасин.

У бошига калтак тушгандай букчайиб қолди. Кўз олди қоронғилашди. У ханжарини суғурди-да, от жилловини кескин тортди. Тулпор типпа-тик турди. Аламига чидай олмаган Бесс сурбет бақтрийни тилкапора қилмоқчи бўлиб ханжарини селпиди. Аммо деворнинг баландлиги йигирма тирсак эди. Бесснинг қўли жилловни шунчалик қаттиқ тортдики, отнинг бўйни синиб кетишига сал қолди. Оғриқдан ўзини йўқотиб қўйган от ақл бовар қилмас даражада осмонга сакради-да, оёқларини билтанглатиб ёнбошга ағдарилди. Девор устида қаттиқ кулги эшитилди. Унлаб қорачадан келган, узун соқолли одам панжара ортидан мўралар ва омадсиз сакровчини масхара қилиб куларди.

— Чўчқа тишлари билан ойнинг бир чеккасини узиб олмоқчи бўлиб сакраган экан, аммо тагин ўзининг ифлос қўлмагига қулаб тушибди,— кулиб қичқирди кекса бақтрий. Хўрланишдан ранги оқариб кетган Бесс отнинг бошига мушт туширди. Тулпор сапчиб турди-да, устидаги сувори билан қишлоқ дарвозаси ёнидан югуриб кетди. Бесснинг ҳамроҳлари ҳам отлари бошини ортга буриб, раҳнаمولари изидан йўлга тушишди.

Слантамаъно истеҳком қилиб ўралган қишлоқлар дарвозаси олдида қанча кекирдак йиртиб бақирма-

син, Бессга бу кеча ҳам юмшоқ тўшакда ётиб ҳордиқ чиқариш nasib қилмади.

— Ҳей, бақтрий қўтир эшаклар! Ҳей, олижаноб форс баҳодир Бесснинг тирноғига ҳам арзимайдиган чувалчанглар! Нега мунча ухлайсиз, зоти пастлар? Нима учун ўз ҳокимингиз истиқболига югуриб чиқмайсиз? Энг сўнгги қўйингизни ҳам сўйиб беринг, овсарлар! Агар қолган бўлса мусаллас солинган кўзаларингизни олиб чиқинглар! Нораства қизларингизни сочидан бураб судраб келинглар.

Унинг очиқдан-очиқ, қасддан ёғдираётган оғир ҳақоратлари деҳқонларнинг қаттиқ газабини келтирар, бақтрийларни Бессга қарши қайрар эди.

— Жин урсин Бессни!— дейишди бир қишлоқ аҳли.— Эрони йўқолсин ўз ватанига!

Ҳоким йўғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб турарди.

— Қариндоши Дориёвуш орқасидан Бесс ҳам нариги дунёга равона бўлсин,— маслаҳат беришди бошқа бир қишлоқ аҳли.

— Биз бундай ҳукмдорларга тупурамыз,— эълон қилди учинчи қишлоқ аҳли,— биз бақтрийлармыз, Бақтрияни ўзимиз идора қила оламыз...

Тўртинчи қишлоқ аҳли эса ҳеч нарса демади-ю, лекин унинг ўрнига келгиндиларни ўқ-ёй билан сийлаб, саккиз дахни ҳалок қилди.

Деҳқонлар кулбасида ҳордиқ чиқариш учун қилинган шунча уринишлар бекор кетгандан кейин, қўшин кимнингдир каттақон боғига кириб қолди. Қишлоқ аҳлининг оғир ҳақоратлари учун қасос олиб форслар яшнаб турган ўнлаб ўрик, олхўри, гилосу олчаларни кесиб ташлашди ва тутатиб гулханга қалашди.

Спантамаъно гулхан олдида олачипор ёпинчиғини тўшаб ётар ва уч бўлак бўлган кўза ҳақидаги қўшиғини чўзиб хиргойи қиларди. Бесс бошини қўлларига қўйиб, гулханнинг нариги томонида қимирламай ўтирарди. У Спантамаънога нисбатан ичида қаттиқ газабланарди. Сўғднинг хатти-ҳаракати билан бугун Бессга нисбатан шундай қабиҳ муносабатда бўлганлар орасида бевосита боғлиқлик кўриниб турар, агар Спантамаъно атрофида садоқатли қабиладошлари бўлмаганда, Аҳмоний сусткашлик қилмай Сиёвуш авлоди устига хапжар билан ташланган бўларди. Унинг бутун Эрон давлати ҳукмдо-

ри бўлишига мана шу бола халақит берсин деб ўғай
акиси Дориёвушни йўқ қилган эдими? Спантамаъно
нинг эса Бессга ҳалал беришга уринаётганини фақат
кўзлари ожиз одамгина кўрмаслиги мумкин: У! Бесс
нинг қалби сезиб турибди, уни бу қадимий шоҳлар
авлоди нобуд қилади. Бу разил суғдин йўқотиш учун
дахларни йўлга солсамикан-а? Унда ажойиб иш бў
ларди-я! Лекин Қорақум дайдиларига ишониб бўлар
миди? Ўзлари Бесс қўли остида-ю, бироқ Спантамаъ
нонинг айтганини қилишади, чунки Спантамаъно
уларга яқин, ўз одами, Бесс эса бегона, форс. Дах
лар форс истилочиларидан оз жабр-зулм тортганими?

Ўз ожизлигини ҳис қилиш Бессга алам қиларди.
Қарама-қарши туйгулар ичини итдай таталаётганда
ҳам ўзини идора қила бўлиши керак, шунинг учун
аламидан тош бўлиб жим ўтирарди.

Бесс эрта тонгда Бақтрага чопар жўпатди ва бош
қа жангчиларга йўлга тайёрланишни буюрди. Яхши
ухламаганларидан юзлари кўпчиб оқарган, сочлари
тўзиган, қўлларини ҳўл ўтин дуду қурути босган, тун
бўйи кийим-кечаклари намиққан форс, суғд ва дах
лар истар-истамас асбоб-анжомларини йиғиштирар,
отларга кигиз абзалларни ёпишар ва энди айиллари
ни тортишар эди.

Қўрда пиширилган кўмма нон билан нонушта қил
гандан кейин қўшин Бақтрага йўл олди. Отлиқлар
шаҳарга яқинлашган сари йўл гавжум бўлиб бормоқ
да эди. Деҳқонлар бултурги йўнғичқани бог-боғ қи
либ эшакка ортиб боришарди. Буғдойли қоплар ор
тилган араваларнинг улкан филдираклари гижирил
ди. Кўчанчиларнинг икки ўрқачли туялари бир меъ
ёрда одимлаб борарди.

Бесснинг қўшинига ҳеч ким эътибор бермасди.
Уруш бошланганига кўп вақт бўлди. Ғарбдан қайт
ган дастлабки кўнгилдиларни халқ қизиқсишиб қар
ши олган эди. Зич бўлиб аскарларни ўраб олишар.
Искандар билан бўлган жанглар ҳақида узоқ суриш
тиришар эди. Гап-сўз, тахмин ва фикс-фасод кўп эди.
Бироқ уруш чўзилиб кетди, қанча оғир бўлмасин,
ҳамма унга кўникиб қолди. Яшаш керак эди, яшаш
учун эса нон зарур, худо берганига қаноат қилган
одамлар ҳаммасига кўникиб, одатдаги ишларига
қайтдилар. Агар илгари Исса остоналарида яралан-

ган аскар ортидан бир тўда анқов эртадан-кечгача эргашиб юрган бўлса, энди биров қайрилиб ҳам қарамас эди. Турли жангларда ярадор бўлганлар сони соғлардан анча кўпайиб кетгандан кейин ким ҳам қизиқиб қарарди.

Икки доvon ошган Бесс кечга яқин Бақтра шаҳри этагига етиб келди. Дастлаб чорси ёки қийшиқ кўп бурчак қилиб ҳайдалган пайкалларнинг уватларида яккам-дуккам тутлар учраган бўлса, кейин мевазор боғлар бошланди. Энди йўлнинг икки четида деҳқонларнинг атрофи пахса девор билан ўралган ҳовлилари учарди. Ундан кейин жойлари торлик қилгани учун шаҳар ташқарисига кўчиб чиққан кўнчи, кулол ва темирчиларнинг уйлари кўзга ташланди. Ниҳоят Бесс эски Бақтранинг Ғарбий дарвозасига етиб келди. Шаҳар тепаликка жойлашган ва унинг атрофи хом ғиштдан тикланган баланд девор билан ўраб олинган эди. Дарвозанинг ўнг ва чап томонида девор бўйлаб истехкомда туриб отишга мўлжалланган махсус шинаклар қаторлашиб кетган эди. Тўғри бурчакли минораларда қўриқчилар юрарди.

Бессни кутаётган эдилар. Қўшин тор кўчада кўринган заҳоти катта очилган дарвозадан унинг истиқболига кенг-мўл гулдор кийимли, бошларига йўл-йўл рўмол ўраган серсоқол отлиқлар тўдаси чиқиб келди. Ноғоралар гумбурлаб, улкан карнайлар ҳўкиздай маъраб, сурнайлар эса майин жаранглаб кетди. Спантамаъно лабларини тишлаб қолди. Бироқ ҳузурҳаловатдан Бесснинг чеҳраси ёришиб кетган эди. Унинг истиқболига чиққанлар қаторида битта ҳам бақтрий йўқ эди. Шаҳарда македонлардан шарққа қочган беш мингга яқин форс йиғилган эди. Улар чопардан Бесс келаётганини эшитиб шодликдан териларига сиғмай, унинг истиқболига шошилган эдилар. Уларнинг кунлари тортишув ва уриш-жанжал билан ўтар, ҳеч ким нима қилишини билмас, чунки раҳнамо йўқ эди. Мана, ниҳоят раҳнамо ўз оёғи билан келди.

Қўшин тўхтади. Кутиб олувчилар орасидаги соқоқоли оппоқ бир форс отдан тушди-да, Бесс томон қадам ташлади. Бессга уч қадам қолганда ўзини йўлга таппа ташлаб, лабларини тупроққа теккизди. Бесс бирдан ўзгарди. Кўзлари мағрур ялтираб кетди. У яна Аҳмоний Бессга, Бақтрия ва Суғдиёна ҳокимига

айланди, энди ҳеч ким унинг кимлигини сўрамаётган эди.

Чол елкасидаги мусаллас солинган мешни олди, олтин қадаҳни қорамтир суюқлик билан лиммо-лим тўлдирди-да, чап қўлини кўксига қўйганча, ўнг қўли билан Бессга узатди. Бесс шамолларда қорайган лабларида жиддий табассум билан қадаҳни нкки қўллаб қабул қилди-да, оғзига келтирди. У иштаҳа билан, аммо ошнқмай, пордон мусалласдан лаззатланаётгандай, сиполнк билан симирди. Қадаҳни бўшатиб, қолган бир томчига бармоғи учини ҳўллаб манглайига қизил чизиқ тортди. Дағал форс жангчилари қаторида дўрилдоқ ҳарбий хитоблар янгради.

Соч-соқоли оппоқ эрони Бесснинг оти жиловидан ушлаб, етаклаб олди. Бесс узун бўйинни эгиб, қор тепа сингари букчайиб олди. Форслар ортга чекиниб, ўз ҳукмдорлари ва унинг эрони ҳамроҳларини олдинга ўтказиб юборишди, кейин яна бирлашиб, зичлашишди-да, найзаларини шақир-шуқур қилиб, ҳоким ортидан шаҳарга йўл олишди.

Спантамаъно жойидан қимирламади. Суғд ва дахлар Сиёвуш авлоди ёнида қолишди. Бесс ўз сафдошини эсидан чиқаргандай туюлди. Аммо Спантамаъно англагандай бу фақат шундай туюлган эди. Аслида Бесснинг бошқа ниятлари бор, ундан эҳтиёт бўлиш керак.

— Кўзага тегди ҳижрон, уч бўлак бўлди шу он,— деди Спантамаъно ва жангчиларга ўгирилди.— Кўрдингларми? Чакалакзорга ўт тушганда ҳайвонлар оловдан қочиб жон сақлайдилар, шунда оҳу бўри билан бирга қочади. Бириникинчисига тегмайди. Аммо ёнғини ўчгандан кейин бўри оҳуга тиш қайрай бошлайди. Мени тушундингларми?

— Ҳа.

— Дахлар, энди қайга борасизлар?

Дахлар йўлдаёқ бир фикрга келишган эди. Уз мулкидаки тунашга бошпана беришмаган Бесснинг қўлида хизмат қилиш дахларга ҳеч бир яхшилик ваъда қилмас эди. Яхшиси Спантамаъно қўл остига ўтиш: ўз кўзлари билан кўрдиларки, ундан Бесс ҳам чўчкяди. Шунинг учун дах оқсоқоллари иккиланмай жавоб беришди:

— Сен қайда бўлсанг, биз ҳам биргамиз, о Муқаддас Фикр!

Спантамаъно иоми «муқаддас фикр, маъно»ни

билдиради. Сиёвуш авлоди рози бўлгандай бош ир-
ғади ва дарвоза олдида қолган ориқ, рангпар форсга
тикилиб қаради. У Дороннинг қатли устида бўлган
эди. У бошини эгиб, қаергадир узоқ бўшлиқларга
алам билан қараб турарди.

— Датафарн!— чақирди Спантамаъно. У ялт этиб
қаради.— Сен нега бу ерда қолдинг?

— Қаерга ҳам борардим?— дедн ғамгин жилма-
йиб.

— Бесснинг ёнига...

Датафарн аста бош чайқади:

— Йўқ, Спантамаъно! Сен билан бўлишни истай-
ман.

Спантамаъно форсга синовчан назар ташлади.
Агар уни атайлаб Бесс юборган бўлса-чи? Йўғ-э, бў-
лиши мумкин эмас. Спантамаъно бу бечора Дата-
фарнни бирипчи марта кўраётгани йўқ-ку. Лекин ба-
ри бир деди:

— Мен қўймасам-чи?

Датафарн дарров хафа бўлиб, умидсизлик билан:

— Унда, билмадим,— деди.

«Аҳмоқ,— деб ўзини сўкди Спантамаъно. Дата-
фарнга раҳми келган эди.— Бусиз ҳам касалманд
одам бўлса, сен яна унга озор берсанг».

— Бўнти,— бош силкиди Спантамаъно самимий-
лик билан.— Хафа бўлма. Шунчакни айтгандим. Мен
билан қолмоқчи бўлганингдан хурсандман.

Датафарнга жон кирди. Спантамаъно суғд ва
дахларга ўгирилди.

— Форслар чап томонга, саройга кетишди. Биз
эса ўнг томонга, менинг дўстим Вахшунвартаникига
борамиз. Ҳамма розими?

— Ҳа.

Вахшунварта қўрғоғи Жанубий дарвоза томонда-
ги бутун бир маҳаллани эгаллаган эди. Хом ғишт уй-
лар ва чўпқори хонадонлар орасини торгина йўлак-
лар боғлаб турарди. Ҳовлилар орасида ҳар жой, ҳар
жойда серсоя ичкари-ташқарилик ҳовлилар, у ер-бу
ерда ям-яшил тераклар бўй чўзган. Вахшунварта са-
ройи ўз қариндош-уруғлари ва Бақтриянинг олий

мартабали қоҳинига қарашли қуллар истиқомат қиладиган кулбаларининг янаси томлари узра қоя сингари юксалиб турарди. Сарой рўпарасида ўртаси ҳовузли кенг майдон бор эди. Ҳовуз бўйида сершоҳ чинор таналари қорайиб кўринарди. Вутун даҳа қалин девор билан ўралган, саройнинг ҳар бурчагида хом гиштдан тикланган тўртта миңоранинг шинаклари гўё пастга сергак боқиб турарди.

Вахшунварта — баланд бўйли, қорачадан келган, кенг пешонали, этсиз жиддий юзли, соқини қоп-қора кўзли, гўштор бурун ва узун оипоқ соқолли киши, меҳмонларни сиполик ва очиқ чеҳра билан қарши олди. Осойишта ва равон ҳаракатлари, юмшоқ сўзи ва шошилмай қадам қўйиши билан ўзининг руҳонийлар табақасига мансублигини таъкидлаётгандай бўлди. Уз қадр-қимматини сақлаган ҳолда Спантамаъно таъзим қилди ва шошилмай уни саройга бошлади.

Сарой хоналари гулга сероб ва баҳаво эди. Шифтлар нозик ганчкорлик нақшлари билан безалган. Баланд деворларнинг юқори қисмини нақш ликобчалар, тизилишиб кетаётган какликлар, қондондан қочаётган бугулар — санъаткорона ишланган наққошлик суратлари безаб турар эди. Наққошлик суратларидан пастда зангори майдондаги ранг-баранг гуллар тўқимаси: ингичка оёқли чопқир отларга минган овчилар камон билан нозик тоғ эчкисини яралаган; қимматбаҳо кийимли ўспиринлар қадаҳ кўтармоқда; ўйнаётган тўда-тўда яланғоч раққосалар.

«Вахшунварта маросимларни бажо келтирадиган олов ибодатхонасида бирон жимжимдор хат ёки суратни кўрмайсан, — ўйлади Спантамаъно, — унинг уйида эса мана қанчаси чизиб ташланган. Сенинг диндорлигинг шуми, маккор?»

Спантамаънога гамхўрлик қилишни қулларга топшириб, уй эгаси чиқиб кетди. Вахшунварта суғд ва даҳларни ҳовлиларга, отларни эса отхоналарга жойлаштириб бўлгунча Сиёвуш авлоди совуқ сувда ювишиб олди. У ҳовли ичидаги тош ҳовузда узоқ чўмилди, ушча йирик бўлмаган, озғинроқ, аммо бронзадан қўйилгандай келишган вужуди йўл азоби ҳордиғини чиқармоқда эди.

Завқлиниб кетган қуллар тилларини тақиллагиб, суғднинг узун сочларини хушбўй мой билан мықалаб, кумуш тароқ билан тараб қўйдилар; қалин сочлари олтин рангида товланар, патила бўлиб елкасига

тушиб турарди. Номдор суғд ўзи учун тайёрланган ажойиб бақтрий кийимларини рад қилиб, қулларни ҳайратга солиб, яна олачипор қоплон терисини кийиб олди. Мис кўзгуга қараб, ингичка мўйловини тўғрилади-да, атрофида тўдаланиб турган қулларга қувноқ кўз қисиб қўйди. Улар шодликдан чуғурлаб қолишди. Ҳеч ким уларга бундай дўстона муоала қилмаган эди.

Тетикланган, эпчил суғд юмшоқ қизил гилам устидан илдам юриб, кумуш ва олтин идишлар қўйилган хонтахта ёнида уни кекса Вахшунварта кутаётган хонага кириб келди. Иссиқ буғдой нонни, катта товоқда тоғдай уйилиб турган ёғлиқ паловни, идишларда оғзини очиб турган, қовуриб юпқа-юпқа кесиб, устига қизил қалампир ва сиркали пиёз сепиб оловда қиздирилган ёнғоқ қўшилган зоғорабалиқ, лаққа ва чўртанбалиқларни кўрган Спантамаънонинг бурун катаклари яқин орада ўтлаб юрган оҳу ҳидини олган қоплон бурун парраги сингарни титраб кетди.

Уй эгаси баланд сепояга ўрнатилган бронза қурбонгоҳга яқинлашди, бир дона анорни кесди-да, муқаддас оловга қонли шира томизди ва зўрға эшитиладиган овозда қисқароқ калима ўқий бошлади:

— О, Хаом, хонадоннинг яратгувчиси, қишлоқнинг пуштипаноҳи, шаҳарнинг, мамлакатнинг ҳукмдори! Бизга куч ва ғалаба ато қил, бизни ғазабкорлар ғазабидан сақла, зулмкорларни ақлидан жудо қил. Қимки шу уйда, шу қишлоқда, шу шаҳарда, шу мамлакатда бизга душманлик кўзи билан қараса, уни кучидан айиргину кўзини кўр қил. Оёқларидан мадор кетсин, қўлларидан қувват. Қимки бизнинг дилимизга ранжу алам солса, ер ва осмонни кўра олмасин...

Жимжит овқатланишарди. Спантамаъно ҳаммасидан оз-оздан татиб кўргач, ўзи севган овқатга.— ёғли қўй гўшти, ёввойи саримсоқ, қорамурч ва беҳи солиб пиширилган аччиқ ва қайноқ шўрвага ўтди. Вахшунварта лоқайдгина туршак чайнаб, бурчак томонга тикилиб ўтирарди. Унинг ҳеч нарса егиси келмасди, лекин одоб юзасидан суғдга қўшилиб тотиниб ўтирарди. Уни нохуш фикрлар ўртарди.

— Қани гапир-чи,— деди қоҳин овқатни еб бўлиб,

устидан қорамтир, нордон мусалласдан ичиб, қўлтиғи остига болишни тортиб, ўнг томонга ёнбошлаганида.

— Менинг ҳикоям қисқа бўлади,— Сиёвуш авлоди кулиб қўйди.— Форсларнинг купи битди!

— Сен бундан хурсандмисан?

— Хурсанд дейсанми?— сўради Спантамаъно.— Албатта-да! Ҳозир шундай эркин нафас оляпманки, ўзимнинг йигирма олти йиллик умримда ҳеч қачон бунчалик эркин нафас олмаган эдим. Эй, айтмоқчи, бугун мен роппа-роса йигирма олтига кирдим-ку! Бутунлай эсимдан чиқибди, минг лаънат... Хўп, майли, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими нима? Спантамаъно энди бошқача ҳаёт кечиради!

У кўзларини қисди, бармоғини қарсиллатди-да, кулиб юборди. Вахшунварта бу суғд яна пима дер экан деб кутарди.

— Менга қара, Вахшунварта,— давом этди Сиёвуш авлоди,— Спантамаъно ўзи ҳақида гапиришни хуш кўрмайди. Унинг одати шунақа. Аммо бугун... ёки маст бўлдимми, бир қадаҳ мусаллас тилимни қичитиб қўйдими? Йўқ. Ҳодисалар — мана лабимдаги қулфни очиб юборган нарсаси. Кодомон мағлубиятидан хурсандмисан?— деб сўрадинг мендан. Ҳа, телбаларча хурсандман! Нима учун? Айтиб бераман, Вахшунварта. Гапимни эшит, отахон. Биласан-ку, ахир мен Сиёвуш дарвоғи — подшолар зотиданман. Сиёвуш Зарафшон дарёси бўйидаги Биҳар¹ шаҳрида дафн этилган. Баҳорда, Наврўз байрами кунини Биҳар аҳолиси Сиёвуш дафн этилган тепаликка чиқишиб, тонг-саҳарда унинг қабри устида муқаддас хўрозлардан сўйишади. Сиёвуш Миҳрадан, буюк Қуёш худосидан вужудга келган. Бизнинг авлодимиздан мидияликлар, форслар, бақтрийлар, суғдлар ва Хоразм халқлари сиғинадиган Зардушт пайғамбар чиққан. Ҳа, мен улуғ зотларданман. Бобомнинг отаси Биҳар шаҳри ўртасидаги тепаликда — Сиёвуш дафн этилган тепаликда яшарди. Уша ерда, қалин деворли қўрғонда отамнинг отаси — бобом ҳам ёшини яшаган. Бутун Суғдиёнада Сиёвушлар авлодидан давлатлироқ ва ҳурматлироқ одам бўлганми? Аммо Қайхусров пайдо бўлдию...

Спантамаънонинг юзлари тундлашди. Вахшунвар-

¹ Биҳар — ҳозирги Бухоро.

та навқирон суғдининг кўзларида порлаган ёвуз ўтнини нўриб, орқага сурилди.

— Форс-подшоси Қайхусров, — давом қилди Спантамаъно — катта бобомни енгиб, кўп хўрлади. Дориёвуш бобомни Биҳардан қувғин қилди. Бизнинг авлодимиз шарққа, Панжакентга қочиб борди. Панжакентни эшитганимизми? У Мароканд ортидаги тоғлар орасида, Зарафшон ёқасига жойлашган. Аммо у ерда ҳам, минг лаънат, бизни тинч қўйишмади. Форслар бизнинг мазгилимизгача етиб боришди-да, қўлимизда нима қолган бўлса ҳаммасини тортиб олишди. Нима учун? Чунки бизнинг авлодимиз муқаддас авлод, Дориёвуш ўғли Қшайарша эса, ўзини Иисоният Халоскори деб эълон қилган, номинг қаро бўлгур Қшайарша Шарқда Аҳмонийлар уруғидан шарафлироқ уруғ мавжуд бўлишини истамасди.

О, қисмат! Агар қачонлардир бутун Суғдиёна бойлиги бизнинг қўлимизда бўлган бўлса, форслар даврида улар чет эллик подшолар ўлжасига айланди. Суғдиёнани Эрон давлати тобесига айлантирдилар. Биласанми, суғдлар, хоразмийлар, парфияликлар ва харайва қабилалари билан бирга қанча солиқ тўлардилар? Ҳар йили уч юз олтин талавдан. Бу солиқлар дастидан Суғдиёнанинг ҳамма одамлари қатори Сиёвуш авлоди ҳам қашшоқлашиб кетди. Гапимга нишон, биз ҳар ўн қўйдан ярмини кимга берардик? Форсларга. Ҳар ўн қоп ғалладан ярмини кимга берардик? Форсларга. Ун йигитдан ярмини кимга берардик? Форс қўшинларига. Улар эса ўз уйларидан узоқ, бегона юртларда, бировларнинг ҳузур-ҳаловати учун йўқ бўлиб кетарди. Ҳар ўн қизимиздан ярмини форсларга, уларнинг шалпағи қулоқ чоллари кўнгили очиши учун берардик, улар ҳеч қачон ўз уйларига қайтиб келишмас, бизнинг эркакларимиз эса уйланолмадан, ер юзидан ўзидан тирноқ қолдирмасдан ўлиб кетишарди. Бизнинг уруғимиз айниб кетди. Дунёда Сиёвуш авлодидан биргина одам қолди — бу мен, Спантамаъно, холос.

Ҳамма Спантамаъно кофир, дарбадар, унинг учун муқаддас нарса йўқ, дейди. Ҳақиқатан ҳам шундай, мен буни инкор қилаётганим йўқ. Спантамаъно, подшо ва худога манзур бўлиш учун қандай ғам-кулфат тортмади, қандай муҳтожликларга тоқат қилмади. Менинг кўз олдимда, ҳа, шундоқ мен лаънатининг кўз олдимда бўйсунмагани учун отамни ўл-

дирдилар. Мен, Сиевуш авлод, латта-путтага ўралиб, бўм-буш кулбада муз қотардим-у, форс оқсоқолларининг болалари башанг кийимлари билан гашимга тегарди. Мен бўри боласидай оч эдим, улар эса улар эрта нима билан тамадди қилишларини сира хайлларига келтиришармиди?

Мен чиройли ва қувноқ бола эдим. Бой оқсоқоллар қизларини менга беришармиди? Йўқ, уларни оғзидан она сути кетмаган, белбоғлари олтин билан, биздан тортиб олинган олтин билан дўппайган форс гўдакларига беришарди. Ингирма ёшимда мен чоллар каби донишманд бўлиб қолган эдим, аммо бир тўда бефаҳм форс болалари, мишг ўлиб-тирилганинг билан ҳеч нарса чиқмайдиган эси паст, потавон одамлар, ўша эшаклар тўдаси менга паст назар билан қарашарди. Бўлмасамчи! Аҳир улар, гапларида ҳеч бир маъно бўлмаса ҳам, чиройли сўзлашга уста эдилар, мен уларнинг ичи-ташидагини кўриб турардим-у, лекин хижолатдан ва камситишлардан икки оғиз галга кўшолмасдим.

Менинг Суғдиёнада машҳур одам бўлганимдан нима фойда? Ўзимнинг уддабурролигим туфайлигина шундай улуғ мартабага етишдим. Ҳа, мен кўп нарсанига эришдим, ҳоким Бесснинг яқин кишисига айландим, унинг синглисига уйландим. Аммо Сиевуш авлодига фақат шу керакмиди? Мен ўзим ўз юртимга ҳукмдор бўлишни истайман. Мен ўз далаларимда ўстирадиган галланинг поинини егим келади. Мен ўз кўйларимнинг гўштини емоқни истайман.

- Суғдиёнага ўзим ҳоким бўлишни истайман, минг лаънат! Бу хайрли ишни аллақандай Бессга ишониб топширмайман. Бир умр ичимда форсларни ёмон кўриб, улар ҳукмронлигининг тугагини истаб юрдим. Аммо уларнинг таъзирини бериб қўйишга менинг кучим етмасди. Буни мен учун бошқа одам — гарб мамлакатлари ҳукмдори, улуғ инсон Искандар Зулқарнайн қилди. Форслар зулми тугади. Вахшунварта сен мендан, Дориёвуш мағлубиятидан хурсандмисан, деб сўрадинг. Баҳтимдан ўкириб, дев ютсиң мени, таптана қиламан!

Спантамаъно теп-текис тишларини ялтиратиб бақтрийга қараб қаҳ-қаҳ отиб кулди. Сиевуш авлодининг гапларидан ҳайратга келган Вахшунварта руҳи тушиб жим ўтирарди. Спантамаънонинг қорайган лабларида галати табассум жилваланарди. Шунда

Вахшунварта, бу навқирон суғд ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан тоймайди, деган қарорга келди.

— Мен... э-э-э... гапингни яхши тушундим,— деди ниқоят Вахшунварта.— Форс подшолигининг емирилиши кимни шод қилмайди? Мисрдан тортиб Суғдиёнага қадар минг-минглаб одамлар бел букиб ишларди. Унлаб халқлар озодлик ҳақида ўйларди, уларнинг орзулари ушалди. Аммо...— Вахшунварта хўрсинди,— биз хўрозни калхатга алмаштирмадикмикин-а?

— Нима дединг?— сўради Спантамаъно бахтиёр жилмайиб.

— Искандарни айтаман. Юнонлар гарбда жанг қилиб юрганда мен Зулқарнайн енгсин деб Охурамаздага ёлвордим. Юнонлар Форсга ўт қўйганларида тангри Миҳрага миннатдорлик ибодатини бажо келтирдим. Аммо... Дориёвуш ўлдирилган, форслар тарқалиб кетган бўлса ҳам, Искандар ҳамон шарққа қараб келяпти. У аллақачон Қабурада. Биттаси йўқ бўлди — бошқаси нимага керак? Балки бу ундан ҳам батгардир? Бу гапга нима дейсан: агар илгари ўнта қўйингдан ярмини форслар еган бўлса, энди юнонлар ҳаммасини, устамасига ўзингни ҳам еса-чи? Буёғини ўйламаганмидинг, а?

Спантамаъно юзидаги табассум сўнди. У кўзларини пастга олди-да, босиқ жавоб берди:

— Йўқ.

— Афсус. Мен Искандардан қўрқаман. У: «Бутун Осиёни форслардан озод қилиш учун шарққа боряпман», деб эълон қилган эди. Зулқарнайн аллақачон форсларни енгди. Энди нега буёққа келаётир?

— Енгди-ю, лекин ҳаммасини эмас!— Жўшқин этгироз билдирди Спантамаъно.— Бесс эсингдан чиқдими? Искандар мана нима учун биз томон келмоқда. Форс қўшинининг қолган-қутганини қириб ташлайди-да, кейин қайтиб кетади. Бунинг нимаси қўрқинчли?

— Билмадим,— пўнғиллади Вахшунварта.— Эҳтимол шундайдир. Аммо мен... Зулқарнайнга ишонмайман. Ким билади, унинг калласида нима бор? Сен унинг кўнглидагини биласанми? Йўқ. Мен ҳам. Уйлаб кўр, у биз учун ўз одамларини қурбон қилиб юрармиди? Йўқ, у сену мен учун ўз бошини хавфхатарга урмайди. Эшитишимча, Искандар кўп маккор. Охурамазда асрасин унинг қўлига қарашдан.

— Сен қўрқувдан эсапкираб қолибсан,— лабини

буриб жилмайди Спантамаъно.— Эслаб кўрчи: Дорйёвуш Биринчи замоида форслар ҳам икки ёки уч марта юнонлар устига бостириб боришди ва қулоқ эшитмаган қирғин солишди. Форсларнинг кучи бор экан, юнонлар тинч ухлолмайди. Эрта ҳам, инди ҳам, умуман абадий тинчлик ўрнатиш учун юнонлар Аҳмонийлар шажарасини бугуноқ таг-томири билан қўпориб ташлашни истайдилар. Мана беш йилдирки Искандарнинг изма-из қувиб, тор-мор келтириб юргани уларнинг жанговар кучини энг сўнгисигача қириб ташлаш учун эмасми? Бўрилар тўдасини ҳали тиши чиқмаган боласига қадар йўқотгунича чўпоннинг ўз отаридаги қўйлар учун кўнгли тинчимайди.

— Билмадим,— деди яна Вахшунварта ишонқп-рамай бош чайқаб.— Балки сан ҳақдирсан. Аммо мен бари бир Зулқарнайнга ишонмайман. Мен кўп ўйладим, ҳа, бир ой ўйладим. Қочишга... ҳали вақт бор экан, Бақтриядан қочишга қарор қилдим.

— Қочишга?— Спантамаъно қошларини керди.— Қасрга?

— Шимолга. Суғдиёнага. Навтака ҳокими Ороба менинг дўстим. У мени қабул қилади.

— Бақтрия нима бўлади? Сени ўз отаси деб билладиган халқчи?

— Халқми?— Вахшунварта истехзоли кулди.— Ҳозир у Искандарни ўз отам деяпти. Ҳар бир чорраҳада Искандарни халоскор деб кўкка кўтариб мақташяпти. Ҳамма уни сабрсизлик билан кутяпти, тезроқ кела қолса-ю, форсларни Бақтрадан ҳайдаб юборса деб. Халқ билан мени нима ишим бор? Қандай хоҳласа шундай йўл тутаверсин. Ҳақ бўлиб чиқса — яхши.— Инглишса — ўзига ёмон. Ҳозир менинг халқни ўйлашга вақтим йўқ. Мен юнонлардан ўзимни ва қариндошларимни қутқаришим керак, қолгани билан ишим йўқ. Мен кетишга тайёрман. Уч кундан кейин йўлга чиқамиз. Агар истасанг, мен билан юр.

— Бесс-чи?

— Бессми? Тупур унга. Менга деса ўлиб кетсин.

— Агар у биз билан кетмоқчи бўлса-чи?

— Кетаверсин. Лекин мен уни боқмайман.

— Шундай де...— Спантамаъно тикилиб қолди. Бармоқлари билан хонтахта устидаги патнисни чилдирмадай чалиб, тишлари орасидан секин ҳуштак чала бошлади. Сўнгра кескин бош чайқаб, деди:—

Яхши! Шимолга жўнаймиз. Кейин пима бўлади — кудо холик.

Македон қўшинлари Парпансида довонидан ўтиб, Бақтра йўлидаги Драпсак шаҳарчасини эгаллади. Аскарлар тоғ юришида жуда толиққанлари сабабли Александр уларга ҳордиқ бериш учун Драпсакда тўхтади. Бу ерда унга ҳоким Бесс, машҳур бақтрий Вахшунварта, суғд Спантамаъно Бақтраши ташлаб, шимолга, Окс¹ дарёси ортига жўнаб кетганлари маълум бўлди.

Айғоқчилар хабарига қараганда Бессга қўшилишни истамаган икки минг кишилик форс ва мидняликлар бўлинмаси ўзлари курашишга қарор қилиб Бақтрада қолган. Драпсакда дам олган македон Бақтрага тўсатдан ҳужум қилиб, қисқа муддатли қамалдан кейин уни босиб олди. Шаҳар аҳолиси форсларни шундай ёмон кўрардики, ҳужум пайтида уларни тўтиб бера бошладилар. Халқ дарвозаларни очиб, македонларни халоскорлардай кутиб олди. Маҳаллий халқни яна ҳам кўпроқ мойил қилиш учун Александр аскарларига вақтинча ҳеч кимни ранжитмасликка буйруқ берди.

Бақтра Александрга маънос ва бўм-бўшдай кўринди. Форслар шаҳарни вайронага айлантирган эдилар. «Бутун Осиё тупроғида тартиб ўрнатганимдан кейин,— деди Искандар ўзича,— бу ерда яхши савдо-сотиқни йўлга қўйсам, шаҳар жонланиб кетади». Бақтрада ҳордиқ чиқариб, озиқ-овқат ғамлаб олингач, Бессни тор-мор қилиш учун Суғдиёнага жўнаш аскарларга эълон қилиб қўйилган эди.

ОРОБА ҚИЗИ ЗАРО

*Зевс тиллага айланди истагач Данаянинг,
Кириб мис саройига, нозик белин қучмоқни.
Бу ривоят ўргатар — мис девору кишанлар
Ҳаммаси бўйин эгар олтиннинг эйр кучига,
Қайишни ечиб, қилар калитларни бефойда,
Данаядай қизларнинг эгар мағрур қаддини.*

¹ Окс — ҳозирги Амударё.

*Кимдаки пул кда бўлса унга ҳеч зарур эмас
Ишқ-муҳаббат тангиси Киприданинг ёрдами.*

Силенциарий, «Ҳажвийёт»

Тармита¹ қаршисида қочоқлар катта қайиқларда Оксдан сузиб ўтдилар-да, македонларга қолдирмаслик учун уларни ёқиб юбордилар. Мароканддан унча узоқ бўлмаган Навтака² шаҳрига тоғлар ва саҳролар оша ўтадиган йўл шу ердан бошланарди.

Олдинда Спантамаъно бошлиқ суғд ва дахлар борарди. Марокандлик, биҳарлик, навтакалик, панжакентлик ва Суғдиёнанинг бошқа ерларидан бўлган жангчилар қўшиқ бошлаб юборишди. Узоқ эллар, бегона ўлкалардаги кўп йиллик саргардонликлар тугади, суғдларнинг отлари қадрдон тупроққа қадам қўйган эди.

Бақтрийлар кайфияти эса бошқача эди. Қоҳин Вахшунвартанинг кўп сонли қариндошлари тўдаси, қуролли хизматкорлар, аёллар ва болалар улар орасида ўзининг камдан-кам учрайдиган гўзаллиги билан ажралиб турадиган ўн тўрт ёшли қизин Рахшона, шунингдек, Вахшунварта билан бирга қочиб кетаётган Бақтриянинг бошқа қоҳин ва оқсоқоллари, уларнинг оилалари, ўзлари ташлаб кетаётган Бақтрияни қўмсашар ва келажак ҳақида ғамгин ҳаёл суриб, ҳадиксираб олдинга қарашарди. У эса буларга бирон-бир яхшилик ваъда қилмасди.

Бу қайгули издиҳомнинг охирида келатган форелар эса ғамгин бақтрийлардан уч карра ғамгинроқ, уларнинг йўлбошчиси Бесс ҳаммадан ҳам қайғулироқ эди. У Вахшунварта ва Спантамаънони Навтакага қочишдан қайтаришга кўп уринди, лекин улар бунга қулоқ солишмади. Уларсиз эса Бесс Бақтрада қолишга журъат этолмади, бу Искандардан ҳам кўра кўпроқ маҳаллий халқ ғазабидан қўрққанидан эди. Мана ҳозир ўз лашкари бошида бораркан, унга шунча кулфатлар келтирган қисматга лаънатлар ўқирди. Бесснинг дўстлари борган сари камайиб, душманлари эса кун сайин кўпайиб борар эди. Улар орасида энг хатарлиси Спантамаъно эди. Бақтрадан чиққандан кейин унда таниб бўлмас ўзгариш юз берди. Суғд

¹ Т а р м и т а — ҳозирги Термиз.

² Н а в т а к а — ҳозирги Шаҳрисабз.

Ўзини аввалгидан бошқачароқ тутар, буни эса Бесснинг сезмаслиги мумкин эмасди. Илгари Сиёвуш авлоди тиним билмай бақриб, учга бўлинган кўза ҳақидаги қўшиқни айтар, ҳар қадамда қаҳ-қаҳ уриб кулар, уни гап билан чақиб олиш учун ҳам сабаб топарди. Ҳозир у ўз одатига қарама-қарши ўлароқ на куйлар, на суҳбатлашар эди. Бутун шу кунлар у безовта бўлиб ҳуштак чалар ва берилиб ўйларди. Нима ҳақида? Бунн ёруғ дунёдаги бирон киши билмасди. Номаялумлик эса Бессни ҳушёр қилар ва чўчитарди.

— Кўрамыз.

— Ушанда маълум бўлади.

— Вақти келса билармиз.

Навтакага боргандан кейин нима қилишини сўраганларида Спантамаъно шундай жавоб қайтарарди. Спантамаъно билан бирга раиглар форс Датафарн ҳам Навтакага кетаётган эди. Бу ғалати одам эди — ҳаммавақт қовоғи солиқ, ҳеч кимга савол ҳам бермас, жавоб ҳам қайтармас, ҳаммадан ўзини олиб қочар, фақат Спантамаънога ўзининг одатдаги ғамгин табассуми билан қараб қўярди.

— Сен нега бундайсан?— сўради ундан Спантамаъно.

— Қандайман?

— Хўш... қуёш чарақлаб, қушлар парвоз этиб, калтакесақлар югуриб юрибди, ҳаммаси хурсанд, фақат сен ғамгинсан. Нима учун?

— Қуёшга нима?— маънос жавоб берди Датафарн.— Қуёш чиқаверади, ботаверади, дунё эса... дунё эса ҳамиша бирдай разил ва жоҳиллигича қолаверади.

— Нима дединг?— ҳайрон бўлди Спантамаъно.— Дунё ҳамиша бирдай — разил ва жоҳил бўлиб қолаверади?

— Албатта! Наҳотки сўнгсиз ғам-ҳасрат, наҳот ер юзида тўкилаётган қон, зилзилалар, ўтнафас тоғларнинг отилиши, бўрон, дўл, сел, уруш, ёнғин, ўлат — буларнинг бариси дунёда ёмонлик ҳокимлигини кўрсатмаса?

— Ҳим...— Спантамаъно саросима билан Датафарнга қаради.— Мен бунақа нарсани ўйламаган эканман. Аммо... менимча сен ҳақ эмассан. Фақат ёмонлик ҳокимми дунёга? Адолат кучлари-чи? Сен

қандай зардуштийсан, агар Охурамаздаши, яхшилик ва ёруғлик худосини ҳурмат қилмасанг?

— Яхшилик?— кинояли кулди Датафарн.— Э, одамлар! Сизлар сўзини ташқи қобигини кўрасизу уни ички мазмунига қарамайсиз. Яхшилик нима дегани? Холис яхшилик бўлмайди. Ҳаммаси уни ким амалга ошираётганига боғлиқ. Биласанми буни?

— Йўқ,— очиқ тан берди Спантамаъно.

— Хўп майли, агар йўлбарс ҳўкизга ҳужум қилса, у нима қилган бўлади? Ҳўкизга яхшилик қилган бўлади, чунки у ҳўкизни емаса очидан ўлади. Тўғрими?

— Хўш.

— Агар ҳўкиз йўлбарснинг қорнини ёриб ташласа, у ҳам яхшилик қилган бўлади, ўзи учун, албатта... Шундайми?

— Шундай...

— Демак, шунчаки яхшилик йўқ. Дунёдаги ҳамма нарсанинг илдизи — очлик. Ҳар бир тирик жон ёмоқ-ичмоғи керак. У очликдан ўлмаслик учун бошқасини ейди. Ҳатти-ҳаракатини оқлаш учун қурбонини ёмонлик намояндаси, ўзини эса яхшилик намояндаси деб эълон қилади. Яхшилик — бу замирига ёмонлик яширилган чиройли сўз, холос. Яшашнинг маъноси бир-бирини ёмоқдан иборат.

— Сен буни йўлбарслар билан ҳўкизлар ҳақида гапирдинг. Одамларда қандай?

— Одамларда ундан ҳам баттар... Ростини мен одамлар ҳақида гапирдим. Ҳайвон ҳеч бўлмаса одамлардай маҳмадоналик қилмайди. Ейди-қўяди. Одам эса ўзига ўхшаганларни ейишдан олдин қанча даб-дабали гапларни тўқиб чиқармайди? Ҳўкиз ҳақида «яхшилик», «ҳақиқат», «адолат», «бахт-саодат», қурбони ҳақида «диндан қайтган», «тинчликни бузувчи», «халқ бахт-саодатининг душмани», бу гапларнинг ҳаммаси ўз қурбонини осонлик билан ютиб юбориш учун тўқиб чиқарилган гаплар. Ҳаттиш сабоқларини эслаб кўр. Мисрликлар финикияликларнинг гўштини еди, мисрликларнинг гўштини эса ассирияликлар, ассирияликларнинг гўштини мидияликлар еди, мидияликларнинг гўштини эса форслар, энди юнонлар форсларнинг гўштини ёмоқда. Бесс Дориёвушни бир ямлаб ютди, сен эса Бесснинг жонини оласан. Шундай эмасми? Деҳқон кўчманчини шилади, кўчманчи эса деҳқонни... Бойлар камбағалларни эзади, камбағал-

лар эса бойларни ўлдирди. Эр хотинини қийнайди, хотин эса эрини жинни қилишгача боради. Бутун инсоният ҳайвоний очкўзлик ҳирси билан яшайди. Ҳар ким ўзининг юксалиши учун бошқанинг юзини қора қилишга интилади. Шундай бўлган эди, ҳозир ҳам шундай, токи одамзод ақлдан озиб, ўзини-ўзи қурбон қилмагунча шундай бўлиб қолаверади. Мана нима учун мен одамлардан нафратланаман... Тушундингми?

— Ҳеч бало тушунмадим,— деди жаҳли чиққан Спантамаъно. У ҳақиқатан ҳам эронининг ноаниқ гапларини тушунмаган, лекин унда нимадир борлигини ҳис қилган эди. Еш суғднинг қалби ўзи билмаган ҳолда Датафарннинг дағал ва беҳаё дил изҳорига қаршилик кўрсатар эди.

«Ажойиб халқ бу эронилар,— ўйлади у ўкинч билан.— Бутун дунёга куч-қудрати, донишмандлиги, ҳунармандлиги билан машҳур бўлган эди, бугун эса уларни таниб бўлмайди. Мана сизни Аҳмонийлар қандай аҳволга солиб қўйди»,— фикран ўз суҳбатдошига мурожаат қилди.

— Тушундингми?— деди Датафарн совуққина.— Қандай тушунишинг мумкин, ҳали ҳаёт сенинг сузатон шохингни синдирмаган бўлса.

— Сеникини синдирганми?

— Бўлмаса-чи! Ун йил бурун ўзаро қирғинбаронларда мол-мулким, уйим, бутун қариндош-уруғларимдан жудо бўлганимни биласанми ўзи? Чўл шамолидай ёлғиз ва қувғиндиман.

— Ҳа-а,— жонланди Спантамаъно,— ғамгинлигинг сабаби буёқда экан-да. Шундай экан, нега қасос олмайсан?

— Қасос...— Датафарн хўрсинди.— Биттасидан иккитасидан қасос оларман, лекин бари бир ёмонлик қандай бўлса, шундайлигича қолаверади.

— Охурамазда ҳақи, тупур сен ёмонликка! Қасос ол, бирдан ўзингни енгил сезасан.

— Енгил? Дунёнинг ўзини поқобил кўриб турганимдан кейин, майда-чуйдалардан енгил тортармидим?

— Менга қара, бундай яшаш мумкин эмас,— қизишиб кетди Спантамаъно.— Энди нима қилмоқчисан?

— Эндими?— лабини бурди форс.— Бирон бир қавакка кираман-да, жон бераман.

«Адо бўлган одам», ўйлади Спантамаъно ва қўл-

ларини кўтарди-да, бармоқларини букиб, кичик, аммо қаттиқ муштга айлантирди.

— Йўқ, мен ундай эмасман. Ёруғ дупёга келган эканман, тирик одам нималар олишга ҳақли бўлса, мен ҳам дунёдан ҳаммасини оламан!

Датафарннинг ранги тўсатдан яна ҳам оқариб кетди, йўталди, оғзидан қон отилиб чиқди. Спантамаъно соғлом одам жирканиши билан ўзини орқага ташлади, аммо шу заҳотиёқ ҳижолат бўлиб, эронинг қўлтиғидан тутди ва хизматкорларни чақирди. Улар Датафарнни эҳтиёт қилиб отдан туширдиларда, аравага ётқиздилар. Бир лаҳзалик ҳордиқдан сўнг, форс ўзига келгач, қўшин яна йўлга тушди.

— Сен форсларни ёқтирмайсан-ку,— шивирлади Датафарн,— нега менга ғамхўрлик қилиясан?

— Мени еб ташламоқчи бўлган форсларни ёқтирмайман, холос,— ғамгин кулди Спантамаъно,— мен билан дўстликда яшамоқчи бўлганларини эса яхши кўраман.

Форснинг сўзлари суғднинг идрокида сезиларли из қолдирмади, лекин шундай бўлса ҳам юрагига ғулгула солиб қўйди. Кўнглидаги нохуш сезгидан қочиш учун у отини учириб кетди. Қўшин кетаётган йўл манзараси ўша-ўша бир-бирига қалашиб кетган қизғиш ва қора қоялар, бесамар тупроқли тоғ этаклари, серғайган шўра ва янтоқ билан қопланган пасттекисликлар — Спантамаъно Сурия чўлларида ҳам, Дажладан шарқда ҳам, форслар диёрида ҳам, Парфия тоғлари яқинида ҳам учратгани каби зерикарли бир хил манзарадан иборат эди. Одамлар муздай сув билан тўла катта ҳовуз бўйида, чинор соясида дам олишга ташна эдилар. Шу сабабли уфқда яшил эгри-бугри чизиқ бўлиб Навтака боғлари кўринганда қочоқлар хурсанд бўлиб, енгил нафас олдилар.

Навтака («Янги қишлоқ») вилояти унча катта бўлмаган, аммо далаларини қуёш жизгинак қилган мамлакатнинг гўзал бурчаги эди. Йўлнинг икки чеккасида қалин ва сершоҳ япроқ билан қопланган оқ теракларнинг кумуш таналари кўзга чалинарди. Ариқларда тоғдан келаётган лойқа сув чулдираб оқарди. Экинзорларда оқ кнйимли кишилар ишлаб юрарди.

Навтаканинг ўзи каттакон тепалик устнга жойлашган эди. Чирий бошлаган ходалари чиқиб турган

салобатли паҳса деворлар узра каптар галалари учиб юрарди. Қуйида, дарвоза олдидаги майдонда бозор шовқин-сурони авжида эди.

Спантамаъно кўп эшитгани Ороба ақли жойида одам бўлиб чиқди. Меҳмонлар олдида узун бўйли, озғин ва ўрик танасидай қадди эгик, эчкисоқол, зарбоф кийимли киши пайдо бўлди. Агар бурнини бунча баланд кўтармаса, лабларини бунча такаббурлик билан бурмаса, энгагини бунча олдинга чиқармаса унинг озғин, буғдойранг юзлари ҳатто чиройли кўриниши ҳам мумкин эди. Ороба ўтакетган такаббур эди. У ўзини шундай тутардики, билмаган одам уни кичик бир вилоят ҳокими эмас, энг камида ёруғ дунёнинг ярмига ҳукмдор деб ўйлаши мумкин эди. У бутун кўриниши билан ўртача амалдорга хос бўлмаган дабдабали улуғворликка интилар, фақат баъзан, чуқур жигарранг кўзлари олтин буюм ёки умуман бирон қимматбаҳо нарсага тушиб қолгудай бўлса, Оробанинг юзлари бир лаҳзада ўз улуғворлигини йўқотар ва унинг наслдан-наслга ўтиб келаётган қўрғони дарвозаси олдидаги бозорда савдо қиладиган очкўз ва суллоҳ доғулиларнинг кўзидай айёрона тус оларди.

Эндиликда Бесс илгаригидай қудратли ҳоким бўлмаса ҳам, бироқ у ҳамон Суғдиёнанинг биринчи одами ҳисобланарди. Шунинг учун Ороба икки букилиб таъзим қиларкан, энгашиб унинг этаги учини ўпди, аввалги вақт бўлганда Аҳмоний оёғига йиқилиб, ер ўпарди-я. Вахшунварта ўзини аллаким қилиб кўрсатмаса ҳам, Оробадан бадавлатроқ ва машҳурроқ эди. Аммо шу фурсатда Ороба Вахшунвартага эмас, Вахшунварта Оробага муҳтож эди. Шу туфайли навтакалик унга калондимоғлик билан бош ирғаб қўйди, ҳолос. Спантамаънога кўзи тушганда юзида ажабланиш ифодаси пайдо бўлди. Сиёвуш зурриёти устидаги анча уринган мўйнасига жирканиб назар ташлади-да:

— С-сен ким б-бўласан?— деб қўполлик билан сўради.

У дудуқ эди. Бесс Спантамаънога зудлик билан қия боқди. Ороба унинг душманини камситганидан хурсанд ҳам бўлди, безовта ҳам: Сиёвуш авлоди хафа қилган одамни сира ҳам кечирмайди, бир кун и зифат чоғида ҳатто Доронинг калласига қадаҳ отган эди. Қутилмаган жанжал суғдлар орасида ихти-

лоф чиқарши мумкин, Бесс эса уларга шу топда муҳтож эди. Аммо Спантамаъно ҳокимни ҳайрон қолдириб, парво қилмади.

— Мен Спантамаъно деган қашшоқ бир одамман,— ўзини паст олиб жавоб берди Оробага. Унинг кўзларида учқун пайдо бўлдию сўнди. Бесс эса сичқон билан ўйнаётган мушукни эслади. Сиёвуш авлодининг номини эшитган Ороба бир лаҳза эсанкираб қолди. Ҳозир қўрқадиган ҳеч нарса йўқлигини тушуниб, вайсаб кетди.

— Мен-нинг чў-понлар-рим молини с-сенинг одамларинг т-тортиб о-оляптими, Муқаддас Ф-фикр?

Панжакент ва Навтака — Спантамаъно билан Ороба мулклари бир-бири билан ёнма-ён эди. Улар орасини оч панжакентликлар жанубга босқин қилиб борганда ошиб ўтиладиган тоғ ажратиб турарди.

— Бўлиб туради,— жавоб берди Спантамаъно вазмин.

Ороба нима дейишини билмай, бурилиб кетди.

Бақтрадан келган бўлинмаларнинг бошлиқлари шахсий соқчилари билан бирга шаҳар ичида ўрнашдилар. Қўшинлар девор ёнидаги бозордан жой олди. Шу билан Ороба ўз меҳмондўстлигини тугатди. Бақтрийлар ва форслар ўз емишларини ўзлари топишлари керак эди. Умуман Вахшунварта билан Бесс олиб келган беш минг кишилик қўшинни едириб-ичиришга энг сахий бойнинг ҳам нони етмас эди. Вахшунварта ва бақтриялик бошқа таниқли одамлар ҳеч нарсадан муҳтожлик кўрмас, чунки кўп дон-дун ғамлаб, кўп қорамол ҳайдаб келган эдилар. Спантамаънонинг аҳволи оғир эди. Унга тоғ ортига чопар юборишга тўғри келди. Бир неча кундан кейин Панжакентдан унинг одамлари каттагина ҳўкиз подасини ҳайдаб, қайтиб келишди. Ороба уларга шубҳа билан кўз олайтириб қарарди. Бу ялангоёқлар шунча молни қаердан олганини фақат Ахраман билмаса, бошқа биров билиши қийин. Икки минг дах Спантамаънодан озиқ-овқат олди-ю, аммо форслар нон ва гўшт камчилигидан азоб чекишарди. Ҳазабланган Бесс Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб отлиқ аскарлар қиличи билан мустаҳкамланган дағ-дағали буйруқлар юборди. Тоғ ва саҳро йўллари бўйлаб чўзилган қўй отарлари, ёғ, дон, мусаллас, мева-чева ортилган карвонлар Навтака томон чўзилиб кела бошлади.

Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб тарқалиб кетган форс

бўлимачалари ҳам ҳамма томондан шу ёққа оқиб кела бошлаган эди. Бесс жангга ҳозирлик кўрар ва кучларни бир ерга тўплар эди. Тез орада тор воҳада бош бурадиган жой қолмади. Тежамкор Оробани бу анча ранжитди. У Бессдан нафратланиб қолган, худоларга нола қилиб, унинг бошига мишг бир балолар ёғдиришларини сўрарди.

Панжакент шундай ёвуқ ва у Спантамаънони бағрига чорларди. Чопарлар хўжалик ишлари издан чиққани, ёш ҳокимнинг ўзи бориб ҳаммасини кўздан кечирмаса, зарур йўл-йўриқлар кўрсатмаса иш чатоқлиғи ҳақида ҳар хил нохуш хабарлар келтиришарди. Аммо Спантамаънони Навтақани ташлаб кетмаётгани ҳаммани ҳайрон қолдирган эди.

— Инмаларни кўрмадим ўша лаъпати Панжакентда?— деди Спантамаъно сўроқлаб келган кексаларга.— Нима учун дунёнинг ярмиши кезиб, охирп ўша қашшоқ ва совуқ кавакда ўтиришим керак экан? Менсиз кунингиз ўтмайдими? Мияларинг борми? Уғилларингизнинг қўлларни йўқми, Шош¹ йўлида бир бурда нонларини топиб ейишга қобил эмасми? Бахти қаро одам эканман! Нима учун мен ўз қорнини тўйгизолмайдиган панжакентликлар тўдаси билан овора бўлишим керак? Балки сизлар ҳали менинг қизимни ҳам ордан тириштириб қўйгандирсизлар?

— Йўғ-э, жаноб ноиб, меросхўринг гулдай очилиб юрибди.

— Гулдай де! Балки йиртиқ латта-пугтада юргандир?

— О, жаноб ноиб, Дориёвушнинг қизиям бундай кийинмаган бўлса керак.

— Дориёвушнинг қизи ҳам-а! Хурсандлик фақат кийим-кечакдами? Эҳтимол қўрда пиширилган от гўшти билан боқаётгандирсизлар?

— Худо асрасин, жаноб ноиб! Тустовуқ, каклик гўшти билан боқяпмиз фақат.

— Овқат, овқат! Ундан нима фойда, қизим бирор марта эркалашни кўрмаса?

— Вой, жаноб ноиб! Қизингни кафтда кўтариб юришибди. Спантамаънонинг қизини ким яхши кўрмайди?

— Майли, кўрамиз. Уни тезроқ олиб келинглар. Спантамаънонинг аллақачон ўлиб кетган форс

¹ Шош йўли — ҳозирги Тошкентга борадиган йўл.

хотини, Бесснинг синглисидан бўлган қизи бор эди. Спантамаъно урушга кетганда қизчаси эндигина уч ёшга кирган эди. Унинг хотирасида кичкинагина, дўмбоққина, кулча юз ва шўх қизалоқ ўрнашиб қолган эди. Авваллари роса соғиниб юрди, бора-бора айрилиққа кўникиб кетди — урушнинг нозик туйғулар билан иши йўқ. Аммо яна Панжакентга яқин жойга келгач, соғинч ҳисси кучайиб, уни толиқтира бошлади. Қандай бўлиб қолган экан? Бўйи чўзилиб қолгандир. Уни эслармикан?

Бир кунни эрталаб уни ташқарига чақирди. Серсоқол тоғлиқлар қуршаб олган арава ёпида саккиз ёшлардаги узун бўйли, хипчадан келган, ялтироқ қизил кўйлак ва кенг қизил чолвор кийган қизча турарди. «Бўйи ўсибди»,— ўйлади Спантамаъно.

— Отана!

— Дада!— қизча қичқириб Спантамаънога ўзини олди.— Отажон!

У чўққайиб ўтирди ва қизини қучоғига олди-да, юзини юзига босиб, қотиб қолди.

Улар шу ҳолда анча турдилар. Отанинг кўз ёшлари қизча кўз ёшлари билан қўшилиб кетди.

— Қани, Отана, сени яхшилаб бир кўрай-чи,— деди бўғиқ овоз билан Спантамаъно ва қизини бир оз ўздан узоқлаштирди. Баъзи жойларини сепкил нуқталари безаган оппоқ, чиройли чеҳра, пича танқа бурун, лаблари қип-қизил, сочлари уникига ўхшайди — қоп-қора, лекин қатрондай ялтирамайди, балки тундай қора ва майин; хотинининг сочлари шунақа эди. Аммо кўзлари, оҳ бу кўзчалар! Зангори ранг — совуқ ранг деб қайси аҳмоқ айтган? Мана бу муғамбирона сузилган кўзларда, қуёш шуъласига тутилган ёқутдай зангори кўзларда қанча илиқлик мавж уриб турибди. Улар Спантамаънога шундай садоқат билан боқардики...

— Отанга лаънат сенинг,— хушфёъллик билан тўнғиллади ҳаяжонланган суғд.— Маълум бўлдики, одамнинг қизи бўлгани ҳечам ёмон эмас экан.

У қизига меҳр билан ҳар хил нарсалар: маржон, исирға, билагузук, балдоқ, сочпопук ва тиллақошлар совға қилди. Қиз шодликдан ўзини қаерга қўйишини билмасдан сакрар, югурар, тоғлиқларнинг қувноқ қўшиқларини куйлар, бармоқларини қирсиллатиб ўйнар, юзларини тириштириб ҳамманинг ичагини узар ва отасига хиралик қилиб, жарангдор кулгидан тўх-

тамас эди. Спантамаъно ҳеч нима демай, ҳайратдан ва маҳлиё бўлганидан тилини танглайига теккизиб такиллатар эди. Унинг шундай қизи бор-а! Кексалар тўғри гапирган экан: Отана соғлом, покиза ва тароватли кўринарди. Миннатдорлик юзасидан уларга биттадан янги тўн сотиб олиб берди.

Отана уч кун отасининг меҳмони бўлди: бу кунлар Сиёвушнинг бебош авлоди ҳаётидаги энг бахтиёр кунлар бўлиб қолди. Тўртинчи куни қизи қанча йиғламасин, Спантамаънонинг юраги ҳам қанчалик ачишмасин, Отанани уйига жўнатишга қарор қилди.

— Нима учун мени ҳайдаб юборяпсан?— йиғларди у отасининг қўлида туриб.

— Сени ҳайдаётганим йўқ, қизим,— жавоб берди у бўғиқ овозда.— Тезроқ жўнаб кетишингни илтимос қиляпман. Сен кетишинг керак. Бу ерда ёмон одамлар кўп. Қўрдингми, уларнинг кўзлари қандай хунук? Сени еб қўйишади...— деди у Датафарннинг сўзларини эслаб.

— Нега ўзинг қоляпсан? Бирга кетамиз.

— Иложи йўқ, қизим. Ёмон одамлар сен отангни соғиниб, ўйлаб ўтирадиган Панжакентга бормаслиги учун мен йўлларни қўриқлаб туришим керак. Мени эсингдан чиқариб юбормайсанми, Отана?

— Ҳеч қачон.

У панжакентлик кексалар ва Отанани шаҳардан анча олис жойгача кузатиб чиқди, сўзлай деса йиғлаб юборишдан қўрқиб йўлда узоқ-узоқ туриб қолди. Отанани қайта кўриш энди насиб қилмаслигини ҳали билмаса ҳам, келажак кулфатларини олдиндан ҳис қилиш уни қаттиқ эзарди. Кўп йиллардан кейин унинг қадрдон қизи македониялик подшо Салавкка хотин бўлишини у тасаввур ҳам қила олмасди.

У Навтакага отини етаклаб, пиёда қайтди. Шунингдек, отдан тушиб олган Варахран билан яна тўрт суғд изма-из келишарди. Ҳайрон қоларли даражада ёрқин ва зангори осмонда, кунгурали қизғиш тоғ чўққилари узра оппоқ барра булутлар патила-патила бўлиб сузиб юрарди. Йўлнинг икки четида ҳали бош тортмаган бир текис кулранг-яшил буғдойпоялар чўзилиб кетганди. Сарғиш ердан кўтарилаётган қайноқ ҳовир тўлқинида кулранг-яшил тусли ялтироқ япроқлар титраб турган боғлардан хотин кишининг жангдор кулгиси эшитилди. Қайсидир пахса девортида сигир маъради. Зира ва янги ёпилган нон ҳи-

ди анқиди. Ясси томлардан бирида қиз бола чилдир-ма чертарди. Чор атрофда тинчлик ҳукм сураб, Спантамаънонинг ҳам юрагига ҳаловат чўккан эди.

У Варахранга ўгирилди. Спантамаъно Гиркан мамлакатида топиб олганидан бери кандакор ўзгариб кетган — кучга кириб, қадди тикланиб, улғайиб қолган, камондан отишни яхши ўрганиб олган эди. У ўз халоскоридан бир қадам ҳам нари кетмасди. Ҳеч қандай сўров-истовсиз, Варахран қандайдир ўз-ўзидан Сиёвуш авлодининг биринчи шахсий соқчисига айланиб қолган эди.

Варахран уйини қаттиқ соғинаётганини Спантамаъно кўриб турарди. Аммо ҳар сафар Спантамаъно шу хусусда шама қилганда кандакор хафа бўлар, қизариб-бўзарар ва «жаноб ноиб»ни ташлаб ҳеч қаерга бормаслигини қатъий билдирар эди. Мана ҳозир ҳам хўжасининг қизи билан хайрлашиш саҳнасида хфа бўлган марокандлик қовоқ-тумшуғини осилтириб олди.

— Уйингга боргинг келяптими?— самимий сўради Спантамаъно.— Истасанг бугуноқ жўна. Қовоқ-тумшуғингни осилтиришинг жонимга тегди.

Марокандлик тутақиб кетди ва хижолат бўлиб тўнғиллади:

— Жаноб ноиб нимага бир фақир-бечоранинг устидан кулади?

— Мен кулаётганим йўқ, тўнка. Сиқилаётганингни кўриб турибман. Ким қўлингни ушлаб турибди? Қариндош-уруғларингга наҳотки ачинмасанг?

— Жаноб ноибни ўзлари-чи?

— Нима?

— Жаноб ноиб ўз қариндошларига ачинадими?

— Хўш?

— Қизингга ҳам ачинасанми?

— Эҳтимол.

— Нима учун жаноб ноиб уйига кетмайди?

— Навтакада менинг ишларим кўп.

— Демак, менинг ҳам бу ерда ишим кўп.

Варахран жаҳл билан қўл силтаб, жим бўлди. Кандакорнинг садоқати Спантамаънога таъсир қилди. Унинг елкасига қоқдида, самимийлик билан деди:

— Ҳа, майли. Шунчалик қолгинг келса, майли қолавер. Бошингни мунча эгма, ҳали Марокандингни ҳам бориб кўрамиз. Ахир бу Навтакада юз йил лақиллаб юрмасмиз. Тушундингми?

— Тушундим.

Яна Навтака. Яна Ороба ва форслар. Спантамаъно эртадан-кечгача қўргон деворида сандирақлаб юриб, ўзининг машҳур қўшиғини хуштакда чалиб ниманидир кутар, интизорлик билан кутарди.

Баъзан Датафарн ҳам деворга чиқарди.

— Мунча менга ёпишиб олмасанг?— ёлғондакам жадл қилди унга Спантамаъно.

Сиёвуш авлодининг нимаси уни бунчалик тортишни форсининг ўзи ҳам билмасди. Эҳтимол Датафарнин билган одамлар орасида Спантамаъно бирдан-бир самимий ва дўстона муомала қиладиган одам бўлгани учундир бошқалар, кўкрагига «шайтон уя қўйган» унинг, деб ўзларини олиб қочишади. Эҳтимол, ҳаммасидан ҳам эронини Спантамаънонинг хушчақчақлиги, саркаш руҳи ўзига тортар, ёш сугд билан суҳбатлашаркан, Датафарн ўзи сезмаган ҳолда унинг қувноқлигини юқтириб олар, Сиёвуш авлодининг енгиб бўлмас ҳаётний қудратини симириб, унинг ўз омадига бўлган оддий ишончига берилиб кетарди.

У нураб бораётган эски девор устида Датафарн билан суҳбатлаша туриб ёки ёлғиз ўзи сайр эта туриб, пастдаги ҳовлида тўдалашган форсларга ҳам, бошлиқнинг уйига ҳам қараб-қараб қўярди.

Бесс унинг ҳар бир қадамини кузатарди ва натижада ҳоким шу ҳолатга бориб етдики, кечалари тушларида қўрқиб қичқириб чиқадиган бўлиб қолди. Бир куни сабр косаси тўлиб кетди ва ўзига садоқатли икки аскарин ёнига чақирди. Улар Сиёвуш авлоди осойишта ухлаб ётган хонага қоронғида қоплон каби пнсиб, кўзга ташланмай, ўғринча киришди. Эрта-лаб Бесс уларнинг каллаларини ўз эшиги остонасидан топди. У буларни кўмиб ташлаш ва ҳеч кимга оғиз очмасликни буюрди.

Бир куни Спантамаъно ўз одати бўйича миноранинг мезанасига кўндаланг мишиб ўтирган эди, девордан ўтнладиган жойга, тўғри Спантамаъно ўтирган жойга қараб келаётган қизлар гуруҳи унинг диққатини тортди.

Улардан биттаси уч қадам олдида келарди, Спантамаъно олдидан туриб ҳам унинг хушбичим ва чиройли эканлигини пайқайди. Бошига чамбарак қилиб ўралган ялтироқ қора сочлари устида майда мунчоқдан тикилган учли зангори қалпоқча бор эди.

Енглари кенг, елкаси торроқ товонигача тушадиган узун оқ шойи кўйлаги бўртиб қолган кўкраги ва хипча белига ёпишиб турарди. Елкасига зарҳал жияк тикилган ёқутранг товланувчи ёпинчоқ ташлаб олган эди. У ҳар қадам ташлаганда нопармон рангли баланд бошмоғида майда жавоҳир зарралари порлаб кетарди.

Суғд қизп яқин келганда Спантамаъно унинг юзларига назар солди. Назар солдию ҳайратга тушди. Зарра доғсиз, покиза юзлари офтобда бир текис куйганидан бронзадан ясалганга ўхшарди. Тор ва хушбичим пешонаси, қуюқ қийғос қошлари, қора ва шўх кўзлари, тўғри ва майин тушган бурни, қалнинроқ лабли кичик оғзи, юқори лаби устидаги нозик мўйлари, думалоқ энгаги, буғдойранг бўйни, кўтарилиб турган кўкраги, яшил камар боғланган хипча бели, тикка тушган тақими Спантамаънонинг жўшқин нигоҳини сеҳрлаб олди. Қиз ўн етти ёшларда эди. У маъбудалар сингари амирона одимлар, чиройли бошини мағрур тугарди. Кенг чолвор ва нимча кийган чўрилар уни кузатиб боришарди. Орқароқда эса болта кўтарган ярим яланғоч ҳайбатли ҳарам оғаси борарди.

— О, маъбуда Анахита!— пичирлади Спантамаъно қуруқшаган лаблари билан.— Наҳотки шу чирик заминга осмондан ўзинг тушган бўлсанг?

Суғд қизи яқинлашганда йнгит дилбар табассум қилдида, чаккасидаги қизил атиргулни олиб, қизни эсанкиратиб, унга ташлади.

— Ушла!

У ўзини йўқотиб, гулни илиб олди ва тўхтади.

— Мен сенга уйланмоқчиман,— деди Спантамаъно ёқимли жилмайиб.— Розимсан? Ҳа деётганингни кўзларингдан кўряпман. Отанг ким? Ҳозироқ унинг олдига бораман.

Сўзлар оқими, тагин шунақа сўзларки, суғд қизини довдиратиб қўйди. Қўрқиб кетганидан нима қиларини билмай қолган қиз бир қадам орқага чекинди.

— Хўш, гапир-чи, отанг ким?— қатъий сўради Спантамаъно.— Агар ҳозироқ сенга уйланмасам, эртагача ўлиб қоламан. Э-э! Билдим, билдим отанг кимлигини! Ахир сен Оробанинг қизисан-ку, тўғрими?

У эпчиллик билан панжарадан сакраб тушди-да,

суғд қизини шиддат билан қучоқлаб, унинг хушбўй лабларига ширали бўса қўндирди ва қўрқувдан оқариб кетган чўрилардан бирининг думбасига шапати уриб, қотиб қолган ҳарам оғаси бурнини чимчиледи-ю, пастга қараб чошиб кетди.

Бу пайтда Навтака ҳокими сопол жадвалларини уйиб ташлаб, ўз харажатларини ҳисоблаб ва Бессни орқаворотдан сўкар эди. Спантамаъно саройга бўрондай елиб кирди ва остонага келибоқ бақирди.

— Ороба! Маълум бўлдики, сенинг ажойиб қизинг бор экан. Нега шунча маҳалдан бери уни менга кўрсатмовдинг, кекса фирибгар!

Ҳоким кўзларини чақчайтирди ва қўлидаги жадвални тушириб юборди. У жаранглаб мис патнисга тушди-да, синиб кетди.

— С-сенга н-нима бўлди?— бидирлади у меровланиб.

— Менга нима бўлди? Наҳот кўрмаётган бўлсанг, қари туя, менга нима бўлганини? Сенинг қизингга уйланмоқчиман. Бугуннинг ўзида. Ҳозирнинг ўзида.

— Жинни-пинни б-бўлдингми?— бақирди Ороба чийиллаб. Ғазабдан юзлари кўкариб кетди.— Т-тилинг н-нима деб в-вайсаётганини қ-қулогинг эшитяптими? У м-менинг қизимга уйланар эмиш... О, Охурамазда, м-мени бу одамдан ўзинг халос қил...

— Наҳотки мен қизингга арзимасам?— Спантамаъно қувноқлик билан Оробанинг елкасига қоқди. Ҳайратдан унинг баданлари титраб кетди.— Сенга ким керак яна? Бошқа Сиёвуш авлодини қаердан топасан? А? Нега афтингни тириштирасан, кекса эшшак?— қичқирди у ваҳима солиб — Тикан устига ўтириб қолдингми? Менинг тоқатимни тоқ қилма, бўлмаса шу аҳмоқ бошингга бир ураман, майда-майда бўлиб сочилик кетади. Қани, бўл, тезроқ розилик бер! тезроқ розилик бер! Сен билан Сиёвуш авлоди гап-лашганда ўзингни камтарроқ тут.

Ороба бу кучли сиқувдан эс-ҳушини йўқотиб, ўзидан кетишига сал қолди.

— Сиёвуш авлодимешлар!— ғазаб билан қичқирди ва нафратланиб тупурди.— Гўнг авлоди, мана сен кимсан? Ўзи йиртиқ иштонда юради-ю, т-тағин б-бемаъни гап билан б-бошимни қотиради. Йўқол к-кўзимдан, б-бўлмаса таёқ билан калтаклашни б-буюраман.

— Жаҳлинг чиқмасин, отахон,— деди Спантамаъно самимий,— менинг иштоним билан ишинг бўлмасин. Йиртиқ иштонда юрибманми, демак, менга шуниси ёқади. Бу менинг шу қадар қашшоқлигимдан эмас. Янги иштон сотиб олишга пулим етиб ортади. Буқачадай пишқиришни бас қилиб, буёққа бир қара.

Спантамаъно қўйнидан учта йирик, оппоқ олмос чиқариб, гилам устига, Оробанинг олдига ташлади. Шу заҳотиёқ унинг димоғдорлигидан асар қолмади. У нимадир демоқчи эди, томоғига бир нарса тикилгандай йуталди-ю, қимматбаҳо тошлардан кўзини узолмай қотиб қолди. Бундай олмослар бутун Суғдиёнада ҳеч кимда йўқ эди.

— Уларни қ-қаердан олдинг?— шивирлади Ороба.

— С-сенга бари бир э-эмасми?— унга тақлид қилиб масхаралади Сиёвуш авлоди.— Муҳими нима? Агар қизингни менга берсанг, улар сенга қолади. Бу тошлар саройингни ҳам, вилоятингни ҳам, ўзингни ҳам сотиб олишга етади. Хўш, розимсан?

— Ш-шошмай тур.— Ороба олмослардан бирини олди ва ўрта бармоғидаги олтин узукда нурланиб турган зангори-яшил тусли қиматбаҳо тош устидан юргизди. Узук кўзидаги тошда тирналган чизиқ қолди. Сўнгра Ороба қолган иккита олмосни ҳам синаб кўрди. Улар ҳам ўзининг ноёб тошидан устун чиқиб, узуги кўзида нозик чизиқлар қолдирди. Шундан кейин Навтака ҳокими тошларни териб олди-да, дераза ёнига югуриб бориб, қуёш рўпарасида тўхтади. Тошлар қизил ва камалак рангларида товланиб кетди. Олмослар энг сара олмос эди. Ороба сопол жадвалларни оёғи билан нарироқ суриб, шойи рўмолчани ёзди-да, олмосларни авайлаб унинг устига қўйди, гиламга кўкси билан ётди ва дам ўнг, дам чап кўзини қисиб, бошини чайқаб-чайқаб, қимматбаҳо тошларга ҳавас билан қарай бошлади.

— Менда мунақаси жуда кўп,— истехзоли кулди Спантамаъно ва бир қисим йирик ва майда ёқутни гилам устига сочиб ташлади, ёниб турган кўмирдай шаффоф, қизил, ҳақиқ тусли уч хил рангда товланувчи дурлар, тундаги юлдузлар каби тўқ зангори марваридлар, заъфар, сарғиш-қизил ва сариқ лаъллар, олуца ранг, ложувард-яшил зумрадлар порлаб кетди.— Кўрдингми? Аммо, буларни сенга бермайман. Қизингга уйланганимдан кейин уни кийинтиришим, боқишим керак бўлади.

Ороба қимир этмасди. Унинг ҳолати Спантамаънони чўчитиб юборди. Бунча бойлиқни кўрмаган чол ақлдан озиб қолмаса эди. Сиёвуш авлоди сочилиб ётган қимматбаҳо тошларни шошиб-пишиб териб, рўмолчасига солди. Ороба қўлини ҳам қимирлатмади, аммо унинг кўзлари ғойиб бўлаётган тошларга ҳасрат билан тикилиб турарди.

— Қани, қари ит!— деди Спантамаъно.— Қизингни беришга розимисан, йўқми? Агар сенга, бу олмослар ёқмаса, қайтиб оламан-у, ҳозироқ Панжакентга жўнаб кетаман. Уёқда оч-яланғоч юрган чўпонларни чорлайман-да, Навтака устига бостириб келиб, ифлос қўрғонингни ер билан яксон қилиб ташлайман. Бари бир қизинг менга хотин бўлади. Гапимни эшитяпсанми, қари тўнка?

— А?— ниҳоят Ороба ўзига келди.— Н-пима деди?

— Розимисан деб сўраяпман?

— Н-нимага?

— Э, қовоқбош!— Спантамаъно қўл силтади.— Мен сабрсизланиб инграяпман-у, у бўлса ҳатто қулоқ солмаяпти! Менга қизингни берасанми ё йўқми?

— Ҳа, қизимними...— Ороба бутунлай ўзини қўлга олди.— Буни м-маслаҳатлашиб к-кўриш керак.

— Нима?! Яна қанақа маслаҳат? Мен ҳозироқ қизингни олмоқчиман!

— Маслаҳат қилиб к-кўриш керак,— қатъий такорроради Ороба ва рўмолга ёпишди.

— Бошинг тўсин остида қолсин сени,— сўкинди Спантамаъно олмосни қўйиб юбормай.

— Буни маслаҳатлашиш к-керак,— Ороба қаттиқ турар ва қимматбаҳо тошларни ўзига тортарди.

— Оёғинг сингур, қари хасис,— тўпгиллади Спантамаъно яна рўмолчани ўзи томон тортиб.

— Буни маслаҳатлашиш к-керак!— деди Ороба иккинчи қўлини ҳам ишга солиб.

— Кўзинг кўр бўлсин, қари чўчқа,— тўпгиллади Спантамаъно ва рўмолчани юлқиб олди.

— Буни масла... э-э-э... м-маслаҳатлашиш н-нимага керак?— Ороба патнисга жаранглаб тушган олмосларни териб оларкан.— Мен р-розиман. Ким Сиёвуш авлодига ўз қ-қизини беришга рози бўлмайди?

— Йиртиқ иштонлар-чи?— эслатди Спантамаъно айёрона кулиб.

— И-иштонни нима даҳли бор?— қимматбаҳо нар-

саларни қўйнига яшираркан, Оробанинг жаҳли чиқди.— Йиртиқ иштон қ-қайтанга яхшиям. Шш-шамол к-кириб туради, с-салқин, қулай.

Иккаласи қўл беришиб, роҳат қилиб кулишди. Кечқурун, ҳеч ким кутмаганда, Ороба саройида тўй зиёфати қизиб кетди. Тўйдан кейин Оробанинг қизи Спантамаънонинг қайноқ қучоғида тўлганарди. Тонгда йигит уйқуга кетди. Қиз унинг ёнида ётар ва пешиида умрида биринчи марта учратиб, кечқурун эса хотини бўлиб қолган одамига қойил бўлиб қарарди. У бегона эди, чунки қиз уни ҳали билмасди. У энди яқин киши, чунки қиз энди уники эди. Уни қарама-қарши туйғулар толиқтирарди. Гоҳ қизнинг ундан қочиб кетгиси келар, гоҳ кўксида бир ўт ёниб, қўллари ўз-ўзидан унинг юзларини силашга интиларди. Жўшқин эркалалашлардан чарчаган, бахтиёр, шу билан бирга бахтсиз қиз мудрай бошлаган эди, бу ғалати одам тўсатдан уйғонди-да, деди:

— Менга қара, отинг нима? Кеча сўраш ҳам эсимга келмабди.

Оробанинг қизини Заро деб аташарди. У тонг каби гўзал, тун каби сирли эди. Спантамаънога суюб-эркаланиб, султоним деб тан олар, лекин қалбининг тубида никоҳнинг биринчи кечаси пайдо бўлган ҳар иккала ҳисни ҳам сақларди.

Сиёвуш авлоди тўғрисида қиз кўп эшитган ва уни ёрқин шуъла сочувчи мағрур паҳлавон деб тасаввур қилган эди. Аммо Спантамаъно бошқача одам бўлиб чиқди. Тўғри, у ҳамма қатори оддий одам эмас, ҳайрон қолдирадиган қилиқлари бунини кўрсатиб турибди. Аммо тирик Сиёвуш авлоди Спантамаънонинг ўзини кўрмасдан бурун ўз тасаввурида яратган сиймога бутунлай мос келмасди. Хотини уни ҳали ҳам англай олмасди.

— Сени бундай деб ўйламаган эдим,— деди эрига Заро.

— Шундайми?— у кўзларини очди. Қўзлари ғамгин эди.— Мени бошида шоҳи бор деб ўйлабмидинг?

У нима деб жавоб қайтаришин билмай, жимиб қолди. Ким билади, агар Спантамаъно ўзи жумбоқнинг учини топиб бермаганда хотинидаги икки хил туйғу нималарга олиб келишини ким билсин. У хотинининг бошини ўзига бурди-да, унинг қора кўзларининг туб-тубига тикилди.

— Мана бу еригда ёмон фикрлар бор,— деди хо-

тини пешонасига қўл теккизиб.— Яхши эмас. Мана булар сени мен билан келиштириб туради.

Сиевуш авлоди хотини олдига бир ҳовуч жилодор тошни сочиб юборди-да, бир оғиз ҳам сўз айтмай, саройдан ғойиб бўлди. Заро ҳайратдан қотиб қолган эди.

Заро Спантамаънонинг бу қадар бадавлатлигини билмас эди. Уч кун илгари хасис ва ўз фойдасини биладиган отаси қизини Панжакентнинг қашшоқнамо ҳокимига беришга рози бўлганидан ажабланган эди. Отасини, эҳтимол Бесснинг Навтакада пайдо бўлиши билан боғлиқ бирор нарсани кўзда тутиб шу ишни қилгандир, деб ўйлаган эди. Спантамаъно ҳокимнинг дўсти ҳисобланарди.

У отасининг шошқалоқлик билан қилган ишидан норози эди. Умрининг охиригача бўм-бўш ва совуқ Панжакент қалъасида яшаш тўғрисидаги фикрининг ўзиёқ бутун вужудини музлатиб юборарди. Аммо отаси нима қилаётганини билганлиги кўриниб турибди. Қиз бойлик ҳамма нарсани ҳал қилади деб ҳисобланадиган, кармони тўла одам иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббатга лойиқ деб қараладиган, пулсиз одам эса энг паст деб муомала қилинадиган муҳитда тарбия кўрган эди. Ақл бу ерда мутлақо ҳисобга ўтмасди. Тўғрироғи, фаровон ва тўкин-сочин яшаш даражасига етган одам ақлли деб қараларди. Заро ҳам аямай олдига сочиб ташланган товланувчан совуқ тошлар баҳосини яхши биларди. Булар ўт ловиллаб турган иссиқ уй, шифтигача тўлдирилган омбор, қимматбаҳо кийим-кечак, уни Сугдиёнаниннг энг машҳур аёли қилиб ҳамманиннг ҳасадини қўзғайдиган омилларни ифода қилар эди.

Заронинг ҳамма шубҳа ва иккиланишлари тарқаб кетди. Ороба кириб келганда, у сочилиб ётган ёстиқлар устида ётганча, ҳаяжон билан ёқут, марварид ва дурларни битта-битта териб олмоқда эди. Отаси индамай чўкка тушди. Иккаласининг қўллари тош уюми устида учрашди, кимнинг қўли қаттиқроқ титраётганини айтиш қийин эди.

— У қаерда?— тантанали сукутни бузиб хириллади Ороба. Қиз тезроқ жавоб бера қолмади, сўнгра энди уйқудан уйғонгандай, ҳали кўрган ажойиб тушининг парча-пурчалари бошини айлантираётгандай хира товуш билан деди:

— Ким?

ИСКАНДАРМИ ЕКИ БЕСС?

— *Ҳал қилувчи фурсат яқин,— деди Хариклия,— ҳозир ҳаётимизни Мойра тарозуга қўйиб турибди.*

Гелиод, «Ҳабаш аёл»

Спантамаъно боқибегам одамдай шошиямасдан, оҳиста одимлаб саройдан чиқди. У қўрғон девори устида айланиб, тоза ҳаводан нафас олмоқчи ва Заро ёнига қайтмоқчи эди.

Аммо тўсатдан рўпарасида Вахшунварта пайдо бўлди. У нимадандир ташвишда эди. Спантамаъно гул-гул очилиб табассум қилди, гўё: «Мана, кўрдингми? Қилган ишим сенга хуш келмадими?»— деётгандай кўз қисиб қўйди. Вахшунварта хавотирланиб атрофга қараб олди-да, қуруққина деди:

— Қўнгилхушлик қилишни шундай пайтда бекор бошладинг.

— Бир гап бўлдими?— мулоимлик билан сўради Спантамаъно. У ёмғирдан кейинги ниҳолдай яшнаб турарди.

— Сен Оробанинг қизи билан овора бўлиб ётганинда, дўстимиз Бесс ўзини шоҳ Артахшатра Тўртинчи деб эълон қилиб, бошига олтин тож кийди,— деди қовоғини уйиб бақтрий.

— А?— Спантамаъно кўкрагидан мушт егандай чайқалиб кетди ва зўрға ўзини тутиб қолди.— Нега шу чоққача айтмадинг, отахон?— деди лабларини қимтиб.

— Уч марта одам юбордим, лекин сен ҳеч кимни ёнингга йўлатмабсан.

Спантамаъно кўзларини юмди ва бир муддат шу ҳолда турди. Сўнгра хўрсиниб, энсиэ кафти билан юзини силади ва Вахшунвартага ўйчан назар солди. Бақтрий бир лаҳзада ўз авзойи-руҳиясини ўзгартган бу ажойиб инсоннинг иродасига қойил қолди.

— Бўпти,— деди тишлари орасидан суғд.— Пешонада борини кўрамиз.

У даҳшатга тушган бақтрийни қолдириб, ортига бурилди-да, ҳеч гап бўлмагандай оҳиста, шошилмасдан, сарой томон йўл олди. «Бесснинг куни битди», гудурлади Вахшунварта. Чол яна атрофга қараб ол-

ди-да, чаққонлик билан бурчак ортига ўтиб, ғойиб бўлди.

Сиевуш авлоди қўлларини орқага қилганча, шовилмай хотини ёнига келди. Уни кўриб, Заро тезлик билан оёқларини йиғиб олди ва бошини эгиб, ибо билан жилмайди. Эри туҳфа қилган ақиқларнинг илиқ шуъласи унинг тимқора кўзларига ўтгандай, лабларида эса қирмизи лаъллар шуъласи жилва қилаётгандай эди. Спантамаъно энгашиб, унинг муаттар ҳид таратиб турган тимқора сочларини силади-да, очиқ эшикдан айвонга чиқиб кетди.

Айвондаги гиламга чўзилди ва мушти устига иккипчи муштини қўйиб, иягини унга тираганча, чўзиб-чўзиб ҳуштак чала бошлади. Хотин унинг ортидан ҳайрон бўлиб қараб турарди. У нимадан норози? Қимматбаҳо совғалар ундан эрига нисбатан меҳрибонлик кўрсатиши талаб қиларди. Заро бир неча марта айвонга чиқиб, овқат емайсизми, деб сўради.

— Кейин,— деди қисқа қилиб.

Узича, уни силаб-сийпаб эркалаш керак, деган қарорга келди. Лекин узоқ иккилашиб турди, тортипчоқлик устун келмоқда эди. Ниҳоят тортипчоқликни енгиб, унинг ёнига чўккалади ва ўқувсизлик билан елкасидан қучди.

— Кейин,— деди эр хотинини беозоргина нари суриб. Келинчак хўрлиги келиб, йиғламоқдан баттар бўлиб чиқиб кетди. Спантамаъно кечгача айвонда шу аҳволда ҳуштак чалиб ётди, унинг нима ҳақида ўйлаганини ҳеч ким айтиб беролмас эди. Кеч кириб, қоронғи тушгач, Заро яна унинг ёнига келиб, журъатсизлик билан, ётмайсизми, деди.

— Кейин,— гулдирди Спантамаъно,— яхшиси кучли мусалласдан олиб кел.

Кучли мусаллас ёки ёввойи наша уруғининг ту-туни ғамга тўлган юракка осойишталик бағишлар эмиш. Татиб кўрса қандай бўларкин?

Заро мусалласли кўзачани олиб келди ва ўзи қадаҳни тўлдирди. Спантамаъно бир қултум ичди-да, яна ҳуштак чала бошлади. Бу ҳуштак Заронинг жонига тегди. У елкасини қисди ва чиқиб кетди. Ҳа, Ороба қизи ўз эри кўнглини билолмаётган эди. Унда яна совуқ бегоналик туйғуси уйғонди.

Аммо у бу туйғуга эрк бермаслиги керак эди — қимматбаҳо қутичага яшириб қўйилган жавоҳирлар шунини талаб қилар эди. Шу билан бирга, булардан

ташқари, Зарони қандайдир куч айвонда ётган одам ёнига тортаётганди. Турли-туман фикрлар гирдобида толиқиб, ўрнига кириб ётди.

Сугд нима қиларини билмасди. У очликдан кўзи қонга тўлган сиртлонлардан қочиб, ўзи томон югуриб келаётган йиртқич йўлбарсга дуч келиб қолган одамга ўхшарди.

Форсларми ёки юнонларми? Спантамаъно унисини ҳам, бунисини ҳам истамасди. Унинг ўзи Сугдиёпа ҳукмдори бўлишга интиларди. Сиёвуш авлоди сифатида ўзига тегишли бўлган подшолик тахтига эга бўлишни орзу қиларди. Ҳа, ўз мамлакатини ўзи бошқаришни истарди! Спантамаънодан икки қудратли кучдан бирини танлаб олишни таңгриларнинг ўзи хоҳлаган бўлса керак. О, пблис! Ишлар шу қадар чалкашиб кетдики, бу ҳолатда ҳатто кекса доғули, разолат, зулмат ва фаҳш тенгриси Ахраманнинг ўзи ҳам ҳеч нарса қилолмаса керак.

Бесс томонини олсинми? Бесс ўзини Шарқ ҳукмдори деб эълон қилди. Янги подшога Сугдиёпада таянч бўладиган ишончли одам зарур. У Спантамаънони шу мамлакатга ноиб қилиб тайинлайди. Яхши-а!.. Аммо... унда Спантамаъно ўз мамлакатининг ярим ҳукмдори бўлиб қолади, у бўлса ўзини ўлканинг яқка ҳукмрони ўрнида кўришни истайди! Бундан ташқари, бу жўжахўроз Артахшатра тахтда узоқ тура олармикин? Дориёвушки Искандарга бас келолмаган экан, Бесс сира ҳам унга бардош бера олмайди. Эртами, кечми уни ер юзидан супуриб ташлайдилар, у билан бирга Сиёвуш авлоди ҳам тутундай йўқ бўлиб кетади. Демак, Бессга қўшилишнинг фойдаси йўқ.

Шундай қилиб, форслар эмас, юнонлар, Искандар томонга ўтсинми? Ким билади унинг мақсадини? Форс қўшини қолдиқларини тор-мор қилиб, бутунлай ортига қайтиб кетмоқчимми? Ёки юнон шоҳи ҳам Аҳмонийларга ўхшаб Мароканд ва бошқа шаҳарларга ўз лашкарларини жойлаштирадими? Унда нима бўлади? Искандар, шубҳасиз, Сугдиёна ҳокими қилиб Спантамаънони тайинлайди. Спантамаъно яна ўз давлатининг ярим ҳукмрони бўлиб қолади.

Қалаванинг учи топилди. Ота-боболари мамлакатини ўзи хоҳлаган тарзда бошқаролмаслигини сезиш туйғуси шуҳратпараст Сугднинг қонини қайна-

тиб юборди. Шунинг ўзиёқ унда форсларга ҳам, юнонларга ҳам қарши чексиз нафрат қўзғатар эди.

Шундай қилиб, у тайинли бир қарорга келолмади. Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда ўз самарасиз хаёлларидан ғазабга келиб, шошқалоқлик билан ножўя қадам қўйган бўларди. Аммо Спантамаъно беҳисоб майда камчиликлари бўлишига қарамай, иш асосий масалага келганда ўзининг бронза ханжари каби шафқатсиз ва совуққон бўла олар эди. У ўзидаги сабрсизликни, ҳозироқ ҳаракат қилиш истagini, кўксида жўш ураётган туйғулар бўронини боши чорасини беозор қўшиқдан топди:

*Кўзага тегди ҳижрон,
У уч бўлинди шу он.*

Спантамаъно кутишга қарор қилди. Пайти келиб, шароитнинг ўзи нима қилиш кераклигини кўрсатади. Уша пайт келганда Спантамаънонинг нимага қодирлигини ҳамма кўради. Суғд шу қарорга келди-да, мусалласини ичиб тугатди (ҳақиқатан ҳам қайғуни тарқатар экан, отангга лаънат!) ва бир кўришдаёқ чин дилдан севиб қолган гўзал хотини ёнига кириб ётди.

Бундай аламли фикрлар бу кеча битта Спантамаънони безовта қилиб қолгани йўқ. Воқеаларнинг ўзгаришини Вахшунварта ҳам кутмоқда эди. У ҳам Спантамаъно сингари форсларни ҳам, юнонларни ҳам хоҳламасди. Агар навқирон ва жўшқин суғд курашларга тайёрланиб, уларда фаол қатнашишни чамалаётган бўлса, кекса ва эҳтиёткор бақтрий ўзини, оила аъзоларини ва мол-мулкани форслардан ҳам, юнонлардан ҳам эсон-омон сақлаб қолиш ҳақидагина бош қотирарди. Шарқ томонда, тоғ кўли яқинидаги Шоши-Миҳра қояси унинг эсига тушди. Вахшунвартага содиқ ҳокимлардан бири қоя тепасига мустаҳкам қўрғон қурдирган эди. Вахшунварта оила аъзоларни билан шунга бекиниб олиш ва шу ерда яхши кунларни кутиб ётишга қарор қилди.

Бессга келсак, тун бўйи ўзини қўярга жой тополмай, хона бўйлаб юриб чиқди. У аҳмоқ эмасди. Қўл остида қўшини бор. Аммо Искандарга қарши чиқишга журъати йўқ эди.

Ороба ҳам узоқ вақт ухлолмади. Навтака ҳоки-

мининг фикри соддалиги билан ажралиб турарди. У ким ғолиб чиқса, шунга қўшилишга тайёр эди.

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган тўрт киши, шулардан бирининг тақдирини бир ёқли қилиб, қолганларини ҳаралатга келтирган янги тонгни ана шундай кутиб олди.

Илгари бу икки бақтрийни Навтакада ҳеч ким кўрмаган эди. Аввалроқ бўлганида сўраб-суриштирмай қўймасдилар-а, лекин ҳозир шаҳарда Бақтриядан келган тўда-тўда бегона одамлар изғиб қолишганди, шу сабабдан шубҳали савдогарларга ҳеч ким эътибор бермади.

Улар индамай бозор кезиб юрар, ҳеч нарса харид қилишга ҳам, сотишга ҳам интилмасди. Улардан бири баланд бўйли, озғин, бурни катта ва сочи ўсиқ, иккинчиси паст бўйли, кал ва семиз эди. Улар ким-нидир излаётганга ўхшар, ҳеч бир бақтриялик ташунмайдиган гилда ўзаро секин гаплашиб олишарди. Улар ҳамма нарсага назар солар, лекин ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасди.

Ғайритабиий савдогарлар бозорни айланиб, емакхонага киришди-да, бу ердагиларнинг диққатини тортмаслик учун қоронғироқ бурчакка бориб ўтиришди. Ошхонада ҳам, ўн кишидан ортиқ одам тўпланган ҳар қандай жойда бўлганидай, ғовур-ғувур эди. Атроф қишлоқлардан келган деҳқонлар, чакана савдогарлар ва ҳунармандлар ўз ишлари ҳақида сўзлашардилар.

— Ҳеч нарсага яқин йўлаб бўлмайди, ҳаммаси қиммат.

— Нимасини айтасиз. Мол кам, барини форслар тортиб олди.

— Улардан қачон қутулар эканмиз?

— Яқин қолди. Искандар келади. Ана шунда...

— Искандар келса яхши бўлади деб ўйлайсизми?

Оқ ит, қора ит — бари бир ит.

— Форсларни ҳам, юнонларни ҳам кераги йўг-а...

— Бу тўғрику-я, лекин бўлмапти-да...

— Балки бўлиб қолар?

Эшик олдида ўрта ёшлардаги суғд аскарлари ағрайиб қулоқ солиб турган қишлоқликларга Гавгамели жанги ҳақида ҳикоя қиларди.

— Демак, сизлар яхши жанг қилгансизлар?— де-

ди озгин киши суҳбатга аралашиб, қўллари қоп-қоралигидап у темирчига ўхшарди.

— Бўлмаса-чи!— мағрур жавоб қилди навкар.— Биз кўрсатиб қўйдик ярамас юнонларга.

— Шунинг учун улар Бақтрагача орқангиздан қувиб келган экан-да,— киной қилди темирчи.

Навкар уятдан қизариб кетди.

— Эй, сен,— тўнғиллади ғазаб билан,— бу сенинг ақлиг етадиган иш эмас.

— Албатта, ақлим етмайди,— рози бўлди уста.— Қочгинг келгандан кейин нега қочмаслик керак? Дунё кенг. Ернинг чекқасигача қочиб кетавериш мумкин. Айтишларича, Искандар ҳадемай бу ерга етиб келади. Энди қайга йўл оласизлар, жасоратли жангчилар? Абадий қор босиб ётадиган шимолгами? Ёки шарққа, қийиқ кўзликлар мамлакатгами? Ёки жанубга, ҳиндлар томонгами?

Қишлоқликлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Навкар ўзини йўқотиб қўйди ва муштини қисди.

— Ҳеч қаерга кетмаймиз,— деди қовоғини уйиб.— Биз Эрондан кетдик, чунки форсларни ҳимоя қилишни истамадик. Бу ер эса ўз еримиз, агар юнонлар бизга қарши урушадиган бўлса, энди ўзимиз учун жанг қиламиз. Шунин биллиб қўй. Спантамаъно буюрса бас.

— Сен Спантамаъно қўшиниданмисан?— деди темирчи ҳурмат сезилиб турган қизиқсиниш билан. Бу сўзлар айтилганда бақтриялик савдогарлар бир-бирига қараб олди.

— Ҳа,— деди навкар.— Хўп, яхши қолинглар, мен қўрғонга боришим керак.

У ташқарига чиқди, икки савдогар ҳам билдирмай унинг орқасидан эргашди. Баланд бўйлиси суғдага етиб олди ва қўлига туртди. Навкар ўғирилиб қаради.

— Биродар,— деди савдогар,— мен Спантамаънонинг дўстиман. Лекин бу ерда мени ҳеч ким таппмайди. Шунинг учун қўрғонга киришим қийин. Мана шу хатни Спантамаънога элтиб беролмайсанми? Уни ўқиб, келганимни биллади-ю, мени қабул қилади. Елвораман, агар мен учун қилмасанг, ўз йўлбошчинг Спантамаъно учун қил. Мен савдогарман. Нодон одамлар савдогарни хасис дейдилар. Ундай эмаслигини сенга исбот қиламан.

Бақтрий навкарга олгин тапга узатди.

— Спантамаънонинг дўсти учун ҳамма ишга тайёрман!— хитоб қилди хурсанд бўлган навкар танга ва энсиз халтачани қўйнига яшира туриб.— Агар жаноб ҳоким топиб кел деса, сени қайдан топаман?

— Ҳозир ўзинг чиқиб келган емакхонадан.

Навкар узоқлашгандан кейин бақтрийлар бири иккинчисига юнончалаб деди:

— Е Спитамен рози бўлади...

— Еки бошимизни кесади,— қўшимча қилди ўртоғи.

Суғд омонатга хиёнат қилмай хатни Спантамаънога келтириб берди. У ажабланди ва «дўсти» ҳақида навкардан батафсил сўраб-суриштирди. Кейин унга жавоб бериб, халтачани очди-да, папирус ўрамини ёзди. Мактуб форс тилида ёзилган эди. Унинг дастлабки сўзлариёқ Спантамаънони ҳайратга солди.

«Искандар Зулқарнайн буюк Сиёвуш авлодига салом йўллайди,— ўқиди Спантамаъно ўз кўзларига ишонмай.— Шод бўл! Сенинг фазилатларинг ҳақида кўп эшитдим ва сени Суғдиёна баҳодир эрлари орасида энг олижаноби деб биламан. Шунинг учун ҳам муқаддас мамлакатингдаги бошқа аъёнларга эмас, сенга мурожаат этмоқдаман. Тангри Аммон ўғли сенга нима дейишини диққат билан эшит...»

Спантамаъно терлаган манглайини кепг енг билан артди ва ўқишда давом этди:

«...Ўз халқимнинг гами мени оталар юртини тарк этиб, Дориёвушга қарши уруш йўлларида боришга мажбур қилди. Форсларнинг юнонларга қанчалик зулм ўтказганлари, муқаддас ибодатхоналарни қандай ҳақоратлаганлари сенга маълум. Аҳмонийлар авлоди бор экан, дунё халқлари осойишта яшай олмайди. Худолар мендан бу лаънати авлодни қириб ташлаш ва ҳамма ерда шодлик ва фаровонлик бунёд этишни талаб қилмоқда. Шамол кулни учуриб кетгандай, мен Эрон босқинчиларини супуриб ташладим ва кўплаб қабилаларни форслар зулмидан озод қилдим. Лекин ҳали душман бутунлай янчиб ташлангани йўқ. Қондошининг қотили ноиб Бесс ҳали тирик, Навтакада писиб ётибди...»

Сиёвуш авлоди бошини кўтариб, титроқ қўли би-

лан қадаҳни тўлдирди-да, уч ютум қилиб бўшатди ва яна хатга эгилди.

«...Бесснинг сенга таянишини билганимдан кейин бир ғамимга юз ғам қўшилди. Наҳот Бесс сенинг ҳам душманинг бўлмаса, ў, Сиёвуш авлоди? Наҳот Суғдиена тахтини ота-боболарингдан Аҳмонийлар тортиб олмаган бўлса? Нега сен бир кун келиб ўзингни чақадиган заҳарли илонни кўкрагингда иситиб кўтариб юрибсан? Наҳотки сен томонга лабларида биродарлик табассуми билан келаётган кишига қарши қонхўр Бесс томонда жангга киришни истасанг? Наҳотки иккаламиз ҳам ёмон кўрган разил одамнинг қонхўрлик ишини тўхтатишда менга ёрдам бермасанг? Менинг жангчиларим беҳудуд юришларда толиқди. Агар разил Бесс орқамда қилич ўқталиб, хавф солиб турмаганда, аллақачон ўз ватанимга қайтиб кетган бўлардим. Юрагимда суғдларга қарши нафрат ҳам, бошимда ёмон фикр ҳам йўқ. Бессни жазолайману ортимга қайтиб кетаман, зотан мени қадрдон уйим чорламоқда. Кейин Суғдиёна сеники бўлиб қолади. Шу гапларимни ўйлаб кўр, биродарим Спантамаъно...».

Суғднинг қўлидан хат тушиб, ўзи тахта бўлиб қолди. Сўнгра сапчиб ўрнидан турди-ю, ташқарига югурди. Лекин останага етганда ҳушига келди, ўзини босиб, журъатсиз қадам қўйиб орқага қайтди. Искандарнинг сўзларида ҳийла йўқмикан? Йўқ, наҳот тангри Аммон ўғли ўз лафзини ёлғон билан булғаса? Нега бундай қилмас экан? Атрофингдаги ҳамма нарса ёлғон билан қоришиб кетмаганми ахир?

Спантамаъно янглиш қадам қўймаслик учун Датафарн, Ороба, Вахшунварта ва кекса бақтрий каби эҳтиёткор, таниқли суғд Хориенни чақиртирди. Искандарнинг мактуби уларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, ўйлашга мажбур қилди. Ҳаммасини бир нарса безовта қилар эди: Зулқарнайнинг хатидаги гаплар ростми? Балки у форслар, суғдлар, бақтрийларнинг бирлашган кучларини бўлиб юбориб, кейин битта-битта қириб ташлаш режасини тузгандир.

— Бир қарорга келиш қийин,— пўнғиллади Вахшунварта,— нима қилишни билмайман.

— Мен ҳам,— унга қўшилди Хориен.

— Лекин бари бир бир тўхтама келиш керак,— хитоб қилди Ороба.— Гап шундай экан, наҳот биз аҳмоқ бўлиб кучсизлар томонга ўтсак. Жин урсин ўша Бессни! Ороба форслар замонида ҳам ёмон яшагани йўқ. Уйлайманки, юнонлар давридаям ёмон бўлмас. Бессни тутиб беринглар — иш тамом, вассалом.

— Ороба ҳақ,— секингина деди Датафарн.— Бесснинг қўл-оёғини боғланглару Искандарга топширинглар. Битта ит камаяди, вассалом.

Спантамаъно бирдан Датафарнга ўгирилиб, ҳайратли назар ташлади.

«Ҳа, оғайни,— кулимсиради ичида,— тилинг ўткир кўринади. Биз ҳали сен билан ёруғ дунёда тил топишамиз, кўриб турибман».

— Хўш, шундай қилиб, Хориен, Вахшунварта, қандай маслаҳат берасизлар?— жаҳл билан сўради Сиёвуш авлоди.

— Узинг ҳал қил,— такрорлади Хориен.

— Тулқилар,— ўзини туюлмади Панжакент ҳокими.— Ўзим ҳал қиламан, лекин иш ўнгидан келмаса, мени тошбўрон қиласизлар. Шундай эмасми?

Улар индашмади. Шу пайт қаср дарвозаси томондан шовқин-сурон эшитилди. «Спантамаъно! Спантамаъно!» қичқирарди оломон. Қўрқиб кетган хос соқчилар пайдо бўлди. Улардан бирининг хабар беришича, калтак ва болта билан қуролланган минг ёки икки минг шаҳарлик дарвоза соқчилари қаршилигини ёриб ўтиб, қасрга кирибди. Улар Спантамаънони кўришни исташаётган эмиш.

— Нима учун?— сўради Панжакент ҳокими.

— Билмадим.

— Спантамаъно! Спантамаъно!— гувилларди оломон.

Улар чақирган киши эпчиллик билан ўрнидан турди-да, тез-тез юриб айвонга чиқди. Ранги оқарган, дарғазаб, ҳамма нарсага тайёр эди у.

У пайдо бўлиши билан оломон бир зумда жимиб қолди. Фақат қора, малла ва оқ сочли бошлар тўдаси узра бир-бирига урилиб, жаранглаган калтак, найза ва болталар чайқалиб турарди.

— Мана мен,— жарангдор овсзда қичқирди Спантамаъно.— Менда нима гапларинг бор?

— Форслардан ҳимоя қил!— яна чувиллади оломон.

— Бир гап бўлдими?

— Тинчлик беришмаяпти!

— Бизни талашяпти!

— Аёлларимизни ўғирлашяпти!

— Болаларимизни олиб кетишяпти!

— Молларимизни тортиб олишяпти!

— Нима учуи менга мурожаат қиялпсизлар?— жаҳл билан деди Сиёвуш авлоди.— Сизларнинг ўз ҳокимларингиз бор,— Спантамаъно ёнида пайдо бўлган Оробани бармоқ нуқиб кўрсатди,— сизларни таловчилардан мана бу ҳимоя қилсин. Узимнинг ишларим камми, яна бу ерда сизлар билан овора бўлайми?

Унинг сўзлари бу одамларни хижолатга солди, хафа қилди шекилли. Оломон ичра нохуш шовқин таралди. Жундор кўкраги очиқ, офтобда қорайиб куйиб кетган чол олдинга чиқди.

— Йўқ, Спантамаъно!— деди у баланд овозда.— Фақат сен бизни форслардан ҳимоя қила оласан.

— Нега мен? Аҳмоқ каллангга бу гап қайдан келди сен қари тўнканинг?

Спантамаънонинг бу қаттиқ гапи навтакаликни сира хижолатга солмади. У навқирон лашкарбошининг кўзларига бемалол тикилиб турарди.

— Бизни ҳимоя қилиш бурчинг, Спантамаъно,— деди чол қатъият билан.

— Бурчим?— Чолнинг сурбетлиги Спантамаънонинг ғазабини қўзғатиб юборди.— Лаънати, панжакентлик эмассанки, мен сен учун жонимни жабборга топширсам. Менга ўз панжакентликларим (уларни ҳам ер ютсин) тинчлик бермайди-ю, бу ерда сиз ҳам борми?

— Ҳа, сен мажбурсан,— деди чол қатъий.— Бизларни Бессдан халос эт, деб илтижо қилаётганимиз йўқ, сендан талаб қиялпсиз!

— Талаб қиялпсиз?— Спантамаъно хохолаб кулиб юборди.— Хўш, Ороба, кунинг битибди. Кўриб турибманки, бутун халқинг ақлдан озибди. Айтинглари-чи, яхшилар, нима учун ўз ҳокимингизга айтмай, ҳимоя эт деб мандан талаб қиялпсизлар?

— Чунки сен Сиёвуш авлодидансан!— ғазаб билан қичқирди чол.— Чунки сен қадимий Суғдиёна подшолари уруғидансан. Чунки ота-боболарингни ме-

нинг ота-боболарим боқиб келган! Чунки томирингдаги ҳар қатра қонингда бизнинг аждодларимиз ўстирган анорлар шарбати бор! Чунки халқ битта сенга ишонади! Сен ўзингни панжакентлик дедингми? Йўқ! Сен панжакентлик ҳам, навтакалик ҳам эмассан — сен сугдсан! Биз сенинг олдингда қанча бурчли бўлсак, сен ҳам бизнинг олдимизда шундай бурчлисан! Сенинг ўз ишинг бўлиши мумкин эмас, бизнинг ишимиз бор. Гапимни тушундингми!

Спантамаъно лабидаги табассум сўнди. Навтакаликнинг гапидан ҳайратга тушиб, олдинроқ юрди-да, шамолда қорайган юзларга диққат билан назар солди. Шу чоққача у фақат ўзини ўйлаган, бу одамлар ҳақида мутлақо ўйлаб кўрмаган эди. Илоҳий Сиевуш авлодидан бўлганлигини шараф деб биларди, лекин бу унга қандайдир мажбурият ҳам юклар экан.

— Спантамаъно гапингизни эшитади,— қичқирди у титроқ овоз билан,— гапиринг!

Сочлари оқарган навтакалик киши бир жувоннинг қўлидан тутиб, Спантамаъно пойига олиб келди, бошидаги дағал ёпишчиқни олиб, таъзим қилди-да, орқага чекинди.

Спантамаънонинг дастлаб кўзи тушган нарса аёл кўксидаги икки қоғли жароҳат бўлди. Спантамаънонинг кўзлари на тўзғиб кетган қора сочларни, на катта-катта шахло кўзларни, на гўзал, ammo ҳорғип юзларни, на нозик қўллардаги кўкарган жойларни, на қорни ва тақимидаги тилинган-қорайган калтак изларини кўрар, кўз олдида фақат икки бўлак қилиб месилган анор палласи каби юмалоқ қип-қизил жароҳатгина турарди.

— Бу ўғлим Баронинг хотини,— дея чол ҳўнграб юборди.— Тўрт кун бурун сувга чиқди-ю, қайтиб келмади. Уни форслар тутиб олганини қўшним кўрибди. Баро бориб Бесснинг оёқларини ўлди. Бесс бўлса Барога: «Бунча қизганчиқ бўлма. Сен бу хотин билан уч йил кўнгил очгансан, менинг аскарларим уч кун маишат қила қолсин», деб жавоб берибди. Бугун эрталаб келиннинг ўзи уйга кириб келди. Улар эрмак учун бунинг кўкрагини кесибдилар. Йиғлаиб, одамлар! Ҳосилдорлик маъбудаси Анахита номуси хўрланди. Ҳаёт булоғи қуриди. Энди замин муқаддас она сути билан сугорилмайди. Қурғоқчилик, ўлат ва қашшоқлик бошланади.

Чол калима келтириб тиз чўкди. Унга эргашиб юзлаб одамлар калима келтирганча, тиз чўкдилар, чунки форслар аёл сийнасини кесиш билан унинг маъбуда Анахита қиёфасида бутун тирик мавжудотга ҳаёт берувчи оналик ибтидосини ҳақорат қилган эдилар.

Спантамаънонинг боши айланиб кетди. Бейхтиёр ҳолда оломонга қараб иккита сўз айтди, бу икки сўз тоғда даҳшатли қор кўчкисига сабаб бўлувчи икки тош каби ғазабланиб турган одамлар тўдасини бирдан ўз жойидан қўзғатди.

— Форсларни ург!

Чўққайиб, девор олдида тинчгина ўтирган дахлар тўдаси бирдан ўрнидан турди: юзлаб бронза қиличлар ғазаб билан ярқираб кетди. Бутун Навтака қўлга қурол олган эди: Спантамаъно дахлари ва шаҳарликлар айрим-айрим ҳолда Бесснинг кўп сонли қўшинига бас келолмас эди. Лекин бирлашиб катта кучга айланган эдилар. Эрониларни қўрғон ичида ҳам, бозор майдонида ҳам, кўчама-кўча қувиб бориб ҳам, ҳовлиларда ҳам ўлдиришарди. Улар аввал жонжаҳд билан ўзларини ҳимоя қилишга уриндилар. Лекин қон тўкишга ташна суғд тўдаларига бас келишга кўзлари етмагач, Навтакадан қочиб, бир бўлирма ортидан бошқаси Марокандда мустаҳкамланиш учун тоғ довои сари чўзилиб кета бошлади.

Қўзғолон бошланганда Бесс дам олаётган эди. Уни хос соқчиларнинг дод-войи уйғотиб юборди. Ноиб деразадан қаради-ю, дарҳол тушунди. У саройнинг ички йўлаклари орқали Хориен томон югуриб кетди.

— Мени ҳимоя қил, Хориен!— ўймакор эшикни оёқлари билан уриб қичқирарди. Лекин Хориен жавоб бермас, ноибни излаб юрган суғдларнинг овозлари борган сари яқинлашарди.

Бесс эпчиллик билан бурчакдан ўтиб, бир зумда Оробанинг ётоғига етди. Унинг юраги жанговар ноғора каби гурсиллаб урар, боши ғувиллар, нима бўлаётганини тушунмас эди. Форснинг ақлига бир фикр — ўлим ҳақидаги фикр қаттиқ ўрнашиб олган эди. Ўзининг кун битганини ҳис қилар, шу билан бирга бунга ишонмас, ўзининг ўлишига ишонгиси келмасди. Томдан ташлаб юборилган мушук жон-жаҳди билан ҳавога ёпишгандай у ҳам ҳаётга ёпишар эди.

— Ороба, мени қутқар!— қулфланган панжара олдида бўкира бошлади. Лекин Навтака ҳокими бир-

ров кўринди-ю, бидирлай кетди: «Илоҳо гумдон бўл! Сени қутқариб ўтираманми? Қанча қўй-эчкиларимни единг, тўймас, мечкай!» У шу заҳотиёқ яна ғойиб бўлди. Шарқ устидан ҳукмронлиги шунча қисқа бўлган омадсиз Артахшатра Тўртинчи бошқа томонга қараб югуриб кетди ва Вахшунварта қароргоҳига бостириб кирди. Бақтрий ўз хос соқчилари билан чорпояда ўтирар эди.

— Қадрдоним!— Бесс унинг оёқларига йиқилди.— Мени яшир! Лаънати Спантамаъно бошимга етади. Нега шу пайтгача унга шафқат қилиб келдим? О, шундай бўлишини билганимда! Заҳарли илон, сотқин, ўз ҳукмдорига қўл кўтарди-я! Нега биз уни олдинроқ билмадик! Охурамазда, мени ўзинг қўлла! Мени яшир, Вахшунварта! Наҳот Бессга раҳминг келмаса?

— Раҳминг келмайди,— бўғиқ оҳангда дедн руҳоний.— Сен жазога лойиқсан. Спантамаънони сотқин деб айблама. Бунга ўзинг гуноҳкор эмасмисан? Икки юз йил илгари, Аҳмонийлар келмасдан бурун Суғдиёна халқи қандай содда, ростгўй, қандай самимий эди. Уларни бузиб, ёлгончилик, фишқ-фасод, макр заҳари билан заҳарлаган сиз ўзингиз эмасми? Сен Спантамаънони заҳарли илон деб айтдингми? Бу ҳунарни Спантамаъно сизлардан, фирибгар ва қонхўр Аҳмонийлардан ўрганмадими? Уни ўзингиз кўкрагингизда асрагансиз, у энди ўзингизнинг заҳрингиз сингиб кетган ўткир тишларини баданингизга санчиб турганда йиглашдан бошқа чорангиз йўқ.

— Сен ҳам унинг томонидамисан?— Бесс ўрнидан туриб, Вахшунвартага ташланди, лекин хос соқчилар уни тепиб юборишди. Залга Спантамаъно бостириб кирди. Орқасида йигитлари қисилишиб турарди.

— Мана, у қаерда экан!— Сиёвуш авлодининг овози жаранглаб кетди.— Ушланглар уни!

Бесс бурилиб, белидаги ханжарни олди-да, суғдага томон ҳўкиздай ташланди. Бир уришда Спантамаънони чилпарчин қилиб ташлайдиганга ўхшарди. Аммо эпчил суғд қоплондай енгиллик билан ўзини четга олди ва эгилиб рақиби қўлидаги пичоқни узун ханжари билан уриб туширди. Жангчилар ноибнинг қўлларини қайириб, судраб кетдилар.

Кечқурун Спантамаъно ҳузурига баланд бўйли, навқирон навтакалик йигит кириб келди. Унинг бор-

йўқ кийими титилиб кетган тери чолвордан иборат эди. Тўзғиган сочлари ғамгин кўзларига тушиб турарди. Эндигина сабза ура бошлаган мўйлабларида тер зарралари ялтирарди. Қалин лаблари қаттиқ қисилган, серпай, бақувват қўлларини орқасига қилиб турарди.

— Менинг отим Баро,— ғамгин ғулдиради у. Бу форслар хўрлаган ҳалиги жувоннинг эри эди.

— Гапиравер, жигарим,— деди Спантамаъно меҳрибонлик билан.

— Дунёда ҳамма нарсадан кўнглим совиб кетди,— алам билан деди Баро.— Хотинимни севаман. Лекин унинг ҳаром вужудини кўрганимда, у гуноҳкор бўлмаса ҳам, пичоқ тикиб олгим келади. Навтакадан бош олиб кетсам яхши бўларди. Мени хизматингга ол. Бессдан мен учун қасос олдинг. Шу кундан бошлаб сен тирик бўлсанг тирикман, сен ўлсанг бирга ўламан.

— Хизматга оламан, Баро!

Клитарх сўзи:

«Биз Бақтрадан чиқиб, Оксга етдик. Бу дарё катта ва чуқур, кенглиги икки мишг қадамга яқин, оқими жуда тез. Кўприк қуриш учун яқин орада ўрмон йўқ, шунинг учун терилардан катта-катта қоплар тикиб, уларни сомон ва қуруқ тоқ павдалари билан тўлдиришга тўғри келди. Қопларни ўнтадан қилиб боғлаб, устига қамиш тўшадик ва шу соллар билан одамлар, отлар ва юкларни Оксинг нариги қирғоғига олиб ўтдик. Кечув беш кун давом этди. Шундай қилиб, суғд заминига қадам қўйдик».

— Ҳа, Александр! Фарнух билан Дракил олий мукофотга лойиқ одамлар. Улар бақтрий савдогарлар кийимида Навтакага бориб, мактубингни Спантамаънога топширганлар. У форсларни тириқтириб, Бесснинг қўл-оёғини боғлаган.

— Спитамен менга ишонибдимми? Мен уни ақллироқ бўлса керак деб ўйлагандим. Кейин нима бўлибди?

— Спитамен Фарнух билан Дракилга, бораверинглар, Бессни ўз қўлим билан топшираман, дебди. Учрашув тайин қилинган қишлоққа борсак, у ерда йўқ экан. У Бессни қишлоқ аҳлига, қараб туринглар,

деб топширибди-да, ўз бўлмаси билан ғойиб бўлибди.

— Ғойиб бўлибди? Қаерга кетishi мумкин?

— Қишлоқликларнинг айтишига кўра, Спитамен сени Марокандда кутиб оларкан.

— Аҳа! Демак, у ўз одатлари бўйича тантана билан кутиб олишга тайёргарлик кўрмоқда. Яхши, майли, суғдлар бизни форслар зулмидан озод қилган халоскорлар сифатида улуғлайверсин. Агар кейин бирор ҳодиса юз берса, ким ўз халоскорига нисбатан бир оғиз бир нарса дея оларкан? Шундай эмасми, Птолемайос?

— Шундай.

— Бесс қани?

— Йўлакда кутиб турибди.

— У! Олиб кир буёққа. А-ҳа! Шунақа экансан-да. Бу ўша Дорони ўлдирган Бессми? Подшога қўл кўтаришга қандай журъат этдинг? Подшони фақат менга ўхшаган шоҳлар шоҳи суд қилиши ва жазолаши мумкинлигини биласанми? Сен жуда катта жиноят қилдинг, бунинг жазосини тортасан. Олиб кетинглар буни, яхшилаб қўриқлансин. Птолемайос! Саховатли Дракилни гетайраларга таъминот бошлиғи қилиб тайинла. Фердикка! Карнайчиларни чақир. Йўлга чиқамиз. Бизни Мароканд кутмоқда.

ИККИНЧИ КИТОБ

ДАҲШАТ ВОДИЙСИ

ИККИ БОШЛИ ҚУШЛАР ШАҲРИ

*Мен, Охурамазда, яратган
одам ва қорамолга бой ик-
кинчи фаровонлик маскани
Сугдиёнадир.*

«Зенд-Овесто»

Спантамаъно эҳтиёткор Вахшунвартани унатишга ҳар қанча уринмасин, у Марокандга бирга боришни истамади. Сиёвуш авлодига муваффақиятлар тилаб, у билан илиқ хайр-хўшлашгач, шарққа, Шаши Миҳра қоясига жўнаб кетди. Бақтрийларнинг бир қисми Спантамаъно билан қолиш истагини билдирди. Вахшунварта бунга қаршилик кўрсатмади.

Авжи ёз. Тун бўйи Зуҳал юлдузи чарақлаб турарди. Қуёш чиққандан уч соат ўтар-ўтмас ҳаво кишини лоҳас этадиган даражада қизиб кетарди. Шунинг учун Спантамаъно тонг-саҳарда Навтакадан чиқди, тоғ ёнбағирлари қизиб кетмасдан довонга етиб олмақчи эди.

Зарони олтин суви югуртирилган, усти ёпиқ, юпқа шойи парда тутилган аравага жойлаштирди. Аравага кучли ва хушқад отлар қўшилган эди. Улар орқасидан эса беҳисоб чўрилар тўдаси ва хўмрайган ҳарам оғалари эргашиб борарди. Чилдирма бир маромда бака-бумлар, сурнайлар қувноқ нола қилар, яллаци қизлар эса жаранглатиб қўшиқ айтарди. Отлар чилдирманинг бир маромдаги садосига мослаб одимлаб борарди. Раҳнамолари рафиқаси ёнидан от чоптириб ўтаётган жангчилар жарангдор овоз билан қичқариб, уни олқишлардилар.

Заро болалигидан иззат-эҳтиром кўрсатишларига кўникиб кетган, Спантамаъно пайдо бўлмасдан илгари унинг учун ота елкасидан туриб парвоз қилган юксакликларидан кўра баландроқ юксаклик йўқ эди. Дабдаба, зеб-зийнат, анвойи неъматларнинг хушбўй

ҳидию саси муаттар қилган бугунги порлоқ, жарангдор ҳаёти олдида ўтган кунлар жилоси нурсизланиб, ранги ўчиб, эриб, тутундай тарқалиб кетди. У Суғдиёнанинг энг муътабар аёлига айланди! Шу шундан бошлаб Заро учун оламда Спантамаънодан яхшироқ ва яқинроқ одам йўқ эди.

Заронинг туйғулари тоғдан оқиб келаётган илиқ, жўшқин ва шиддатли сувни эслатса, Оробанинг ҳаяжонлари кенг ва чуқур дарёнинг водий бўйлаб сокин ва мағрур оқишига ўхшарди. У Спантамаъно Суғдиёна ҳокими бўлишига ўзини ишонтирар ва фикран яхшилик тапгриси Охурамазданинг Оробага йўллаган хайру саховати учун мадҳу санолар айтар эди.

Анча мушкулликлар билан доvon ошилгач, Сиёвуш авлоди Заро, Ороба ва бутун қўшинларини Марокандга жўнатиб юборди-да, Баро, Варахран ва ўттизга яқин шахсий соқчиларни олиб ўнгга, юнон шаҳарчаси томон бурилди. Бу шаҳарчада Қсеркс замонидаёқ Суғдиёнага кўчиб келган беш минг милетлик юнон истиқомат қиларди.

Шаҳарча тоғ ёнбағридаги камсув дарёчанинг икки соҳилига жойлашган бўлиб, атрофи баланд пахса девор билан ўралган эди.

Кунгурали мис дубулга кийиб, қўлида мис совут тутган, аммо тор суғд иштони ва тери пойафзал кийган элладалик аскарлар Спантамаънодан унинг кимлиги, қаердан ва нима учун келганлигини суғдчалаб синчковлик билан сўраб-суриштиришди.

— Қандай аҳмоқчилик?— деди зардаси қайнаб Спантамаъно.— Кўр бўлдингми, Лисимах, нима балол! Мени танимадингми?

Ҳар томондан хитоблар янгради:

— У, Спитамен!

— Тирикмисан?

— Қаердан келяпсан?

— Кечир, жаноб ҳоким, танимай қолибмиз. Паллантда ишинг борми?

— Ҳа,— деди Сиёвуш авлоди.— Қалай у, соғ-саломат, хотиржам юрибдимми?

— Албатта! Унга нима бўларди!

Спантамаъно илгари бу ерга кўп келар эди. Уни юнонлар яхши билишарди, шу сабабли дўстона дарвоза очиб, меҳмонни ичкари киритишди.

Шаҳарча гўёки олис Элладанинг кичик бир бурчагига ўхшарди. Бу ерда акрополс — тепалик устида

савлат тўкиб турган қўрғонча — Афина ибодатхопаси, ихчамгина театр, кираверишда Аполлон ҳайкалчаси ўрнатилган мактаб, бозор ва устахоналар растаси, ҳовуз, шу ўтказгич қувурлар ва қабристон бор эди. Аммо, шу билан бирга, бу ушоқ «Эллада» ўзини ўраб турган муҳит билан қўшилиб кетганди. Янги мамлакатда ўтган юз эллик йиллик ҳаётида элладаликлар кўпгина ўзига хос хусусиятларни йўқотган эдилар. Улар пахса деворли уйлари томини қамиш билан ёпа-диган, узун лозим киядиган ва гўшти осибёчасига сихда пишириб истеъмол қиладиган бўлиб қолган эдилар. Тилларига эса кўпгина маҳаллий сўзлар қўшилди ва томошахона саҳна-сига кўпинча суғд сур-шайи янграйдиган бўлди.

— Спитаменга салом!— тинимсиз хитоб қиларди юнонлар.

— Салом, салом,— самимий жавоб қиларди Спан-тамаъно.— Паллант уйидами?

— Уйида.

— Ким у Баланд?— сўради Баро.

— Баланд?— хушчақчақ кулди Спантамаъно. Юнонча «Паллант» сўзи суғдча «Баланд» сўзига оҳангдош эди.— Ҳа, у бу номга муносиб одам. Бўйи мендан паст бўлса ҳам, ақли баланд. Паллант — бу ерлик юнонларнинг етакчи донишманди, меннинг эса дўстим.

Паллант Мароканд бозоридан сотиб олган, сак қабиласидан бўлган қул Спантамаънони таниб осма темир панжарани юқори кўтариб, меҳмонларни ҳов-лига киритди. Қирқ ёшлардаги ақлли, оқ юзли, кал-та қилиб олган патила сочли жиккак одам — Пал-лант уйдан югуриб чиқди ва Спантамаънони маҳкам қучоқлаб олди-да, унинг ҳамроҳларига кулиб бош ирғади. Варахранга кўзи тушиб, ҳам ҳайрат, ҳам қу-вопч билан сўради:

— Сен ҳам шу ердამисан, Варахран? Форслар ҳайдаб олиб кетган эди-ку сени.

— Мени Спантамаъно қутқариб қолди,— деди кандакор Варахран отасининг дўстини учратганидан хурсанд бўлиб: урушдан илгари Паллант уларнинг Мароканд бозоридаги устахона-сига кириб турарди.

— Келишимин кутмаган бўлсанг керак?— Спан-тамаъно дўстона қоқди юноннинг кифтига.— Мени урушда йўқ бўлиб кетди девдингми?

— Спитамен йўқ бўлиб кетармиди?— деди ишонч

билан Паллант.— Ишонган эдим қайтиб келишингга, янглишмабман. Аммо жуда ўзгариб кетибсан, дўстим! Нима дардинг бор?

— Ҳозир айтиб бераман. Шунинг учун келдим. Лекин аввал бизга муздай чалопингдан бер. Ташналикдан ўлай деянимиз.

Пишлоқ еб, қатиқ ичилгандан кейин нккаласи сершоҳ олма остига ўтирди.

— Қулоғингни яхши очиб, овга қулоқ солган бўридай гапимни эшит, Паллант,— деди Спантамаъно маънос. У дўнг пешонасини ҳорғинлик билан артди ва хўрсиниб қўйди.— Сени кўрганимдан, сен билан дўстлашганимдан бери, Паллант, мана ўн йил ҳам ўтиб кетибди. Шу ўн йил ичида сенга ва бу шаҳарда яшовчи юртдошларингга таъна қиладиган бирон ҳодиса юз бергани йўқ. Қонуларингиз жуда ҳаққоний. Хатти-ҳаракатларингизни мақтаса арзийди. Сиз жуда меҳнатсевар, ишнинг кўзини биладиган ва оқил халқсиз. Худодлар сизларни чуқур билимлар билан тақдирлаганлар.

Мен сугдлар орасида, одамлар айтгандай, шу ерда ўсган энг «ғўр», қатъиятли сугдман, мен учун ўзимизнинг ҳамма сугдча нарсга қадрли. Аммо мен нодон ва жоҳил эмасман, бошқа халқларда мавжуд бўлган ҳамма яхши нарсаларни тан оламан, қабул ҳам қиламан. Агар кўчманчи массагетлар камонни сугдлардан кўра яхши отса, мен: «Улар биздан яхши отади», деб оқиқ айтаман. Агар хоразмийлар қўшиги бизникидан чиройли бўлса, мен: «Уларнинг қўшиги бизникидан гўзал», деб мағрур айтаман. Ҳар бир сугд, агар елкасида бош ўрнига қовоқ кўтариб юрмаган бўлса, гапимга қўшилади, чунки мен таъкидлаётган нарсга ҳақиқатнинг ўзи-да. Фақат аҳмоқлар, ўз бурнидан нарини кўра олмайдиган арзимас тўнкаларгина мис пичоқни темир пичоқдан, мустаҳкам, паҳса уйни тош уйдан маҳкамроқ деб таъкидлаши мумкин.

Мен тўғридан-тўғри айтаманки, сиз, юнонлар ҳунар ва билимда биздан устунсиз. Бизнинг кулолларимиз, темирчиларимиз, тоштарошларимиз, қуролсозларимиз, заргарларимиз, сарой деворларига безақ берувчи наққошларимиз ва санам тайёрловчиларимиз сизнинг кулолларингиз ва темирчиларингиздан, қурувчи ва қандакорларингиздан кўп нарсга ўргандилар. Ҳозир сугдлар тайёрлаётган идиш-товоқлар, қи-

лич ва тангалар ёмонлашди эмас, аксинча, яхшиланди.

Эҳтимол сизлар ҳам биздан нималардир ўрганиб олгансизлар. Масалан, отга чаққон миниш, отда юриш учун қулай кийим-кечак кийиш, ўқ-ёйдаи аниқ отиш, ариқ қазииш ва далаларни дарёдан сугориш, яра-чақани тез даволаш, заҳарли ўсимликларни ажратиб олиш ва ҳатто кучли мусаллас ичишни биздан ўргандинглар, бироқ ҳозир гап бунда эмас. Гап шундаки, мен, сугд Спантамаъно, сизларнинг халқингизни севиб қолдим. Сен сўзлаб берган кўзи ожиз бахшининг фаройиб дostonларини севиб қолдим. Унинг оти Умар эди шекилли?

— Ҳомер,— тўғрилади дўстининг сўзини эътибор билан тинглаб ўтирган Паллант.

— Ҳа, Умар,— такрорлади Спантамаъно хижолат чекмай.— Гарчи таълимотларини яхши тушунмасамда, донишмандларингиз Шухрат билан Афлотунни ҳам севиб қолдим.

— Сокрот билан Платон,— яна унинг сўзини тўғрилади юнон.

— Хафа бўлма, менинг тилимга шуниси қулай. Сиз кўлингизда узум бошларини кўтариб ашула айтиб, рақсга тушадиган, «театр» деган майдонда худолар ва одамлар ҳаётидан олинган воқеаларни ифода қиладиган байрамларингизни ҳам яхши кўриб қолдим. Буларнинг ҳаммаси жуда яхши. Вақти келиб бизнинг ҳам ўз Умарларимиз, ўз Шухратларимиз, театрларимиз, билим ва маҳоратда сизнинг усталарингиздан қолишмайдиган усталаримиз ҳам бўлади. Гапимни эшитясанми, Паллант?

— Ҳа, Спитамен.

— Шундай қилиб, мен сизларнинг халқингизни севган эдим, аммо бир кун келиб юнонлар сугдларнинг душмани бўлиб чиқади деб ўйламаган эдим. Бироқ...— Спантамаъно оғир хўрсинди,— бироқ шундай пайт келди, қадрдоним Паллант. Искандар Зулқарнайн Вахшдан кечиб ўтди (сизлар у дарёни Окс дейсизлар) ва Марокандга қараб ҳаракат қилмоқда. Яқин орада бу ерга етиб келади. Юнонлар, айгоқчилар хабарига қараганда, қирқ минга яқин, улар бошдан-оёқ қалин, ўқ ўтмас бронзага ўралиб олишган. Бизда эса, ҳатто чарм совут ҳам оз. Юнонлар узун найза ва темир қиличлар билан қуроолланган, сугдлар эса мис ханжарлар билан... Юнонлар жанговар саф-

лаинш санъатини эгаллаган бўлса, биз тартибсиз тўда бўлиб жанг қиламиз. Устулик улар томонда. Агар уруш бошланса...

— Йўқ, Спитамен!— ҳаяжонга келган Паллант яргиб ўрнидан турди ва суғдий кучди.— Уруш бошланмайди. Александр форсларни бутушлай тору мор қилди. Аммо улар, ўзинг биласанки, бундан ҳам қаттиқроқ жазога муносиб эдилар. Александр аллақандай маҳаллий. Аҳмонийлар авлодидан эмас. Билишимча уни Платоннинг шогирди Аристотель тарбия қилган. Филипп ўгли халқларни форслар зулмидан халос қилиш ва ҳамма ерда тинчлик ҳамда фароғат ўрниатиш учун дунёга келган. Унинг иқтидори шунда. Ер юзига уни худоларнинг ўзи юборган. Сен унинг ҳақида ёмон хаёлда эканлигингдан афсус чекаман. Ҳали Марокандда форслар кўп. Александр уларни қириб битиргач, ватанига қайтиб кетади. Шундай допишманд ва буюк икки халқ — сиз ва бизнинг халқларимиз қадрдонлашиб, Эллада ва Суғдиёна икки дўст мамлакатга айланса, бу иттифоқ сизларга ҳам, юнонларга ҳам фойдали бўлади. Уёққа ҳам, буёққа ҳам яхши нарсалар ортилган карвонлар қатнайверади. Юнонлар сизларни кўп нарсага ўргатади, сизлардан ҳам кўп нарсани ўрганади. Ажойиб замонлар келмоқда, Спитамен, ажойиб замонлар! Мен ва янгилклардан болалардай қувонаман, азизим Спитамен, сенинг ҳам мендай шодланишингни истайман, чунки бутун Суғдиёнада менинг сендан бошқа дўстим йўқ.

У Спантамаънонинг қўлидан тутди-да, чиройли бошини мағрур кўтариб, суғдийнинг зангори кўзларига узоқ тикилиб турди. Бу кулиб, чақнаб турган нигоҳдан Спантамаънонинг юзлари ёришиб кетди. Икки қоши орасидаги қайсар тугун ёзилиб, текисланди. Кескин ажралиб турган лабларидаги совуқ истеҳзо гойиб бўлди. Спантамаъно самимий ва навозиш билан жилмайди. У яна хўрсинди, лекин бу хўрсиниш тошқин дарёдаги огир кечувдан отарини эсон-омон ўтказиб олган чўпоннинг енгил хўрсиниши сингари эди.

— Сен ҳеч қачон мени алдамагансан, Паллант,— деди Спантамаъно майинлик билан.— Сен нима деган бўлсанг, ҳаммаси амалга ошяпти. Шунинг учун ҳам мен ҳозир ҳам сенга ишонаман. Сен руҳимни кўтардинг, энди мен нима қилиш кераклигини биламан. Хайр, мен Марокандга шошилишим зарур. Биз яна

дийдор кўришамиз. Бизнинг янги учрашувимиз эҳтимол бугунгидан бошқача бўлар, эҳтимол,— Палантнинг қулогига энгашди Спантамаъно,— мен яқин орада Сугдиёна подшоси бўларман.

У ўрнидан туриб, дарвоза сари йўл олганида, ҳовлидан чоңқиллаб ўтган ўн беш ёшлардаги оқ кўйлакли юнон қизча унинг йўлига чиқди. Уҳ, қандай қора ширин экан! Териси қуюқ бронза тусли, сочлари ёр суртилгандай ялтироқ, қошлари қуюқ, пайваста, бурни каттароқ, лекин бежирим, лаблари қирмизи, хипчабел, ниҳолдаккина қизча — эй Охурамазда, ёдига сёл, Спантамаъно бу қизни қаерда учратган эди?

— Шод бўл, Спантамаъно! — хитоб қилди қизча уялинқираб.

— Шодман, жонгнам. Аммо... бу ким? — сўради Сиёвуш авлоди кузатишга шайланган Паллантдан.

— Танимадингми? — Паллант кулиб юборди. — Эгина-ку, менинг сингилчам.

— Эгина? — кўзларини катта очди Спантамаъно. — Катта қиз бўлиб кетибди-ку.

— Вақт ўтпти, дўстим.

— Ҳа-а. — Эгинага эркаловчи табассум қилди Сугд. — Қандай катта бўлиб кетибсан. Хўш, куёвинг борми? Тўй яқинми?

Қиз дувва қизариб, юзини қўллари билан яширганча қочиб кетди.

— Сени доим эслаб юрарди, — деди Паллант. — Хўп, майли. Дарвозагача кузатиб қўяман. Еки тунаб қоласанми? Қанча йил кўришмадик ахир.

— Бошқа вақт, Паллант, бошқа вақт. Шошиб турибман. Яна кўришармиз.

Мароканд Сугдиёнанинг қадимий пойтахти бўлган. Уни афсонавий Сиёвушнинг отаси Қайковус подшо қурдирган дейишади.

Спантамаъно даврида эса бу шаҳар қачон вужудга келган ва нима учун Мароканд деб номланганлигини ҳеч ким аниқ айтиб беролмас эди. Баъзилар бу ном чегарадаги шаҳар маъносини билдирувчи «марраканд» сўзидан олинган деб таъкидлашарди. Эҳтимол бир вақтлар шу жойдан икки ҳокимлик ўртасидаги чегара ўтгандир. Баъзилар эса уни «Семурғканд» — Икки Бошли Қушлар шаҳри деб атамоқ кераклигини, чунки Семурғ шарқ ривоятларида муқад-

дас қуш ҳисобланишини исботлашга уринишарди. Қимнинг ҳақлиги номаълум, аммо бу помларнинг ҳаммаси Марокандга муносиб келарди, у ҳозир ҳам дарё водийси билан тоғ тўққилари чегарасида турар, ширин-шакар мевалари билан машҳур эди, икки бошли қушлар сурати эса саройлар ва ибодатхоналарни безаб турарди.

Суғдлар ривоятда Семурғ устига мишиб қуёшга парвоз қилган одам ҳақида ҳикоя қилинади. Агар шунақа қуш ҳозир ҳам мавжуд бўлса (илгари бу қуш мавжуд бўлганлигига суғдлар шубҳа қилишмайди), агар ўз устига македонлар подшоси Искандарни миндириб парвоз қилса, у осмондан туриб энли хандақлар ва ораллиги бир хилдаги шишақлар ўйилган қалин девор билан қуршалган, тўрт бурчидаги тўртта баҳайбат чорси миносаси юқоридан настига қараб кенгайиб тушган каттакон тўрт бурчак майдонни кўрган бўларди.

Тагин тўғри бурчакнинг ҳар иккала узун томонидаги ўн тўрттадан кичик, қисқа томонидаги ўшандай саккизта миносарага ҳам кўзи тушган бўларди. У бу шаҳарга беш суқиш унча осон эмаслигига ҳам амин бўларди: ғарб томондаги, қисқа девор ўртасига қурилган асосий дарвоза олдида ичма-ич хоналар ва айланма йўллари кўп кенгбар ишшоотлар қорайиб турарди. Агар душман ташқи дарвозани бузиб, дарвоза олди қурилмаларининг тор йўлкаларига кириб олса ҳам, улар ичкарига қараган шишақлардан ва айлана пистирмалардан туриб отилган ўқ бўронида қолиб кетарди.

Агарда Искандар яна нарироққа кўз ташласа шаҳарнинг учдан икки қисмини эгаллаган, аҳолининг уй-жойлари жойлашган, сой каби кенг, сармат қиличидай тўғри бош кўча икки теппа-тег чорси бўлакка бўлиб ўтган ва кўндалангига майда кўчаю тор кўчалар билан кесилган улкан майдонни кўрган бўларди.

Сўнгра Искандар шаҳарнинг қолган қисми учга бўлинганини: ўнг томонда бозор майдони, ўртада олов ибодатхонаси ва унга туташган қасрлар ҳамда чап томонда, шимоли-шарқ бурчагида юксалиб турган ақл бовар қилмас даражада баҳайбат уч миносарали сарой жойлашганини ўзи учун қайд қилиб қўйган бўларди.

У ҳовлилардаги яшил боғларни, кўча ва бозор майдонида юрган одамларни, миносаралар атрофида

айланиб учаётган каптарларни, ибодатхона устида буралиб чиқаётган тутун ва Марокандни ташкил этган уч бурчак, тўрт бурчак ва гумбазсимон қутиларнинг ёрқин кўринишига юмшоқлик бахш этувчи шаҳар устидаги ғира-шира зангори пардани ҳам кўриши мумкин эди.

Аммо, семурғ мавжуд бўлмаганлиги туфайли Искандар ўзининг машҳур «буқабош» оти Букефалда шаҳар дарвозаси олдида ҳозир бўлди.

Баландлиги қирқ тирсак келадиган деворлари ҳар бири сандиқдай яхлит бўлақлардан қурилган, деб кўнглидан ўтказди у, бундай шаҳарни куч билан эгаллаш жуда оғир бўларди. Аммо Мароканд дарвозаларини ўзи очди, шунинг учун қамал қилиш зарурати қолмади. Суғд чопарлари хабар бергандай, шаҳар ичидаги форслар аҳолини мудофаа жангига даъват этганлар, аммо уларнинг ниятлари, македонларни камон бўрони билан қарши олиш ниятлари амалга ошмади, марокандликлар Искандарга қурол кўтаришни истамадилар. Шундан кейин ғазабланган форслар халқни талаш ва калтаклашга тушиб кетдилар. Шаҳар оқсоқоллари безовта ноғора ура бошладилар. Уларнинг хавотирли чорлашини эшитган атроф деҳларининг — қалъа-қўрғонларнинг қоҳин ва савдогарлар, ҳунарманд ва деҳқонлари ёрдамга келишди. Навтакада бўлган сингари бу ерда ҳам форсларни қутурган итлардай қира бошладилар, форслар эса дастлаб уларнинг ҳужумини қайтаришга уриниб кўрдилар, кейин қўлга илинган нарсани олиб, Шарқий Дарвоза орқали Панжакент томонга қоча бошладилар.

Золимлардан халос бўлган Мароканд ҳабиб меҳмонларни кутиб олишга тайёргарлик кўрарди. Тантанали воқеа муносабати билан энг яхши кийим-кечакларини кийиб олган одамлар гуруҳи шаҳар деворидан ташқарига — Биҳар йўлига чиқишди. Эркак, аёл ва болалар ширин-шакар мевалар, иссиқ бугдой нон ва гул билан тўла саватларни бошларига қўйиб олишган эди. Ўз ватанида арпа нонга кўникиб кетган юнонлар тандирда қип-қизил қилиб пиширилган бугдой нонларни бажонидил олишар, шу заҳотиёқ от устида турганча еб битиришар эди. Мис карнайлар қудратли мода алқор сингари ўкиришарди. Ноғора, чилдирмалар қулоқни қоматга келтириб гумбурлар ва таракларди. Македон, юнон, пэон ва агрианлар

бошидан гуллар сочишарди. Гоҳ-гоҳ «Искандар!» деган дўстона садолар осмонни тўлдирарди.

Искандар соқчилар тўдаси ва аркони давлатлар қуршовида, ўзининг беҳисоб қўшинлари олдида борар, суғдларнинг самимий хитобларига ёқимли табассум билан жавоб берарди.

Шоҳ бахтининг тўла бўлиши учун шу чоқ Спантамаъно ҳаяжондан кўзлари ёшланган, итоаткорона тил чўккан, ўзини ва халқини Зулқарнайн қўлига индамай эмас, буюк миннатдорчилик туйғулари билан топширадиган Спантамаъногина камлик қилмоқда эди. Искандарнинг ўзи ўйлаб чиқарган, бўлаётган воқеаларга маҳлиё бўлиб, ўзи сезмаган ҳолда жиддий тус бераётган «Суғдиёanning таслим бўлиши» комедиясининг муваффақиятли чиқиши учун сўнгги саҳна етишмай турарди.

Мана, кутилган бу фурсат ҳам келди. Искандар шаҳарга яқинлашганда дарвозадан суғд аъёнлари гуруҳи чиқиб кела бошлади. Ҳамма жой-жойида тўхтади. Мароканд қаршисидаги минг-минглаб одамлар билан тўлиб кетган майдонга оғир сукунат чўкди.

Иккала томон соқчилари ҳам йўл бўшатди. Искандар билан Спантамаъно юзма-юз келди. Македоннинг совуқ ва такаббур нигоҳи суғднинг зийрак, самимий, зукко нигоҳи билан тўқнашди. Иккаласи ҳам ажойиб отларга миниб олишган эди. Иккаласи ҳам дабдабали кийимлари билан ғурурланиб турган аъёнлардан фарқли ўлароқ, оддий, дағал ва эскирган кийимда, бу эса гўё иккала халқ йўлбошчисининг беғаразлигини таъкидлаб тургандай эди. Тўғри, агар Искандар устидаги йиртиқ жун ёпинчиқ, йўғон қайиш ва ундаги хира мис тўқаю нақшлар яхши билмаган ёки бутунлай танимаган одамларга унинг даҳшатли кучи ва аскарий ҳақиқатгўйлигидан дарак берса, Спантамаъно устидаги қоплон териси унинг чексиз моҳирлиги ва айёрлигини кўрсатиб турарди.

У ҳам, бу ҳам жойидан қимирламади. У ҳам, бу ҳам биринчи бўлиб саломлашишни истамаётганга ўхшарди. Улар от устида индамай ўтиришар, Искандар Спантамаънога баджаҳллик билан амирона тикилар, Спантамаъно эса Искандарга бамайлихотир, лекин бир оз масхараомуз қараб турарди. Сукунат тоқат қилиб бўлмас даражада чўзила бошлади. Атрофда турганларнинг юзларидаги табассум сўнди. Майдон узра хавф-хатар ўзининг кўз илғамас қанотларини

ёзди. Буни ҳаммадан бурун Искандар ҳис қилди. У лабини тишлади ва мазмундор қилиб кўз қисди. Спантамаъно сермазми нигоҳ билан жавоб қайтарди. «Птолемайос ўшанда янглишган экан,— ўйлади Филипп ўғли,— Спитаменни Дногенга ўхшаб кетади деб ишонтирган эди. Аммо униси қадаҳсиз ҳам куни ўтишига амни бўлгач, уни уриб синдирган бўлса, бувисин ҳаммадан олдин менинг бошимни пачақлайди». Улар кўз қарашлари билан иккаласига маълум бўлган қандайдир муҳим нарсани келишиб олди-да, македон ва сугд барабар жилмайиб, бир-бирига таъзим бажо келтирди. Минг-минг одам кўксидан отилиб чиққан енгил хўрсиниш чўзиқ шодлик ҳайқириғига айланиб кетди. Оломон тантана қиларди.

Бир лаҳзадан кейин Искандар ва Спантамаъно ўзларининг ноёб отларида ёнма-ён боришар, унинг ҳам, бунинг ҳам оти — ҳатто ярим қадам олдинга йўртиб кетмас эди.

Д р а к и л: О, Гермес! Тўлқинлар чайқатган кемадаги денгизчидай чайқалиб кетяман. Кўп нимаган эдим шекилли. Бу сугдларнинг мусалласи жудаям ўткир экан. Исмардаги мусалласдай зўр экан. Хўш, дўстим Лаэрт, зиёфат сенга маъқул бўлдимми?

Л а э р т: Вакх номин билан қасамёд қиламанки, бунақа зиёфатни мен умримда кўрмаган эдим. Бечора Лаэрт олатдаги зиёфатларда ҳам жуда кам қатнашган, бу ерда эса... Қандай ажойиб сарой! Ростини айтсам, бу сугдлар мен ўйлагандай маданиятсиз эмас экан. Айниқса деворларидаги оқ ганҷкори безаклар, эшиклардаги ўймакор нақшларни айтмайсанми! Дераза чамбара гулчинлари-чи! Сеҳрнинг ўзи! Раиндор гиламлар-чи? Дилрабо! Олтин, кумуш идишлар билан гулдонлар-чи! Ақл бовар қилмайди! Кўзни қамаштирадиган кийим-кечаклар-чи? Сеҳрнинг ўзи! Хотин-қизлар-чи? Фаришталар, малаклар, ҳурлар! Танга билан қасамёд қиламанки, менинг мусалласдан эмас, ўша ерда кўрган нарсалардан бошим айланиб кетяпти.

Д р а к и л: Менга раҳмат де! Сени саройга мен олиб кирдим, у ерга ҳамма гетайралар ҳам қўйилвермайди. Ҳиқ! Бу ёввойи Спитамен қанақа одам экан ўзи?

Л а э р т: У қоплон терисидан кийим кийиб юрса

ҳам унчалик ёввойи одамга ўхшамайди. Спитамен ўзини яхши тутади. Қарашлари зийрак.

Дракил. Ҳм!.. Шуниси, ўзини яхши тутиши ёмон-да. Ундан кўра тўпорироқ боққани яхши эди. Мен зоти муқаддас Александрнинг ишончли кишиси бўлганим сингари, ҳиқ, сен, Лаэрт, меннинг ишончли одамимсан, шунинг учун хиёнат қилмайсан деб очиқ айтавераман: бу сугд жуда маккор, ўҳ, қандай маккор! Албатта у — мен, ҳиқ, Дракил бўлолмайди, лекин сенга ростини айтайми, Лаэрт, Спитамендан яхшилик кутма. Александр бу сугдни Оробага ўхшаган қандайдир битта аҳмоқ деб ўйлаган эди. Эътибор бердингми унга? Аммо бу ёқимтойини лақиллатиб бўлсан. Шундай эмасми, Лаэрт, ҳиқ, лақиллатиб бўлмайди.

Лаэрт: Худди шундай, Дракил, лақиллатиб бўлмайди.

Дракил: Аммо Александр ёнида мендай доғули бор экан, подшо ҳеч нарсадан қўрқмаса бўлади. Шундай эмасми, дўстим Лаэрт, а?

Лаэрт: Жуда тўғри, Дракил. Сен ёнида бўлган, у ҳеч нарсадан қўрқмаса бўлади.

Дракил: Шундай, шундай. Уҳ! Дарахтга урилиб пешонам гурра бўлди-ку! Қаёққа қараяпсан, абла! Кўзинг борми ўзи, қаёққа кетаётганимизни кўрмаяясанми? Ўз валинеъматингни нимага қўлтиқлаб олмайсан, ифлос! Қўлларинг акашак бўлиб қолганми? Балки Дракил сенга яхшилик қилган гуноҳкор эканлигини унутгандирсан-а, муттаҳам? Дарров эсингни жойнга келтириб қўяман, бетамиз, ифлос! Аҳ-ҳа, ақлиниг кирдим, фирибгар! Ниҳоят менга қўлинигни бериш кераклигини тушундинг-а, дайди! Маҳкамроқ ушла, қозининг қармоғи! Шундай ушла. Ана шундай, бадбахт ўғри, ялтироқ бошим билан қасамёд қиламан, шундай ушла! Мен ўйлаганчалик ўпкасиз эмас экансан. Сен жуда ақлли йигит экансан. Кел, битта ўлиб қўяй. Менинг чодирим қаерда қолди?

Лаэрт: Тўғри ўша ерга боряпмиз.

Дракил: Барака топ. Ҳиқ! Айтчи, Лаэрт, бу ус-томон Спитаменнинг хотини сенга ёқдими?

Лаэрт: Жуда ёқди.

Дракил: Менга ҳам. Александрга ҳам ёқиб қолди. Биласанми, шоҳимиз унга нима деди? Мен Шарқда бундай гўзал хотинни кўрмаганман, деди. Бу гапдан аёл шундай яшнаб кетдики... ҳукмдоримиз хо-

тинбоз-да, ҳиқ, мени худо асрасин. Шу жоҳилларнинг хотин-қизлариниям, мусиқасиниям яхши кўради. Шуни сездингми?

Ла э р т: Ҳа, сездим. Заро гўзал. Аммо Дарейоснинг хотини ундан гўзалроқ.

Д р а к и л: Дарейоснинг хотини гўзалроқ? Ҳе ёлгончи! Ваҳимачи! Ҳе кана! Сен хотин-қизларнинг фарқига борармидинг, каламуш! Мен шу Заро учун мол-мулкимни ярмини берган бўлардим. Сен-чи, Ла-эрт, берармидинг?

Ла э р т: Берардим, Дракил.

Д р а к и л: Аҳмоқ экансан, ошна! Сен тутуруқсиз, беҳаё, исрофгардан бошқа одам эмассан. Ярим мулкени беришга арзийдиган нарсами хотинлар? Сендан биров сўраганда дарҳол жавоб бер!

Ла э р т: Йўқ, Дракил, арзимаиди улар.

Д р а к и л: Шундай, шундай. Олтинни эҳтиёт қил. Олтининг бўлса хотин топилади. Ҳиқ! Қани ахир чодирим? Мени қаерга олиб борялсан, қароқчи? Сен мени ўлдириб, ҳамма нарсамни олмоқчимисан, босқинчи? Ҳой, гетайралар!

Ла э р т: Аллақачон чодирингдамиз, азиз Дракил, сен ўз тўшагингда ётибсан.

Д р а к и л: Шундайми? Нега аввалроқ айтмадинг, аҳмоқ! Теэроқ тувак келтир. Тува-а-ак!..

Ҳа, Спантамаъно тангри Аммон ўғли ўйлаганчалик бефаросат бўлиб чиқмади. Ҳаммасидан ҳам Искандарни суғднинг кўзлари ҳайратга соларди. Уларда на қўрқув, на қулларча итоаткорлик бор эди. Уларда хатар яширинган эди. Спантамаънонинг қараши македонликка уни, Искандарни ейишни қаеридан бошласам экан деб шайланиб, юмшоқ жойини синчиклаб кузатаётган йиртқични эслатарди. Филипп ўғли ўзига форслардан озод қилувчи халоскор деб қараётганларини тушунди. Искандар битта ножўя қадам қўйса, шу заҳоти Спантамаъно юзидаги табассум қаҳр билан алмашинади. Македонияликлар бошига гул ўрнига тошлар ёғилади.

Безовта фикрлар Искандарга тиичлик бермасди. Тунларни ўйин-кулги билан ўтказиб, мусалласли қадаҳларни бўшатаркан, подшо тинимсиз кузатар ва қулоқ соларди. У ўйлар ва хулоса чиқарарди.

Бир куни эрталаб навбатдаги зиёфатдан кейин

Искандар аёнларини ёнига чақирди. Уйқусираган маслаҳатчилар бирин-кетин ҳозир бўлиб, янги одат бўйича истар-истамас таъзим қилиб, подшо олдида тиз чўкишар, бутун турқи тароватлари билан норизо эканликларини изҳор қилиб девор ёнига ўтиришарди. «Бемаъни калланга яна қандай гап келди?»— деб турарди кўзлари дарғазаб. Сариқ соч Клит, Искандар билан бир онани эмишган иниси таҳқиромуз эҳтиромла эгилиб таъзим қиларкан, подшо елкасидан осилиб турган йўл-йўл маҳаллий халқ чакмонига айёрона назар ташлаб, заҳарханда қилди:

— Сени олдинга танитай қолибман. Урнингга аллақандай бир осиелик тепамизга чиқиб олибдими деб ўйлабман.

Ҳозир бўлганларнинг лабларидан қувноқ табасум югуриб ўтди. Филипп ўгли бурнидан яхши бир чертки еди. Искандар қизариб кетди ва қошларини керди. Аммо Граникдаги жангда хушрўй, навқирон Клит уни ўлимдан қутқариб қолгани учун подшо тишлари орасидан сизиб деди:

— Валақлама!

Бирпас жим туриб, фикрларини тўплади-да, маслаҳатчиларга мурожаат қилди:

— Жангчилар яхши тўйдирланганми?

Подшо маслаҳатчилари ҳайрон бўлиб бир-бирига қараб олишди. Ҳукмдорнинг савол мутлақо ноўрин эди, македон қўшинларининг асосий кучлари огир довон ошишдан кейин кечагина Марокандга кириб кела бошлаган эди, ҳозир ҳамма уйқуда. Саволига жавоб олмаган Искандар деразага тикилганча, совуққина деди:

— Овқат бермаган бўлсанглар, уйғотинг ва қоринларини тўйгазинг. Уч соатдан кейин йўлга чиқамиз.

Ҳамма данг қотиб қолди. Искандар қаерга отланганини сўрашга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят Клит жасорат кўрсатди.

— Қаерга?

— Қиресхатага¹,— қисқагина жавоб берди шоҳ. Унинг жавоби ғазаб бўронини кўзғатиб юборди. Қўрқувни унутиб, шовқин кўтаришди ва оёқлари билан теппина бошлашди; Қиресхата шаҳри, ривоятларга кўра, Кайковус асос солган бу шаҳар қайдадир узоқ-

¹ Қиресхата — ҳозирги Ленинобод.

узоқларда, Яксарт дарёси яқинида эди. Тоғ ва саҳро-лар оша қилинадиган янги юриш ҳеч кимни мафтуи эга олмас эди.

— Нега?— хитоб қилди Қлит шовқин-сурон тин-гач.— Бу қилинигда мен ҳеч бир маъно кўрмайм-ман.

— Ҳозир кўрасан,— тўнгиллади шоҳ янада совуқ оҳангда.— Қулоқ солларинг, ҳей! Фақат бефаросат тентакларгина Сугдиёнада Олимп тогидаги худолар сингари абадий даврон суриб ётамиз деб ўйлаши мумкин. Биз сугд донхоналарига тегмас эканмиз, бизга ҳеч ким даҳл қилмайди. Аммо сиз ва сизнинг каллакесарларингизга емоқ, ичмоқ, кийим-кечак за-рур, уйга ҳам бир нима олиб бориш керак. Шунинг учун, Бақтрадан олиб келган нарсаларимиз тамом бўлгач, маҳаллий халқ мол-мулкига мурожаат қи-лишга мажбур бўламиз. Тўғриси ҳам биз бу ерга шу-нинг учун келганмиз. Македон ёки юнон пичогидан ақалли битта сугд хўрози ўлган заҳоти уруш бошла-нади. Ақли жойида одам сугдлар — бу форслар эмас-лигини, улар қўйдаи ювошгина жунини олдириб ўтир-маслигини яхши тушунади.

Агар жанг бошлапса уларнинг Яксарт ортида яшайдиган скиф дўстлари ёрдамга етиб келади. Эшитмаганмисиз скифларнинг кимлигини? Уларни сугд томонга ўтказмаслик учун биз Киресхатани эгаллашимиз керак. Тушуяарлими? Бу бир. Агар уруш бошлапса сугдларга қурол керак бўлади. Темир эса уларда кам. Билишимча уни фақат бир жойда, Яксарт дарёсидан нарида, Киресхата рўпарасидан қазиб олинади. Тушуяарлими? Биз шу кунин ё босиб олишимиз, ёки унга сугдлар борадиган йўлни кесиб қўйишимиз керак. Аммо энг муҳими — биз марказий савдо йўлларини эгаллаб оламиз; бутун дунёнинг савдо йўллари шу ерда, Сугдиёнада бишлашади. Ма-на нима учун сизларни пайсалга солмасдан, сугдлар ниятимизни пайқаб қолмасдан бурун Киресхатага жў-наб кетишга чақиряпман. Кимки эътироз билдирмоқ-чи бўлса, фикрини айтсин.

Искандар яна деразага қараб олди. Маслаҳатчи-лар ҳайрон бўлиб сукут сақларди. Шоҳ ҳамиша уч оғиз гап билан уларнинг калтафаҳмлигини исбот қила оларди. Бу мутлақо уларнинг иззат-нафсини таҳқирламас эди.

— Бу лаънати Киресхатага қадар боришимиз

шунчалик зарурми?— қатъиятсизлик билан гап бошлади пэон Аминта.— Бегона мамлакатларда шунча юрганнимиз кифоя қилмасмикан? Уйга қайтиш мулдати келмадимикан? Менинг бўлинмамдаги аскарлар ортиқ жангга киришни истамайти.

Жангларда пэон енгил пиёдаси ҳаммадан кўпроқ қийинчиликка дучор бўларди. Шунинг учун уларнинг толиқиб қолгани ҳайрон қилмасди. Искандар газабдан бўзариб кетди, аммо ўзини қўлга олди. Ҳозирча, яхши замонлар келгунича македон урф-одатларига ҳурмат кўрсатиши керак эди. Шунга кўра гетайралар подшо билан тенг ҳисобланарди.

— Бўлинманг аскарлари ўзи ўйлаган ишни эмас, Аминта,— деди ҳукмдор ўзини босиб,— мен истаган ишни бажаради.

Дилни эзадиган сукунат чўкди. Ҳамма ўзини таҳқирланган, оғир ҳақоратланган ҳис қиларди. Аммо подшога эътироз билдиришга ҳеч кимда журъат етишмас эди. Бирдан манман Клит ўрнидан ирғиб турди.

— Нима учун?— қўл силтаб гапира кетди.— Нима учун биз сен истаган ишни қилишимиз керак, нима учун аксинча эмас? Ахир биз кўнчиликмиз, сен эса битта. Агар сен ёввойилар кийимини кийиб олиб, ўзингни оснёлниклар ҳукмдори деб кеккайиб кетган бўлсанг, биз македонлигимизча қолганмиз. Сен томонга ўтган форслар сингари рўпарангда тиз чўкиб, эмакляб юриш аллақачон македонларнинг жонига тегиб кетди. Қиресхатага боргинг келяптими? Бир ўзинг боравер! Биз уйга жўнаймиз!

— Уйга!— такрорлади Қайнос.

— Уйга!— такрорлади Аминта.

— Уйга!— чуғурлашди ҳаммалари.

Гетайралар қурол-аслаҳаларини жараңглатар, чалак ва хуштак чалишар, қийқиришар эди. «Уйга!» деган ҳайқириқ дераза оша ҳовлига таралди. Ҳайрон қолган суғдлар юнонларнинг нега бунча қичқириб қолганлиги сабабини билмоқчи бўлиб бош қотиришарди.

Искандарнинг кўз олди қоронгилашди. Маслаҳатчиларнинг сурбетларча хатти-ҳаракати натижасида тугилган беҳос газаб зўридан подшо кўр бўлиб қолгандай эди. «Подшо сафдошлари»нинг юзлари унинг олдида хира оқ доғлар каби эриб борарди. Искандар титроқ қўллари билан лайпаслаб найзани ушлади,

дастасини жон-жаҳди билан чангаллаганича ўрнидан турди.

— Уйга кетгинг келиб қолдими, Қлит?— деди у тишларини ғижирлатиб.— Ундай бўлса — жўна!

Бир зумга унинг кўзлари ёришди. Қлит ўзини четга олишга улгурмади, зарб билан санчилган найза орқасидан тешиб чиқди. Маслаҳатчилар ибодатхона тоқчаларига ўрнатилган ҳайкаллардай қотиб олишди.

— Ҳаммасини ҳайданг!— қичқирди шоҳ соқчиларга, кўк кўзлари чақнаб.— Қўшинларни оёққа турғазинг! Кимки бўйинсунмаса турган ерида ўлдиринг! Тезроқ қимирланг!

Фердикка ва бошқа хос соқчилар махайраларини қинларидан суғуриб, лашкарбошилар устига ташландилар. Кенг хона бирпасда бўшади. Искандарнинг ёнида мудом жилмайиб турадиган Птолемайос Лагина қолди.

— Буюр, буни олиб чиқиб, ахлатхонага ташлаб юборишсин,— Қлит жасадига ишора қилди Искандар.— Спитаменга айт: биз Қиресхатага бориб, у ерда ўрнашиб олган форсларни қириб ташлаймиз. Хабардор қилиб қўй: мен Мароканда бир бўлинма...э-э... ярадор, касал аскарларни қолдираман. Яна айтгинки, Искандардай улуғ одам аллақандай Қайковус етган жойларга етмасдан уйга қайтиб кетолмайди. Равшанми?

— Ҳа, Искандар.

— Менинг йўл анжомларимни олиб бер!

Аммо шу пайт Фердикка унга мурожаат қилиб қолди:

— Сени бир юнон кўрмоқчи.

— Қаердан экан!

— Милетлик. Қайхусров даврида бу ерга кўчиб келганлардан.

— Ҳа-а!— деди Филипп ўгли хунук оҳангда чўзиб.— Бу ерга чақир уни.

Ярим юнонча кийинган узун бўйли, олижаноб қиёфадаги оқ соқол эллин кнриб келди.

— О, улуғ подшо!— У сугдчасига эгилиб таъзим қилди.— Шод бўл. Сени қандай қувонч билан кутганимизни изҳор эта олармиканман? Бизнинг қабиладошларимиз жаҳон ҳукмдоридан юнон нон ва сувидан тотишини илтижо қиладилар.

— Нон ва сув дейсанми? Айт-чи: сиз кўчирма қилинган қарийларданмисиз?

— Ҳа, шоҳ.

— Гавгамелидаги жангда менга қарши курашганмидинглар?

— Ўз ихтиёримиз билан эмас, шоҳ.

— Ўз ихтиёрингиз билан эмас? Яхши. Мен нон ва тузингдан тотиб келаман. Шаҳрингиз узоқми?

— Узоқ эмас, шоҳ,— гўлдиради чол. Искандарнинг дағал сўзлари унга ёмон таъсир қилган эди.

— Биз у ерга кириб ўтамыз.

— Бениҳоя миннатдорман, шавкатли шоҳ!

Эй Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! Эй сиз, қоронги саройларда беғам мудраётган оқсоқоллар! Эй, қурум босган ибодатхонада, сўнмас олов тепасида дуо ўқиётган қоҳинлар. Сиз ҳам, шаҳар девори устида аста одимлаб, қора осмондаги юлдузларни санаб юрган соқчилар! Сиз ҳам тунги сукунатда олтин ва олмосларни саралаётган савдогарлар! Сиз ҳам, кундузги меҳнатдан кейин ҳордиқ чиқараётган ҳунарамандлар! Эй, Мароканд!

Сен уйқу оғушидасан, уйлариңнинг ясси томлари узра юксалган баланд минорада менинг ярим кечгача бедор юганимдан беҳабарсан. Мен, Сиёвуш авлоди, Спантамаъно, сенга фикран айтаман: агар менинг қалбимда куйлаётган қувончининг ярми сеида яшаётган одамлар қалбига ўтса, сен ҳозиргидай сукунатга чўммаган бўлардинг, Мароканд! Минглаб машъаллар қасрларинг деворларини ёритган, чорраҳаларда қувноқ гулханлар ловуллаб ёнган ва гўзал қизлар майдонларингда рақсга тушган бўларди.

Сугдиёнада Спантамаънодан бахтлироқ одам борми? О, Мароканд, рўёбга чиқаётган орзулар шаҳри! Болалик кунларимдан бери чидаганим хўрланишлар тугайдиган кун келди. Усмирлигимни заҳарлаган паст назар билан қарашлар, аччиқ қочиришлар, ғашингни келтирадиган имо-ишоралар ва тўғридан-тўғри ҳақсратлар энди ҳеч қачон такрорланмайди. Семурғ сизгари сенинг қадимий минораларинг узра қанот қоқиб юрибман, эй Икки Бошли Қушлар шаҳри! Сиёвуш авлоди қуриб кетмади, унинг уруғи янги шуҳрат учун униб чиқди. Эй зулумот қаърида овораи жаҳон бўлиб юрган аждодлар! Аламзада юзларингизни бир лаҳза

қувонч табассуми ёритсин — бугун авлодингиз Спан-
тамаъно номи ҳамма тириклар тилида янграйди.

Бугун Сугдиёнада Спантамаънодан бахтлироқ
одам борми? Мана мен сербар дераза ёпида ўтириб-
ман, Сугдиёнанинг энг олди гўзали, Сиёвуш авлоди-
га муносиб маъбуда менинг тиззамга бошини қўйди.
Мен унинг ҳаяжонли нафасини эшитяпман. У менинг
қўлларимдан бўсалар олмоқда. Яхшилик тангриси
Охурамазда нурафшон нигоҳини бизда тўхтатди, зан-
гори туман юмшоқ йўргаги билан бизни ўраб олмоқ-
да ва гўёки булутлар устида, чирик ердан баланд-
баландларда парвоз қилиб юргандай ҳаёлдамиз. За-
рафшон қирғоғидан эсаётган ёқимли сабо очиқ елка-
ларимизни силаб ўтмоқда. Ва биз нафасимизни ютиб,
бутун тирик мавжудотни яратган Анахита овозига
қулоқ солмоқдамиз.

Сугдиёнада ким Спантамаънодан кўра бахтлироқ!
Шоҳлар шоҳи, тангри Аммон ўғли Искандар Зулқар-
найининг ўзи мени сеvimли инисини қучган оғайда
қучиб турибди. Мен ундан кўпдан-кўп совғалар ол-
дим. Мен у билан бир қадаҳдан май ичдим. Олижа-
ноб Искандарнинг номи минг-минг йиллар барқарор
бўлсин. О, донишманд Паллант, сендан миннатдор-
ман, чунки сен шубҳаларимни тарқатиб юбординг.
Ҳа, Искандар даврида Сугдиёна эркин нафас олди,
халоскорни шарафлаб, Мароканд тантана қилмоқда.
О Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! О Маро-
канд...

Сукунатни кимнингдир аччиқ фарёди тилка-пора
қилди.

— Спантаме-е-ен!

Спантамаъно титраб кетди. Заро чўчиб бошини
кўтарди. Пастда ўнлаб итлар даҳшат билан қура
бошлади. Саройга кираверишда кимнидир сўйил би-
лан уришди шекилли, у яна алам билан фарёд чекди:

— Спантаме-е-ен!

Спантамаъно хотинини ўзидан узоқлаштирди ва
ирғиб ўрнидан турди. Бу даҳшатли фарёддан унинг
томиридаги қони музлаб кетгандай бўлди.

— Баро! — чақирди у бўғилгудай бўлиб. Шу захо-
тиёқ қўшни хонадан паҳлавон йигит кириб келди.
Унинг забардаст қўлида шам милтирарди. — Машъ-
алларни олинглар... билинглар-чи, ким ул..

— Шу пайт яна чинқириқ — ваҳимали чинқириқ эшитилди, кимнингдир тилини сугириб олишаётгандай, терисини шилишаётгандай эди.

— Спнта-ме-е...

Кўрқувдан бақа бўлиб қолган Спантамаъно билан Заро бир-бирининг пишигига суқилганча дераза олдида турарди. Хос соқчилар тўдаси пастда шовқин соларди. Машъаллар шуъласи безовта юзларни ёритарди. Дарвоза гижирлаб очилди. Бошқа хос соқчилардан олдинда Баро билан Варахран қандайдир одамни қўлтиқлаганча кўтариб келишарди. Улар орқасидан юзига парда тутган қиз эргашиб келарди. Жангчилар дарвозани ёпиб, ҳовлига ўтишди ва муюлиш бурчида кўздан ғойиб бўлишди. Бир неча дақиқадан кейин юқорига чинқиладиган тош зиналарда хос соқчилар одим шарпаси эшитилиб, яқинлаша бошладилар. Баро билан Варахран қонга беланган кишини хонага олиб киришди. Унинг боши, кифти, қўли ва ҳатто оёқларида қон доғлари қорайиб турарди.

— Erga ётқизинглар, — буюрди Спантамаъно. — Машъалларни яқинроқ келтиринглар! Ўнгариб қўйинглар!

Баро бу бахти қароши ўнгариб қўйди-ю, ҳайратдан ўзини орқага ташлаб, қичқириб юборди.

— Балаанд!

Ҳа, бу Паллант эди. Аммо бу Спантамаъно яқиндагина кўриб келган Паллантга сира ҳам ўхшачас эди. Унинг донишмандона пешонасини янги қопли жароҳат кесиб ўтганди. Бурнининг учи ва лабларида қотиб қолган қон доғлари...

— Оғзига мусаллас қуйинг, — деди Спантамаъно.

Кучли мусалласдан бир қултумгина ютингач, Паллант ўзига келиб, хира кўзларини очди-да, ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Улар ҳаммани қириб ташлашди! — деди у титроқ қўллари билан юзини артар экан. — Кексаларни ҳам. Аёлларни ҳам. Болаларни ҳам. Ҳаммани! Фақат Эгина иккимиз тасодифан омон қолдик. О Адрас-тея, муқаррарлик маъбудаси!...

— Қим ўлдирди? — Спантамаъно дўстининг кифтларига ёпишди. — Қимни ўлдирди?

— Александр шаҳримизни вайрон қилди.

— Нима?! — Спантамаъно чайқалиб Паллантдан узоқлашди. Суғд бир нима демоқчи бўлар, лекин то-

моғига нимадир тиқилиб қолгандай эди. У фақат хос соқчиларига кўз югуртириб чиқди.

— Тўғрими шу?— Варахран Эгинага ўғирилди. У бурчакда ғарибона бош эгиб турарди. Устидаги ҳўл ва кир ёпинчиғи кулранг тупроққа беланган.

— Ҳа,— алам билан пичирлади юнон қиз.

— Унга яна мусаллас беринг!— хириллади Спантамаъно бир оз ўзига келгач.

Бир қадаҳ мусаллас Паллантга қувват берди. У ўзини босиб олди ва оғир-оғир хўрсиниб, инграб гапга тушиб кетди.

— Спитамен, илгари сенга ўз ўтмишимиз тўғрисида гапириб бермаган эди. Уялган эдим. Мен эллинларнинг бронхид руҳонийлар уруғиданман. Менинг аждодларим бу ерлардан узоқда, Эгей денгизи бўйидаги Милет шаҳрида истиқомат қилишарди. Эрон шоҳи Қайхусров оёғи Милетга етмагунча бронхидлар ҳам нималигини билишмаган. Худоларнинг соф олтиндан қуйилган улкан-улкан ҳайкаллари форслар қўлига тушмасин деб бронхидлар уларни тупроққа кўмишган. Қайхусров шаҳарни эгаллагач, коҳинларни тутиб олган ва ҳайкаллар кўмилган жойни билиш учун уларни калтақлаб сўроқ қилган. Бир неча кун уларни қийнаб азоблаган. Ниҳоят қийноқларга бардош беролмаган бир чол сирни очиб қўйган. Олтиндан ясалган худолар форслар қўлига ўтган. Шундан кейин элладаликлар бизни ёмон кўриб қолишган ва ҳар бир брахидни сотқин ҳамда худофуруш деб эълон қилишган эди. Қасосдан қўрққан бронхидлар Шарққа, Суғдиёнага кетишган эди. Улар билан бирга Элладанинг Карий қабиласи ҳунармандларидан бир қисми ҳам бу ерга кўчиб келган эди.

Ушандан бери орадан юз эллик йил ўтди, қачонлардир бўлиб ўтган воқеани қарийб ҳамма бронхидлар унутиб юборган эди. Бугун гетайралар бўлинмаси бошида Александр келаётгани ҳақидаги хабар етиши билан шаҳарчамизда шодланмаган бирорта ҳам одам қолмади.

Биз байрамдагидай энг яхши кийимларимизни кийиб, ясаниб олган эдик. (Паллант ўз устидаги қимматбаҳо, аммо тилка-пора қилинган кийимини кўрсатди). Биз македонлар истиқболига асал ва шароб тўла идишлар кўтариб чиққан эдик. Мева-чева, сабзавот ва узум солинган саватларнинг оғирлигидан эшакларнинг бели синай дерди. Лабларда қувонч

табассумлари жилва қиларди. Саховат қалблари ланг очиқ эди. Успиринлар Аполлонии шарафлаб мадҳиялар куйлашарди. Сен, Спитамен, беш йил бегона юртларда саргардон бўлиб юрдинг, шу беш йил мобайнида ватан фироқида қанча ўртандинг. Биз эса ваташимизни юз эллик йил кўрмаганмиз. Александрни кўрганимизда юзларимиздаги ажинларни текислаб юбориш учун бизни ваташимизнинг ўзи излаб келгандай туюлган эди.

Паллант яна ҳўнграб юборди.

— Маълум бўлдики, улар аждодларимиздан бири қилган жиноятни унутишмаган экан. Улар ҳаммапи қириб ташлашди! Ағдарилган-гўптарилган кўзлардан тўкилган мусаллас билан кексалар қоши қўшилиб кетди. Болаларнинг бошлари тўкилган анорлар қатори думалай кетди. Македон отларининг туёқлари узум бошлари билан хотин-қизларимиз қўллариши босиб, янчди... Мен жонспз жасадлар орасидан судралиб чиқиб, Эгинни ертўладаи топдим ва жар, сойлардан эмаклаб Марокандга етиб келдик. Менга айт-чи, Спитамен,— юнои суғдга қараб қаддини кўтарди, унинг кўзлари ҳамдардлик тиларди,— бир кишининг жинояти учун бутун уруғни, уларнинг узоқ авлодларини қириб ташлаш ваҳшийлик эмасми? Буюк Афлотунининг шогирди Арастудан тарбия кўрган одам ана шундай иш қилди...

Паллант ҳасрат билан қўлларини ёзганча жим бўлиб қолди. Спантамаъно узоқ сукут қилди. Ҳа, Искандар мугамбирлик қилиб ўзини кўрсатгандай яхши одам эмас экан. Аҳмоқ! Унинг мақтовларидан шундай шишиб ақлингни йўқотиб қўйдингки, хавф-хатарни мутлақо унутдинг! Тўғри, сени ҳақ йўлдан шу Паллант тойдирди. Лекин бу бечоранинг мутлақо гуноҳи йўқ. Чунки ўзи Искандарга ишонарди, мана, ўзи ана шу ишончининг жазосини тортди. Искандарнинг Марокандга келганига бир ой бўлмасданоқ, мана, аллақачон қон ҳам тўкила бошлади.

«Аммо...— Спантамаъно зўр бериб чаккасини қашиди,— аммо суғд қоши тўкилаётгани йўқ. Бранхидларни жазолаш юнонларнинг ўз иши. Спантамаъно ўзгаларнинг ишига аралашгани яхшими? Ҳеч бир алоқаси бўлмаган жойда бировларнинг ишига аралашиб Сиёвуш авлодига муносиб ишми? Ахир Искандар бирорта ҳам суғдга қўл теккизгани йўқ-ку».

Хос соқчилардан бирининг кириб келиши унинг хаёлларини бўлиб қўйди. Жангчи деди:

— Мен уйга борган эдим. Отам сарой хизматчиси. Отамнинг айтишича, кеча юнон бошлиқлари ўртасида тортишув чиқибди, Зулқарнайи ўзининг бир кўкрак эмишган укасини ўлдирибди.

Хос соқчи келтирган янгиллик ҳаммага Паллантнинг ҳикоясида ҳам қаттиқ таъсир қилди. Сугдлар қадим-қадим замонлардан бери она сутини муқаддас ҳисоблашарди. Бир кўкракдан сут эмганларни умр бўйи узилмас қардошлик иплари боғлаб турарди.

— Сен, юнонлар бизни форслардан озод қилади, деган эдинг,— мурожаат қилди йўлбошчига Баро,— аммо уларнинг эрони каллакесарлардан нима фарқи бор?

Бу сўзлар Спантамаънонинг иккиланмишларига чек қўйди. У бир қарорга келди.

— Варахран!

Мисгар ўз бошига ортидан бошқа хонага эргашиб чиқди. У ҳатто Марокандда ҳам Спантамаънони ташлаб кетишни истамасди. Кекса Фрад кўргани келган ўглини бозордаги торгини устахонада қолинига қанчалик уринмасини, Варахран кўнмади.

— Беш юз асқар олгини-да, Искандар ортидан етиб бор. Сизларни унга ёрдамга юборганимни айтасан. Бегона подшоҳнинг ҳар бир қадамига кўз-қулоқ бўл, чонар юбориб тур. Хавф тугилгундай бўлса — орқага қайт. Тушудингми?

— Ҳа.

— Ҳозироқ йўлга чиқ!

Варахран шошилмиш чиқиб кетди. Заро билан Эгина уйнинг хотинлар бўлимига ўтишди. Ҳолдан тойган Паллант уйқуга кетди. Аммо Спантамаъно узоқ вақт кўз юмолмади. Паллант келмасдан бурун бошида айланган ҳаяжонли фикрлар учун энди хижолат бўлмоқда эди. «Бутун Сугдиёнада Спантамаъндан бахтлироқ одам борми?» Эҳ сен, эшшак! Спантамаънодан бахтсизроқ одам борми?— деганинг яхшироқ эди! Воқеалар ривожига қаер ва нимага қаратилган? Бу ишларнинг боши ердаю оёғи осмонда бўлиб кетмасмикан?

— Спантамаъно!— эшитди сугд қайтиб кирган Заронинг ташвишли шивирлашини.— Нима қилмоқчисан?

— Нимани сўраялсан?— деди у майингина.

- Нега Варахраини у ёққа юбординг?
- Қаерга?
- Искандар қўшинлари ортидан.
- Керак, маъбудам.
- Утинаман сендан, жоним, юпонга қарши ёмонликни ўйлама. Агар Зулқарнайн билиб қолса...
- Ҳаммаси яхши бўлади, ҳилолим, ҳаммаси яхши бўлади. Менн қуч-у, ҳеч нарсанинг ташвишини қилма.

«КИРЕСХАТА! КИРЕСХАТА!..»

Улар шу куни кечга яқин халиблар дийрига етиб келишди. Бу халқ ҳеч қачон ер ҳайдаш учун ҳайвонларни қўшга қўймайди, ширин-шакар мева, сибзавот етиштирмайди.

Аполлоний-Родосий, «Аргонаўтика»

Искандар қўшинлари Мароканддан чиқиб, Зарафшон водийси бўйлаб шарққа йўл олди ва чекинаётган форслар талаб, абгор қилган Папжакентдан ўтиб, истехком қишлоқ Заҳматга етиб келишди.

Бу ерда йўл ҳар томонга бўлиниб кетарди. Зарафшоннинг юқори оқимидаги тоғли ўлкаларга олиб борадиган сўқмоқ тўғрига қараб кетарди. Бақтриялик Вахшунварта ўша ёқда қаердадир ўрнашиб олганди. Иккинчи сўқмоқ дарё ва унинг ортида юксалиб турган тоғни кесиб ўтиб, жанубда, Окс томонда гойиб бўларди. Учинчиси эса шимоли-шарқ томонга, машҳур Киресхата томонга борарди. Искандар ана шу йўлга тушиб олди.

— Киресхата!— куйларди гетайралар.

— Киресхата!— гижирларди қилич осиб юриладиган қайишлар.

— Киресхата!— чирсилларди гулханда ёнаётган наъматак шоҳлари.

— Киресхата!— дерди қияликлардан тушаётиб бир-бирига урилаётган шагал тошлар.

— Киресхата!— бўғиқ тарсилларди саратон иссиғидан ёрилаётган қақроқ ерлар.

Македонлар ер юзининг одогига қурилган деб эшитган шаҳарга тезроқ етиб боришга шошилардилар. Шунда Искандар чор-ночор орқага қайтишга

мажбур бўлади. Уйга!— бу сўзни ўн минглаб кишилар қисқа қўним пайтларида, уйғонаётиб ёки уйқуга кетаётиб ичларида такрорлардилар. Аммо Қлит тақдирига дучор бўлмаслик учун ҳеч ким уни овоз чиқариб тилга олмасди.

Искандар ҳам сукут сақларди. У лашкарбоши ва қўшинларнинг янги ғалаёнидан чўчиб, пинҳон режаларини ошкор қилмасди. Ҳозирда ҳар қандай ғалаён тузатиб бўлмас фалокат билан таҳдид соларди.

Искандар босиб олган мамлакат нафасни ичга ютиб, дам сақларди. Суғдлар янги ҳукмдорни диққат билан кузатишар, ножўя босилган ҳар бир қадам, таваккал қилинган ҳар бир ҳаракат умумий қўзғолон, исёнга сабаб бўлиши мумкин эди. Подшо аскарларига ўзларини сипо тутиш, маҳаллий аҳолини ранжитмаслик тўғрисида буйруқ берди. Уғирлик олдини олиш учун у Марокандаёқ савдогарлардан ҳамма керакли нарсаларни сотиб олишни буюрган эди. Нон ва гўшт етарли эди. Аммо ем масаласида янглишишибди. Йўлда ўтлоқлар кам бўлиб чиқди. Ғамланган арпа ўзинчи кундаёқ адо бўлди — оғир тоғ йўллари ҳайвонларни ҳолдан тойдирар, аскарлар отларига одатдагидан икки баравар кўп ем беришга мажбур эдилар.

Бирор жойга қўниб, нафас ростлаш, сафларни бўлақларга бўлиб, отлиқларни кичик-кичик тоғ ўтлоқларига тарқатиб юбориш мумкин эди. Аммо Искандар шошиларди. Бундан ташқари, тўсатдан ҳужум қилиб қолишса, дараларга тарқалиб кетган қўшинларни тезлик билан бир жойга тўплаб бўлмасди. Тоғликлардан арпа сотиб олишга қарор қилинди. Искандар Дракилни чақиртирди. Марафонлик энди озиқ-овқат ва ем-хашак билан таъминловчи бўлиб олган эди. Шоҳ Дракилга бир ҳамён олтин берди:

— Қишлоқларга одам юбор. Ҳақини тўғри тўлаб, зудлик билан қайтишни буюр.

Дракил ҳамёни кўргандаёқ томоғига тикилган тупугини ютиб юборди-да, тангаларни қўйнига солиб, ҳаммаси жойида бўлади, деб ҳукмдорни ишонтирганча шошилиб жўнаб кетди. Лекин Дракил карвонга боришдан олдин ўз чодирига биқиниб олиб, дирҳамларни қайта санаб чиқди.

— Шунча олтин ёввойиларга тегадими,— гўлдиради савдогар ва тангаларнинг ярмини ўз тўрвасига ағдарди.— Шунисням бўлади. Бу ёввойилар ким-

сан — Искандарнинг элчилари билан савдолашиб ўтирмас, ахир.

У хурсанд ҳолда карвон ёнига келди-да, чўтир Лаэрт билан суҳбатлашгач, қолган олтинни унга топширди.

— Ёввойиларга ҳақиқи тўғри тўла, кейин, бошинг бориб оёгинг келсин,— деб буйруқ берди дўстига.

«Жаҳаннам ютсин сени,— ўйлади чўтир Лаэрт.— Шунча пулни ёввойиларга бериб қўяр эканманми? Шунисига ҳам шукр қилишсин. Ёки биз найза ўйнатишга қодир эмасмизми?»

Бўлинма тоққа кетганча йўқ бўлиб кетди. Македонлар кечгача ўртоқларини кута-кута тоқатлари-тоқ бўлди. Бироқ тун чўкиши билан тоғларда беҳисоб гулханлар ловиллай кетди. Македонларга миинглаб ўтли кўзлар даҳшат солиб тикилиб турганга ўхшарди. Гоҳ-гоҳ манзилгоҳга қулоқни қоматга келтирадиган чинқориқ ва ногораларнинг безовта гумбурлаган садолари етиб келарди.

Фалокат юз берганга ўхшайди. Искандар душманни андармон қилиш учун сафланишга буйруқ берди. Эрталаб қўшинлар ҳар лаҳзада ҳужумга дуч келишни кутиб аста-секин йўлга тушди. Қоялар чўққисида тоғлиқлар ўралашиб юришарди. Илғор бўлинмада бораётган Феаген Парпансида довонидан ошганларини эслади. Бу ерда ҳам яхшилик чиқмаса керак. Мугамбир ва эҳтиёткор водий аҳолисидан фарқли ўлароқ тоғликлар дарҳол қурулга ёпишадилар.

Водий торайиб қолди. Йўл энсиз дарага кириб борарди. Подшо тўхташга буйруқ берди. Олдинга айгоқчи жўнатилган эди. Аммо жангчилар юз қадам юришга ҳам улгурмай туриб даҳшатли чинқориқ овозини эшитдилар. Юнон кийими кийган бир кимса қияликдан думалаб келарди. Айгоқчилар юнонни ўрnidан турғазишди ва Искандар олдига судраб келишди. Бу беотиялик Лаэрт эди.

— Сенга нима бўлди?— сўради шоҳ. Лаэрт шунчалик ҳарсиллаб нафас олардики, жавоб беришга ҳам мадори етмади. Унинг устидан совуқ сув қўйдилар. Аста-секин нафасини ростлади ва биринчи қишлоқдаёқ уларни тутиб олиб, калтаклай бошлаганларини айтиб берди. Ким қочишга улгурган бўлса эрталаб уларни ҳам тутиб олишибди. Бўлинма бошлиғи Лаэртнинг бир ўзи тирик қолибди.

— Елгон гапирмаяпсанми, ярамас?— дағдаға би-

лан сўради Искандар. Тоғлиқлар бирон бир сабабсиз юнонларга ҳужум қилишига унинг ишонгиси келмаётган эди. Ҳа, айтгандай... тағин ким билсин уларни? Парпансидадагилар доводда тош юмалатишган эди-ку, ахир.— Эҳтимол бирор ножўя иш ёки гап билан ёввойиларни раижитгандирсизлар?

— Адолат маъбудаси Фемида кўриб турибди, ким ҳақ, ким ноҳақ!— деди юнон кўзларини лўқ қилиб.

Искандар унга яқинлашди-да, кўксидаги титилиб кетган кийим қолдиғини юлиб олди ва тасмасида осилиб турган силлиқ чарм тўрвага кўзн тушди. Лаэрт оғиз очмади. Искандар тўрвани ечиб олди, ичиндаги тағгаларни ерга тўкиб, битта-битта санаб чиқди ва Дракилга юзланди.

— Қолган ярми, албатта, сенда бўлса керак?

Марафонлик ғамгинлик билан қўлларини ёйди ва индамай тиз чўкди.

— Сизлар мақсадимни чиппакка чиқардингиз, насти-наш ўғрилар, ҳозир адабингизни бериб қўяман, — газаб билан деди подшо.— Ечинларинг!

Искандар яқиндан буён форс подшолари одатини қилиб қизил дарахтдан йўнилган йўғон таёқни ўзи билан олиб юрарди. У ёнбош томондан келиб, бир-бирларига қийиб қўйилган тўртга оёқ остига қулоч-нашлаб таёқ билан ура бошлади. Дракил ва Лаэрт чўчқа болалари каби чинқиришарди. Искандар болаб ўн калтак туширгач, гетайраларни чақирди-да, гуноҳкорларни аравага элтиб ташлашни буюрди. Уларнинг гуноҳи шундай катта эдики, гуноҳлари нималигини англашга ақли қосирлари ожизлик қиларди. Подшо эса узил-кесил ҳукмини қулайроқ фурсат келгунга қадар кечиктиришга қарор қилди. Ҳозир тоғлиқлар тақдирини ҳал қилиш керак эди.

— Битта эллининг ҳаёти,— деди Искандар гетайраларга,— мингта ёввойининг ҳаётидан қимматроқ. Бутун Сугдиёна шунини билиб қўйсин.

Подшо олтита камоичи, палахмончи бўлинмаларга илон изи сўқмоқлардан юқорига, қоя чўққиларига кўтарилиш, тоғлиқлар ортига айланиб ўтиш ва икки томондан ҳужум қилиб, уларни дарага суриб тушишга буйруқ берди.

Режаси амалга ошди. Камон ўқи ва қўргошин зўлдирдан мингга яқин тоғлиқ халок бўлди, қолганлари қочиб кетди. Осиёликларнинг бир қисми халос бўлиш учун арқонларга осилиб дарага тушар, бу ерда эса

зарби зўр македон бўлинмасининг эгри махайрала-
рига дуч келарди.

Аммо тоглиқлар билан жанг шу билан тугамади. Македонлар энди текис майдонга чиқишга улгурар-улгурмас ён томондаги юмалоқ тепа ортидан жанг-овар болталар билан қуролланган отлиқлар булутдай ёпирилиб келди. Бу шундай кутилмаганда рўй бердики, гетайралар ўзларига келгунча тоглиқлар уларнинг олдинги сафларини янчиб ташладилар. Қандайдир жасур йигит, тишларини ёғжирлатганча тўғри Искандар ёнига ёриб кирди-да, унинг боши узра ойболтасини ўйнатди. Искандар бақириб юборди ва қалқон билан ўзини тўсди. Тоглиқ шундай зарб билан урган эдики, ойболта олтин қопламали қалқонни парчалаб, бронза совутин ҳам кесиб ўтиб таггри Аммон ўғлининг чап елкасини қаттиқ яралади.

Шу лаҳзада Птолемайос Лаг баҳодир оснеликка найза санчди; Фердикка эса ёнбошига ағдарилаётган ҳукмдорни ушлаб қолди.

— Биттаси ҳам қолмасин...— шивирлади Искандар гезаргап лаблари билан.— Биттаси ҳам қолмасин...

Фердикка ҳушдан кетган подшони кичик хос соқчилар қўлига берди ва карнайчиларга ишора қилди. Узини ўнлаган гетайралар текис майдон бўйлаб ёйилиб, душман отлиқларини ўраб олди. Беш йилдан бери шундай ҳолларда нима юз берган бўлса, бу гал ҳам шу бўлди: илгичка найзалар, калта сопли ойболта ва ўқ-ёй билан қуролланган тоглиқлар гетайраларнинг узун ва бақувват уюбидош дарахтидан ясалган найзаларига бардош бера олмадилар.

Қочиб қутулишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун улар бронза ханжарлари билан имконан борича, токи битталари ҳам қолмай ваҳшийлашиб кетган отлар туёғи остига қулаб битмагуиларича жанг қилдилар. Македонлар улар жасади тепасида тўпланишди ва галаба нишонаси сифатида узун пайзаларни учини қовуштиришди.

Шу маҳалда гонлитлар, қиличбозлар, камончилар ва палахмончилар ниёда тоглиқлар ўрнашиб олган тепаликка ҳужум қилмоқда эди. Уларнинг бир қисми қиличдан ўтказилганди. Бошқалари ўзларини қоядан ташлаб, ўткир тошларда мажақланиб кетди. Жангда қатнашган ўттиз минг тоглиқдан саккиз мингга яқин одам тирик қолган эди.

— Яхши,— деди ўзига келган Искандар Фердикка унга шуларни хабар қилганда.— Аммо биз жангсиз иш битиролмаганимиз яхши бўлмади. Йигирма икки минг ёввойининг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар Марокандга етиб боради ва суғдлар орасида норозилик туғдиради.

— Лекин биз бугун тор-мор келтирган ёввойилар суғд эмас,— эътироз билдирди Фердикка,— улар ўзларини «узрушоп», мамлакатларини бўлса Узрушона деб аташар экан.

— Бари бир уларнинг тили ҳам, қони ҳам суғдлар билан бир. Ҳозироқ Марокандга, Гестеион ёнига одам юбор. Ҳамма нарсага тайёр бўлиб турсин. Бирор гап бўлса қатъий ҳаракат қилсин. «Халоскорлик» ўйини Дракилнинг шарофати билан бой берилди, жаҳаннам ютсин уни. Спитаменга эса бирор ишончли баҳона топиш керак. Ҳа! Сиёвуш авлоди бизга қўшиб юборган одамни буёққа чақириб кел-чи.

Фердикка Варахранни эргаштириб келди. Марокандлик подшо олдида тиз чўкди ва Искандарнинг боғлаб қўйилган елкасига қараб, нола билан дуо ўқиди.

— Ҳа, кутилмаган воқеа бўлди,— хўрсинди Искандар,— афтидан, Қиресхатага ўрнашиб олган форслар узрушонларни менинг қўшинимга ҳужум қилишга кўндирибди. Бундан нима чиққанини ўзинг кўрддинг. Спитаменга чопар юбориб, ҳукмдорингга айтгин, у безовта бўлмасин. Мен унинг ва ўзимнинг душманларимни жазоладим, бундан кейин ҳам жазосини беравераман. Агар Спитамен буёққа мингта отлиқ юборса ва тоғларга тарқалиб кетган галаёнчиларнинг қолган-қутганини тинчитиб қўйса яхши бўларди. Гапимни тушундингми?

— Ҳа, жаноб. Сен буюрганча қиламан,— жавоб берди Варахран соддадиллик билан.

Узрушонлар нима учун македонларга ҳужум қилганини суғд ўзидан ёмон билмаслигига Искандар шубҳа қилмасди. Шунингдек, у Спантамаъно олдида бундан бир соат бурун чопар жўнаб кетганини ҳам каромат қила олмасди.

Клитарх сўзи:

«Узрушонлар билан бўлган жангдан кейин Александр қўшинлари улуг Яксарт дарёси бўйига чиқди.

Айтишларича, у шимоли-шарқдаги самовий тоғлардан бошланади, бепоён чўл-саҳроларни кесиб ўтиб, уч ирмоққа бўлинади ва массагетлар ўлкасидаги Оксиана¹ кўлига қуйилади. Биз Яксарт дарёсига қирғоқлариши қоялар қисиб турган жойдан чиқдик, бу ер тор ва ўтиш учун қулай². Ихчам водий Фарғона мамлакатига ўтиш йўлини ҳосил қилган. Бу ихчам тоғ йўлида, айниқса тонготар пайтида ғарб томонда ястаниб ётган саҳродаш кучли шамол эсади.

Яксартнинг жанубий қирғоғида узрушонлар яшайди. Улар тоғдаги қабиладошлари билан бўлган воқеаларни билганлари учун бизни душманлик билан қарши олишди. Яхши сўзлар ҳам, дўқ-пўписалар ҳам шаҳар дарвозаларини очишга уларни мажбур қила олмади. Александр ҳарбий қўрғонларни ҳужум билан олишга буйруқ берди. Биринчи бўлиб Ҳазо номли шаҳар атрофида хандақлар қазилди, кўтармалар қурилди, шундан кейин манжанақ, полибол ва онагрлар ишга солинди. Аҳолини зўлдир ва ёй ўқи билан уйларига қочишга мажбур қилган македонлар шаҳар деворига чиқиб олишди ва қўрғонга киришди. Ҳазодан кичикроқ бўлган тўрт шаҳарни девор минораларига нарвон қўйиб, ўқчилар ва қамал қилиш ускуналари ҳаракатини уйғунлаштириш натижасида икки кундаёқ эгалланди.

Қолган иккита энг катта шаҳарин — Мамакен билан Қиресхатани кўп қурбонлар бериш эвазига эгалланди. Маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилик кўрсатди. Мамакен аҳолиси жуда ҳам жасур. Улар бутун уруг-сўмоғи билан қўрғонга кириб олган, бошқа уругдан ҳеч кимни у ерга киритмайди. Уларнинг қўрғон-қалъаси девори ҳаддан ташқари қалин, ўртасида молхоналари бор. Мамакенлар девор орқасида ўзларининг тор гумбазсимон уйларида овқат пишириб, еб-ичишади ва ухлашади. Мустаҳкам қўрғонга кириш учун девор остидан лаҳм қазишга тўғри келди.

Биз Қиресхата ёнида ҳам кўп азият чекишга мажбур бўлдик. Биз кутгандек бу ерда форслар йўқ экан. Улар аллақачон шарққа қочиб кетган экан.

Шаҳарни маҳаллий аҳоли мудоффаа қиларди. Жоҳиллар македонлар ҳужумини шундай жасорат билан қайтаришардики, бу ҳатто Александрии ҳам ҳайрон

¹ Оксиана кўли — Орол денгизи.

² Ҳозирги Бекобод атрофида.

қолдирди. Қамал жуда ҳам чўзилиб кетгани сабабли, подшо ўзининг огир ярадорлигига қарамай, гоилит бўлинмаси бошида туриб девор остидан оқова сув ўтадиган, ҳозир қуриб ётган ўзан орқали шаҳарга кирди. Қиресхата мағлуб бўлди.

Шундай қилиб, тангри Аммон ўгли дарё бўйидаги етти шаҳарни бўйсундириб, улар аҳолисини қул қилиб олди».

Қиресхата! Қиресхата!.. У македонлар умидини чиппакка чиқарди. Бу ер дунёнинг чеккасига ўхшамайди. У аллақаерларда, узоқ-узоқларда бўлса керак. Унга етиб бориш учун яна беш йил, эҳтимол ўн йил керак бўлар. Жангчилар полишга ўтдилар. Наҳот Искандар бу ерда ҳам тўхтамаса, наҳот қўшинларини Яксартдан нарига, осиеликлар мамлакатининг яна ҳам ичкарисига бошлаб борса?

Айниқса пэон ва агрианлар манзилгоҳида норозилик кучли эди. Фракийлар мудом ўз қўрқмасликларини бидан ажралиб туришар, лекин Искандар қўл остида истар-истамас жанг қилишарди. Чунки македон подшоши уларнинг мамлакатини куч билан босиб олган ва уларни мажбур қилиб шарққа ҳайдаган эди.

Сугдиёна бозорларида маҳаллий халқ билан сурдча, ўзаро эса фракийча гаплашадиган қари кўчманчилар учраб қоларди. Улар ўзларини «дахлар» ва «буюк гетлар» деб аташарди. Ҳайрон бўлган фракияликлар боболарининг Болқонга шарқ саҳроларидан кўчиб келган киммерийлар ҳақидаги ҳикояларини эслашарди. Фарбдаги дах ва гетлар ҳақида хотирлашарди. Осиелик «дахлар» ва «буюк гетлар» гарчи европалик фракийларга мутлақо ўхшамасалар ҳам уларнинг томрида қариндошлик қони оқаётганига амин бўлишарди. Айниқса маҳаллий халқ йўлбоначиси Спитаменнинг ташқи кўриниши қуйиб қўйгандай фракияликнинг худди ўзи эди. Пэон ва агрианлар наздида ўзларининг яқин қариндошларига қўл кўтараётгандай туюларди.

Искандар ҳаммасини кўрар, эшитар ва билиб турар эди. Нотиқ Демосфен сингари ақлли, жўшқин ва гўзал сўз билан одамларни руҳлантириш керак. Аммо подшонинг жароҳати шундай оғриб, азоб берардики, у қанчалик ҳаракат қилмасин, юрагидан бирорта ҳам илиқ сўзни сиқиб чиқара олмасди. Тангри

Аммон ўғли бутун вужуди билан газабланаётганини аниқ кўрсатиб, бу билан атрофдагиларни ҳам газаблантириб Яксарт соҳилида дайдиб юарди.

Бу орада, Шарқда айтганларидай, ишнинг оёғи осмондан келмоқда эди. Бир кун яқиндагина Искандар ўтиб келган тоғдан икки ёлланма юнон аскарлари ҳовлиқиб келиб қолди. Улар нохуш хабар келтирилгани эди. Гетайралар тоғ оралиғида доднинг бериб, тор-мор келтирилганига қарамай, узрушонлар яна қўлга қурол олганлар ва Мароканд билан Қиресхата орасидаги қишлоқ, шаҳарларда тартиб сақлаш учун подшо қолдирган юнон бўлинулари қириб ташлаганлар. Жануб, Сугдидея йўли кесиб қўйилган эди.

Ёлланма аскарлар қароргоҳга кунботар пайтда етиб келишган эди. Тунда, соқчиликда турганлардан ташқари бутун қўшин ухлаб ётганда эса таңгри Аммон ўғли забт этган етти шаҳарга галаёнчилар ҳужум қилди. Ичкаридаги маҳаллий аҳоли ёрдами билан уйқудаги македонларни калтаклай бошладилар. Узрушонларни қувиб юборишди, лекин шундан бери бирор кеча осойишта ўтгани йўқ. Тоғлиқлар гоҳ тепаликларда тўпланишар ва Искандар қўшинларини камондан ўққа тутушар, гоҳ ўчаётган гулханлар томон бекиниб келишар ва мудраётган пиёдаларни сўйиб кетишар, гоҳ айгоқчи ва чопарларни тутиб олишар эди.

Яксартнинг ўнг томонида, Ғазо ва Қиресхата рўпарасида кигиз қалпоқли отлиқ одамлар тўплана бошлади.

— Булар ҳам узрушонларми?— сўради Искандар чақириб келинган уч маҳаллий кишидан.

— Йўқ,— жавоб қилди бири,— булар сак-тиграхаудлар.

— Яксартлар,— қўшимча қилди иккинчиси.

— Сартлар,— деди учинчиси.

— Демак, у ерда уч хил халқ яшайди.

— Битта. Лекин ҳар хил ном билан аталади. Ҳам-масига уларнинг қалпоқлари сабаб. «Тиграхауд» дегани «учқир қалпоқ» дегани. «Яксарт»—«бир калладор» дегани, «сарт» дегани эса «Калладор» бўлади.

— Улар қайси тилда гаплашади?

— Бизнинг тилимизда...

— Бир сўз билан айтганда, скифлар,— кинояли жилмайди Искандар.— Нимага тўпланяпти улар?

Чоллар сукут сақларди. Шимолга, Шошга йўл кесиб қўйилган эди.

Уч кундан кейин Ғазо шиддатли ҳужумга дучор бўлди, аммо бутунлай бошқа томондан, ғарбда ястаниб ётган сахро томондан...

Номаълум отлиқлар келиб шаҳар ташқарисида ивирсиб юрган бир печа жангчини ўлдириб, македонларнинг тўрт юз отини ҳайдаб кетди. Уларнинг изи жазирама, сувсиз сахрога қараб кетган эди, улар орқасидап юборилган гетайралар ортга қайтишга мажбур бўлди.

— Булар қайси қабиладан?— сўради Искандар маҳаллий кексалардан.

— Тиай-тара-дайра саклари,— деди бир чол.

— Апасаклар,— деди иккинчиси.

— Дарё одамлари,— деди учинчиси.

— Улар қайси тилда сўзлашади?

— Бизнинг тилимизда.

— Қисқаси, скифлар.

Искандар яна истеҳзоли кулди. Ғарб йўли ҳам кесилган эди. Бу ҳол гўё подшони хурсанд қилаётганга ўхшарди.

Кейинги кун яна шарқдан осиеликлар ёпирилиб келди. Улар шовқин-сурон билан Қиресхатани қуршаб олдилар ва қўға билан ёпилган томларга ёниб турган камон ўқи ёғдира бошладилар. Ёнги кўтарилди. Отлиқлар ҳўкиз подасини ҳайдаб қумлик па ботқоқликка кириб ғойиб бўлдилар.

— Бугун қандай қабила келган эди?— яна чолларга мурожаат қилди Искандар, бодом гули тикилган тўрт бурчакли қора дўппини кўрсатиб.

— Фарғона!— жавоб берди чоллар бир овозда.

— Қайси тилда гаплашади?

— Бизнинг тилимизда.

— Скифлар,— Искандар бошини сарак-сарак қилди. Шарқ томонга ҳам йўл берк эди.— Қанчаки скиф бўлса, ҳаммаси менга қарши бош кўтараётганга ўхшайди. Уларни кимдир гижгижлаяпти. Бу биродарим Спитамен эмасмикин?

Искандар янглишмаган эди. Эрталаб Мароканддан чопар етиб келди. У кийим-кечаги йиртилиб кетган, калтакланиб, қора қонига ботирилган эди.

— Фалокат, Искандар,— чопар подшо чодирига югуриб кирди, ҳаяжонни зўридан тиз чўкишни ҳам

унутган эди.— Спантамаъно қўзғолон кўтариб, Марокандни қамал қилди. Бутун Сугдиёна қўзғалди.

Спантамаънонинг қўзғолон кўтаргани ҳақидаги хабар македон подшоси юрагини қоплаб олган ғурур қобигини тешиб ўтди. Бекорчилик кунларида йиғилиб қолган куч ташқарига отилиб чиқди. Ранги оқарган, аммо чаққон, ҳамма ишга тайёр Искандар тепаликка, қўшинлари ҳузурига чиқиб келди, сўнги муҳим суҳбат учун тўпланганларини ҳамма тушуниб турарди. Бугун ўн минглаб одамларнинг тақдири ҳал қилиниши керак эди. Ҳар ким ўз ичида: «Етар! Уйга қайтамиз! Қани бу жоҳил бизни юришни давом эттиришга мажбур қилиб кўрсинчи...» деб таъкидларди. Жангчилар шижоат билан бир-бирига жўр бўлиб қиққиришар, ҳеч кимдан қўрқмасликларини, ўзлари ўзларини ҳимоя қилишга қодир эканликларини намойиш қилиб найзаларини қалқонларига тўқиллатиб уришар эди.

— Тинчланинг!— бақирди Фердикка.— Александрга қулоқ солинглар!

Шовқин-сурон тинди; жимжитликни фақат дарёнинг бир оҳангдаги шовуллаши билан кўкатларни қуриб қовжираб қолган ўтлоқда ўтлаб юрган тушовланган отларнинг пишқиришигина бузиб турарди.

— Биродарлар!— деди Искандар баланд ва меҳрибон овоз билан. Жангчилар ҳайрат билан бир-бирларига қарашди. Подшо кўндан бери уларни «биродарлар» деб атамаган эди.— Юракни ўртаётган ҳамма гапни очиқ айтиш вақти келди. Шундай эмасми?

У майин, осойишта, салмоқ билан сўзларди. Унинг очиқ гапирини (жангчилар устамонлик билан гапни айлантиринини кутган эдилар) ва дилкаш овози (улар дўқ-лўниса кутгандилар) шу ерда ҳозир бўлганларни ҳангу манг қилиб қўйди. Бир лаҳза бурун қаҳр газаб ва ваҳший туйгулар билан турган одамлар энди маҳлиё бўлганча огизларини очиб қолишган эди.

— Биз озмунча йўлни бирга босиб ўтмадик, озмунча кулфат чекмадик,— давом этди подшо,— ҳар биримизнинг бошимизга тушган машаққат бизни бир умрга қадрдон қилиб қўйди. Шунинг учун ҳар ким кўнглида бор гапни бу ерда очиқ айтишга ҳаққи бор. Адолат маъбудаси Дика номи билан қасамёд қиламанки, қалбимнинг тўрида ҳеч нарсани яшириб қолмайман. Шунингдек, биродарлар, шу тепалик устида

сизнинг ҳам тўппа-тўғри, виждонан ва қўрқмай гапир-
ришингизни сўрайман. Македонлар, эллинлар ва фра-
кияликлар, ҳақиқатни айтишга ваъда берасизларми?

— Ҳа,— қичқиришди жангчилар бирга.

— Яхши. Бўлмаса эшитинглар. Кўпчилик маке-
донлар, эллинлар ва фракияликлар подшоҳи ёмон кў-
радилар. Шундай эмасми? Шундай. Нима учун? Қа-
ни, жазоланишдан қўрқмай, ҳаммашнинг кўзи олдида
истаган одам бу ерга чиқиб, саволимга жавоб бер-
син-чи? Қасам соқчиси Фемида номи билан қасамёд
қиламанки, менинг продам билан у одамнинг боши-
даги бирор тола сочига ҳам зарар етмайди.

Ҳеч ким қимирламади. Искандар гапни дўқ-пўпи-
садан бошлаганда эди, одамнинг гапини келтирган
бўларди. Ҳазаб эса қўрқоқни ҳам ботир қилиб юбо-
ради. Шунинг учун улар нима қилишини билмасди-
лар. Яқиндагина мардлик билан найзаларни қалқон-
ларга урган қўллар ҳаяжондан шундай бўшашиб
қолган эдики, найзаларни зўрға тутиб турарди.

Аммо шу пайт туртиниб-суриниб тепаликка па-
лахмончи чиқиб келди. Тепаликдан нарироқда арти-
ниб турган Дракил дарҳол Феагени таниди.

— Ҳа, Александр биз сени ёқтирмаймиз!— қаттиқ
гапирди марафонлик. Палахмончининг сўзи македон-
лар ва бошқа қабила жангчиларининг бирдан ақлини
жойига келтирди. Эсанкираш уларни шу ондаёқ тарк
этди. Нима учун келгашга келганлари одамларнинг
эсига тушди.— Нима учун?— давом этди сўзида Фе-
аген.— Мана, оталар юртини тарк этганимизга беш
йил бўлди. Мана, беш йилдирки, кекса оналари-
мизни кўрганимиз йўқ. Мана, беш йилдирки, Дионис
шарафига бўладиган қишки байрамларда янграйдиган
қувноқ қўшиқларни эшитганимиз йўқ. Мана, беш
йилдирки, осёликлар мамлакатига бошланган лаъ-
нати юриш ҳамон чўзилиб келяпти. Беш уруш бош-
ланмасдан олдин: «Қилган жиноятлари учун форс-
лардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз!»
деган эдинг. Шундайми? Аммо, қасос олиб бўлди-
ку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлди. Душман енгил-
либ, тумтарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга?
Бизни қасоққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қил-
ганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадими?

— Уйга қайтамыз!!!— бир овоздан чуғурлашди ўн
минглаб одам. Бу овоз дарё шовқинини босиб кетди,
тоғ ёнбағридаги буталарда мудраётган қушларни ҳа-

волатди ва қоялар орқасида бекиниб турган узрушонлар қулоғини динг қилди.

— Уйгами?— кинояли жилмайди Искандар.— Одам ўз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Маша, уйларингизга жуда кетгиларинг келяпти. Нима учун? Уйларингизда нима кутяпти? Наҳот сизни ёруғлик кўрмай ўсган ўша қора кулбаларингиз чорлаётган бўлса? Наҳотки эртадан-кечгача бир парча ерингизда терлаб-пишгингиз келса? Еки қурум босган устахонангизда димиқишни истайсизми? Еки ўлиб-тирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, серсув чашмалари бўлмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу офтоб остида мақон ҳам етмайдиган ғариб ўлка — бечора Эллада сизни нима билан кутиб олади?

Нима учун буёғини ўйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: кўпларингиз ватанингизда ҳатто арпа нонга тўйганмидингиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келганимдан бери эса мудом бугдой нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганмисиз? Бу ерда эса гўшт, ширин-шакар мева, ажойиб-ғаройиб сабзавотларни тановул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келаятган ўша Элладада эгингиз бўз кўйлақдан бошқа нарсага ёлчнганми? Ҳозир эса ҳар қайсингизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар. Ватанингизда юрганингизда сестерций ва оболчақаларингиз кўпмиди? Ҳозир эса ҳар бирингизнинг тўрвапнгизда озми-кўпми олтин жиринглаб турибди. Буларнинг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп ўгли?

Энг аввало мен ғариб кулбангизнинг тўрт деворида бошқа ҳеч нарсани кўрмаган кўзингизга бутун дунёни очдим. Мен тоглари, водийлари, балнққа бой дарёлари, унумдор далалари, гуллаб турган боғлари, сершовқин шаҳарлари, бепоён ўтлоқлари ва сон-саноксиз мол-ҳоллари билан, бутун мавжуд ҳазина дафналари билан дунёни сизнинг оёгингиз остига ташладим! Олинг! Ҳукмронлик қилинг! Маъқул келган жойларга шаҳарлар қуригиз! Уйлар барпо қилинг! Дўкон ва устахоналар очинг! Қуллар сотиб олиб, деҳқончилик қилинг. Гўзал осийлик қизларга уйланинг ёки бўлмаса ўз хотинларингизни чақриб олинг. Ким ман қилади? Ким халақит беради? Сизларии бу

ерга шунинг учун олиб келмадими? Ўзимни шунча хавф-хатарга урганам сиз учун эмасми? Сизнинг хотиржамлигингиз учун эмасми елкаминг мажақлангани?

Нахотки Осиё ёлғиз менга керак бўлса? У сизларга даркор! Мен сизга бутун Шарқни ҳадя қилдим. Аммо миннатдор бўлиб, ҳамду сапо айтиш ўрнига, мендан норози бўлмоқдасиз. Сиз ҳали кўзи очилмаган кучук болаларига ўхшайсиз. Тумшугини сутга қанча нуқсанг, улар шунча қайсарлик билан оёгини тираб олади. Ёки гапим нотўғрими? Нотўғри бўлса, айтинг!

Подшонинг кўзлари чақнар эди. Шу пайтда ўзининг сўзларига ўзи ҳам ишонмоқда эди. Унинг овози шу қадар ишонтириш қудрати билан жаранглардики, бундан хижолатда қолган минглаб кишиларнинг боши айланиб кетганди. Уларга бу сўзларни Искандар тили билан Адолатнинг ўзи сўзлаётгандай туюлмоқда эди.

Ёлғиз Феагенгина Филипп ўгли оғзидан чиққан сўзларнинг шиддатли оқинмига қарши тура олди.

— Агар Шарқда қолиш сенга шунчалик ёқса,— деди у қатъият билан,— майли, қолавер. Биз уйга қайтишни истаймиз.

— Уйга қайтамиз!— яна нлиб кетди жангчилар. Феагеннинг гапи подшо сўзлагапда гангиб қолган бошқаларни ҳушёр торттирди.

— Уйгами?— қайта сўради тангри Аммон ўгли. Унинг лабларини ёвуз кулги қийшайтириб юборди.— Маъқул. Мен этагингиздан тутиб турганим йўқ. Кетаверинг! Кетавернинг, агар кета олсангиз!— Кулганча қўлини ёйиб, атрофни кўрсатди у.— Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани унутиб қўйибсиз. Қўшин бутун дунёдан ажралиб қолган, шимол томонда, дарё ортида чўғир қалпоқли скифлар жангга тўпланмоқда. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Ғарбий саҳролардан сизга қулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғлиқлари ҳамма сўқмоқларда девор бўлиб турибди. Спитамен исён кўтарди, Бақтра қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сўзини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камданкам насиб қиладиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз катта хумга тушиб кетган сичқонга ўх-

шайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи!

Искандар тошга ўтириб, орқа ўгириб олди. Унинг орқасида шундай сукунат чўкдики, гўё у танҳо қолгандай эди. Ун минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугунларгина уларнинг ички туғёнини ифода этарди.

Бобилдан то Понт Эвксинийгача бўлган ғаройиб юришни ўзининг машҳур «Анабасис» деган китобида баён қилган Ксенофонт йўлбошчилигидаги ўн минг юноннинг чекиннши кўпларнинг эсига тушди. Ушанда лашкар Эрон подшоси Ардашер аъёнлари томонидан ўлдирилган бошлиқларидан маҳрум бўлса ҳам, эсанкираб қолмай, янги раҳнамолар сайлаган ва жонажон ерларига эсон-омон етиб олган эди. Аммо Киресхата билан Эллада орасидаги йўл Бобил билан Понт орасидаги масофага қараганда беш марта ортиқ. Бундан ташқари бу йўлда уларни биргина номининг ўзи энг ботир одамни ҳам чўчитадиган скифлар пойлаб турибди.

Фикраи уларнинг кўз олдида Осиеънинг белоён жазирама қумликлари ястаниб, ҳайбатли баланд тоғлари қад кўтарди, ёнғин тутунлари буруқсий бошлади. Пистирмалар. Ҳамлалар. Бронза камон ўқларининг қаҳрли визиллаши. Ханжарларнинг совуқ ярқираши. Бошлардан қурилган миноралар. Қисқаси, македон ва юпонларни бегона ўлкада кутаётган қисмат тасаввури шундай жонланиб кўригдики, бу даҳшат уларнинг лабларини занжирбанд қилиб қўйди. Эҳ, Киресхата!.. Киресхата!..

Феаген ҳаммадан илгари ўзини ўнглаб олди ва тутулиб-тутулиб қичқирди:

— Сен... сен гуноҳкорсан!..

— Гуноҳим нима?— сўради Искандар палахмончига совуқ назар ташлаб.

«Ҳали ҳам тирикмисан, муттаҳам?— ғазаб билан ўйлади подшо.— Ҳозирча қасам ичиб берган сўзим бошингни сақлаб қолди. Аммо энди сени эсимдан чиқармайман».

— Сен бизни қопқопга туширдинг!— хитоб қилди марафонлик.

— Шундайми?— бўкирди Искандар.— Мен гуноҳкорманми? Аммо узрушонларни талаб, қўшинга қарши уларнинг ғазабини қўзғаган наҳот мен бўлсам?

Наҳот гулханлар ёнида мудроқ босиб, ёввойилар кўнглига келганини қилишларига қўйиб берган мен бўлсам? Наҳотки бошлиқлар буйруғини эшитганда афтини буриштирадиган мен бўлсам? Наҳотки манзилгоҳ бўйлаб дайдиб юрган мен бўлсам? Қўшини паронанда бўлмоқда. Сизлар ўз айбларингиз билан ёввойиларга ўлжа бўлдинглар. Ҳар бир осийлик сизнинг устингиздан куляпти. Александр сизни жаҳайнамдан тортиб олишни мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қўйдинглар? Сизларча мен энди ёмон бўлиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшитинглар: мен ўзимни Спитамен ихтиёрига топшираман, агар ундан нул билан қутулишниги иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар ўзларинг ўйлагандай доно бўлсанглар, кўнгиллариингга келганини қилинглар. Хайр!

Искандар шартта шохли дубулғаси, сипарини туширдиди-да, тез-тез юриб тепаликдан туша бошлади. Птолемайос Лаг ва Фердикка бошчилигидаги энг садоқатли хос соқчилар одамлар орасидан унга йўл очиб борарди. Жангчиларнинг кўзи очилди. Искандар уларни ташлаб кетяптими? Улар бирдан ҳамма ранжу аламларини унуттишди. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Жангчилар унга ранжиб уйни ташлаб кетаётган отасига жавдираб тикилаётган бевош болалардай тикилишарди. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Оёқлари остидаги жароҳати аллақачон битган, подшо қаҳрига учраб кўндан бери ўзларини қайга қўйишни билмай санқиб юрган Дракил билан Лаэрт кўз уриштириб олишди, бир-бирларини яхши тушунишди-ю, қул сингари ўзларини подшо оёғи остига ташлашди.

— Александрга шон-шарафлар бўлсин!!!— македонлар шиддат билан қичқирдишди. Икки ўртоқларининг хатти-ҳаракати одамларни довдирашдан халос этишга туртки бўлди ва уларнинг фикр-ўйларини янги ўзаига буриб юборди. Искандар қўлини кўтарди ва тўхтади. Унинг қўл ҳаракати ҳамма оғизларга бирдан муҳр босгандай бўлди.

— Мендан нима истайсизлар?

— Александрга шон-шарафлар!

— Менинг қолишимни истайсизларми?

— Александрга шон-шарафлар!— шовқин соларди оломон. Искандар орқага бурилди ва шошилмай тепалик чўққисига чиқа бошлади. Қўшинлар яна жим

бўлишди, гўё ҳамманинг тили танглайига ёпишиб қолгандай эди.

Искандар шошилмай дубулғасини ечди, жағларини шундай қисдики, чиройли лаблари қийшайиб, худди тузалган жароҳат ўрнига ўхшаб қотиб қолди. У ўткир нигоҳ билан соқоли ўсиб кетган жангчиларнинг қалин сафларига — соддадил, айёрликни билмайдиган, узуқ-юлуқ лаҳзалар билангина яшайдиган, бирор фикрни охиригача ўйлай олмайдиган, бирор қийин ишни тажрибали раҳнамосиз сўнгига етказолмайдиган кекса гўдаклар тўдасига сиңчиклаб қараб чиқди. Ҳукмдорнинг совуқ назари қаерга тушса, хижолат бўлган кўзлар ерга қарар, бошлари қуйи эгилар эди. Жангчилар саф кетидан сафи билан бўйнини хам қилишар, дубулғалардаги пахмоқ жун, султоний ва от думидан қилинган укпарлар қуйи эгилиб, худди шамолда ҳилпираган ям-яшил саҳро майсаларидай чайқалар эди.

— Демак, сизлар менинг қолшимни илтимос қил-ляписизлар?— подшонинг овози темир жарангини эслатарди.— Майли, мен сизларни афв этаман. Аммо менинг ҳукминини сўзсиз бажаришга ўлим маъбудаси Кера номи билан қасамёд қилиб, ваъда беринглар!

— Қасамёд қиламиз!— бўғиқ жавоб беришди жангчилар, бу даҳшатли қасам билан улар ўзларици тапгри Аммон ўгли тайёрлаган жабру жафоларга гирифтор қилган эдилар. Одамлар қалбида қуюқлашиб қолган зулматни тарқатиш ниятида Искандар газабини шафқатга айлантирди ва оғзи қулогига етиб жилмайди. Бу жилмайиш шуъласи булутлар ортидан кўринган қуёш нуридай шамол ва жазирама иссиқда дағаллашиб кетган ўн минглаб юзларни ёритиб юборди.

— Боплаб қўлга туширди бу ҳайвонларни,— пи-чирлади Птолемайос Лаг иршайиб турган Фердиккага. Фердикка хўмрайиб қаради ва пўнғиллади.

— Яхшиси, йўлбарс панжасидан боплаб қутулиб чиқди, де.

Искандар бу пайтда аллақачон буйруқлар бермоқда эди:

— Бу ерлик ёввойилардан биз учун энг хавфлиси сўғдлар бўлгани сабабли олдин Спитаменга ҳужум қиламиз. Лиқиялик Фарнуҳ сўғд тилини яхши билади. У шу бугуноқ Қойнос, Қарен ва Кратер бўлинмаларини Марокандга бошлаб боради. Аммо у илгарини

ги тоғ йўли билан эмас, гарбий чўлнн ёқалаб бориб, Илон ўти¹ дарвозасини эгаллайди ва Политимет² водийсига Спитамен кутмаган томондан кириб боради. Бу билан Фарнуҳ вақтдан ютади, узрушонларга чап беради, дарё бўйи скифлари кўзидан пана бўлади ва Спитамен устига тўсатдап бостириб боради. Йўлга туш, Фарнуҳ!

Кутилмаганда мартабаси ошиб кетган, жангу жадал ишларида ҳеч нарса билмайдиган очиқ кўнгил ликиялик эътироз билдирмоқчи эди, лекин Филипп ўғли шундай кўзининг пахтаси чиқиб қарадики, янги лашкарбоши кийикдай чаққонлик билан тепаликдан жўнаб қолди.

— Энди,— давом этди Искандар,— ғарб ва шарқ скифларидан ўзимизни бежавотир қилишимиз керак. Узрушонларнинг биз эгаллаб олган шаҳари мудофаага яхши мосланмаган. Уларнинг ичидаги маҳаллий халқ курагимиздан пичоқ уришга қулай пайтни кутиб турибди. Шунинг учун Ғазо билан Киресхата ўртасига мустаҳкам қалъа-шаҳар қуришимиз лозим. Биз кўпчиликмиз, шунинг учун йигирма кунда бемалол қура оламиз. Ундан кейин Яксартдан ўтиб, дарёнинг нариги томонида тўпланган ёввойиларни тумтарақай қилиб юборамиз. Шундай қилиб, скифларнинг Марокандга борадиган йўлини кесиб қўямиз, ана унда маҳаллий ёввойилар Спитамен қўшинига ёрдам бера олмайди. Тушунарлими? Қани, бўлмаса ишга! Ер ковланг! Лой қилинг! Урмон кесинг! Яшил қамишларни ўрнинг. Бир соатга ҳам ишни сусайтирманг!

У ўнг қўли, соғ қўли билан бошланглар деган маънода амирона ишора қилди.

— Менинг номим — ўткир найза учида,— жангчилар манзилгоҳлари томон тарқалишар экан, шоир Архилохнинг тантанали қўшиғини аҳиллик билан куйлашарди.— Унда бордир Исмар муссалласи ҳам. Уни нўш этган чоғим қўлимда бўлар найзам...

Македонларни тоғдан кузатиб турган узрушон ва скифларни ҳайратга солиб, қизғин кенгашдан кейин

¹ И л о н ў т и — Жилон ўти дараси ёни Темур дарвозаси.

² П о л и т и м е т — Зарафшоннинг юнонча номи.

Ўн етти кун ўтгач, худди қудратли сеҳргар иродаси билан пайдо бўлгандай, дарё соҳилида Александрия Эсхата — баланд девору энли хандақ билан қуршалган, миноралари, уйлари, кўчалари, майдонлари, ибодатхоналари бор шаҳар бунёдга келди. Ўн саккизинчи куни македонлар сол қуришга тушиб кетишди. Йигирманчи куни эрталаб жанг бошланди.

Дастлаб фракияликлар ва сак-тиграхаудлар дарё оша бир-бирларига камонлардан булутдай ўқ ёғдиришди, лекин на у, на бу томонга айтарли зарар етмади. Шундан кейин юнонлар қиргоққа узоққа отадиган қуролларни ўрнатишди. Искандарнинг ишораси билан манжанақлар, онагралардан узунлиги уч тирсакли юзлаб найзалар, оғирлиги уч қадоқ келадиган қўрғошин зўлдирлар отилди. Зўлдирлар олти юз қадам узоқликка бориб тушар, дуч келган нарсани янчиб-пачақлаб ташлар, уч тирсак келадиган найзалар эса ярим стадий наридаги мис қалқонни ҳам тешиб ўтиши мумкин эди. Сак-тиграхауд бўликлари пароканда бўлиб кетди.

Подшо бу қуроллардан отишни тўхтатмай, юнон отлиқ аскарлари билан тўрт ила македон гетайраларини солга миндирди ва карнайлар садоси остида Яксартнинг ўнг қирғоғига сузиб ўтди. Палахмончи ва камончилар дам берилган мешларда сузишди. Даргалар эшаклари ва енгил пиёдаларнинг тўлқинлар аро шалоплаётган қўлларидан сон-саноқсиз сув томчилари ярқираб сочилар эди. Отлар безовта пишқирарди. Соллар ғижирлаб бир-бирига урилар эди. Гирдобга тушиб қолган ўқчилар бақирар, уларнинг юракни ўртаб юборадиган фарёдлари дарёдан узоқ-узоқларга ҳам эшитиларди. Дарё сол ва одамлардан қорайиб, Саламин ороли ёнидаги кўрфазга — афиналик Фемистокл Эрон шоҳи Қайхусровнинг жанговар кемасини чўктириб юборган кўрфазга ўхшаб қолди.

Илғор бўлинма қиргоққа чиқди-ю, найзаларини олға чўзиб, скифлар устига отилди. Аммо сак-тиграхаудлар душманини қуршаб олиб, уларни уч бурчак бронза камон ўқлари билан кўмиб ташладилар.

«Шунда Александр енгил пиёдага ёрдам учун отлиқ аскарларни юборди,— деб ёзди кечқурун Қлитарх.— Скифлар бизни кўздан қочирмай узоқлашдилар. Улар томонидан бирон-бир шумлик бўлишини кутган подшо илғор бўлинмаларга отлиқ ўқчилар ва гетайраларнинг учта кичик фалангасини қўшиб ку-

чайтирди. Аммо камонлардан отишдан тўхтамасдан от устида чаққонлик билан ҳаракат қилган скифлар македонлар ҳужумини қайтардилар. Шунинг учун осиеликлар устига оғир отликлар билан Александрнинг ўзи бостириб борди. Скифлар бу ҳужумга бардош беролмай, минглаб жонсиз жасад ва юз элликта асир қолдириб қочиб кетдилар.»

Солномачи македонлар берган қурбонлар ҳақида сукут қилади, аслида эса улар ҳам катта зарар кўрган эдилар. Сактиграхаудларнинг ўқи сира бекор кетмасди. Камон ўқи қалин бронза совутни тешолмагани сабабли улар босиб келаётганларнинг қўзи ёки бўйинини нишонга олардилар. Эпчил чавандозларни қувиб етиш, қилч ва найза санчиш жуда қийин, тивиз саф бўлиб бостириб келаётган македон отлиқлари оядида скифлар бир зумда майдон бўйлаб сочилиб кетар ва душманга ён томондан зарба беришга ҳаракат қиларди. Искандар икки қанотни ҳимоя қилиб турган енгил пиёда ёрдами билангина сак-тиграхаудларни улоқтириб ташлади.

Еввойиларнинг қаттиқ қаршилигидан ғазабланган Искандар энг сўнгги одамигача қириб ташлаш учун уларни таъқиб қилишга тушиб кетди. Таъқиб қилишга берилиб кетган македонлар Яксартдан қанчалик узоқлашиб кетганларини сезмай қолдилар. Уларнинг ўнг томонида иссиқдан қовжираган тоғ этаги юксала бошларди. Олдинда ва чап томонда сувсиз тепаликлардан иборат саҳро чўзилиб кетганди. Осиеликлар изи шимоли-шарқ томонга, гира-ширада қорайиб турган тоғ чўққисига қараб кетган эди. Кеч кирди. Иссиқ ва ташналикдан ҳориган македонлар тўхтадилар. Суви қуриб қолган сой бўйида тунашга қарор қилинди. Яна гиперетлик — озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш бўлинмаси бошлиғи вазифасига тайинланган Дракил илон изи ўзандан суви илиқ ва ифлос бўлса ҳам катта бир кўлмак топди. Яқин-орда тузукроқ сув топилмагани учун шу сувни чанг-тупроққа беланган хитонлари этагидан сузиб ичдилар. Эрталаб ҳаммалари, ҳатто Искандар ҳам қоринларини чангаллаб, тишларини ғижирлатиб қолдилар.

Македонлар чекнаётган скифларга иккинчи куни ҳам ета олмадилар. Сак-тиграхаудларнинг елдимир бўликлари офтобда қовжираган явшану янтоқ билан қопланган қўнғир тепаликларда лип-лип кўзга чали-

ниб қолар, олдинга ўтиб, ўз тўдасидан узоқлашиб кетган душманларни қириб ташлар ва сап-сарик чап булутлари орасида гойиб бўлардилар. Яна кеч кирди. Ночор аҳволда қолган таъқибчилар ерга қатор-қатор бўлиб чўзилиб қолган, азоб чекаётган одамларнинг полалари чиябўрилар фарёдига жўр бўлаётган эди.

Искандар узоқ вақт ухлай олмади. Унга безовталик азоб берарди. Сак-тиграхаудларнинг бу қадар тез чекниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотнинг ҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шоҳи Қайхусров то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрода таъқиб қилиб юрган, Қайхусровнинг бошини кесганлар. Бошқа бир форс, Доро Гуштасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларидан зўр-базўр қутулиб чиққан.

Искандар Геллеспонтдан то Қиресхатагача бўлган йўлни босиб ўтди, лекин бирор марта орқага қайтмади. Аммо бу ердан, Яксарт ортидан сирли мамлакат — тушуниб бўлмайдиган одамлар мамлакати бошланади. Уларнинг ҳалоллиги, оққўнғиллиги ва меҳмондўстлиги ҳақида ҳамма эшитган. Уларнинг шафқатсизлиги ва маккорлигини ҳам ҳамма билади. Скифлар дўстларни яхши кутиб оладилар, душманнинг эса шафқатсизлик билан таъзирини берадилар. Агар ўшангача бирор марта мағлубиятга учрамаган Қайхусров уларнинг қўлида ҳалок бўлган бўлса, нима учун у, Александр галабага ишонади? Бу фикр Қиресхатага келмасдан бурун подшога кўнгилли тулган бўларди, аммо ҳозир уни чўчнтиб юборди.

Таигри Аммон ўгли бир қарорга келди: қайтиш керак. Уят бўлмайdimи? Нима бўлса бўлсин. Бу ҳалок бўлгандан кўра яхшироқ-ку. Қимки кўчма маънода бошини йўқотса, тўгри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва сувнинг ёмоплигини баҳона қиламиз... Жангчилар қайсарлик қилиб ўтирмас, шундоқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозиру нозир. Қайтиш керак.

Искандар оғир хўрсинди ва Птолемайос Лагни чақирди.

МАРОКАНД ДЕВОРИ ЕНИДА

Мароканд яқинида, Политимет қиргогида македонлар тўрт тарафдан қисиб қўйилган ва шу дарёдаги кичик оролга қочган эдилар. Бу ерда скифлар ва Спитамен чавандозлари уларни ўраб олиб, камон ёқлари билан биттама-битта терганлар; фақат озгина қисмини қўлга тушириб, буларни ҳам қириб ташлаганлар. Аристобул ҳикоя қилишича, қўшиннинг кўп қисми пистирмада яксон қилинган, чунки скифлар ўрмонга бекиниб олган ва жанг пайтида у ердан чиқиб македонларга ҳужум қилганлар...

Арриан, «Александрнинг юришлари»

«Ҳозироқ Гефестионга чопар жўнат, ҳаракат қилаверсин»,— деб буюрди Искандар хос соқчиси Фердиккага тоғларда йигирма икки минг узрушонни қириб ташлагач.

Чопар подшонинг буйругини Марокандга эсон омон етказди.

— Маъқул,— деди Гефестион ҳозиржавоблик билан,— ҳаракат қилиш бўлса ҳаракат қилиш-да.

У шаҳар дарвозаларидаги қоровулларни уч баравар кўпайтирди-да, Ороба билан бирга бозор оқсоқоли ёнига йўл олди.

— Форслар даврида яхши яшаганмидинг?— сўради қориндор оқсоқолдан Гефестион.

— Вой!— қичқирди савдогар.— Ёмон кун кўрардик. Жуда ёмон!

— Энди яхшими?

— Ҳозир яхши. Жуда яхши.

— Қандай миннатдорлик билдирдинг ўз халоскорларингга?

— Вой!— гап нимадалигини оқсоқол дарҳол фаҳмлади.— Бозордаги ҳамма нарса сизники, жаноб,— хитоб қилди у ялтоқлик билан бош эгиб. Ичида эса қўшиб қўйди: «Ўзим омон қолсам бўлгани».

— Гап бундай,— деди Гефестион қатъий,— ҳамма нарсани — гапимни эшитяпсанми?— бугун бозорга келган ҳамма нарсани Искандарга совға қилишинг керак. Бўлмаса сени, худо кўрсатмасин, Зулқарнайин

шаҳар дарвозасига осиладиган, яхшиликни билмайдиган эшак экан, деб ўйлаши мумкин. Мени тушундингми?

— Вой!— Оқсоқол қўрқувдан оқариб кетди.— Ҳаммасини тушундим, жаноб, барини тушундим.

«Энди нима бўлади?»— деб ўйлади у.

— Агар!— ёндош қурилган бинонинг пастак эшигини қия очиб қичқирди.— Агар!

Қоронғи, тор ҳужрадан озгин, юзлари заъфарон, кўзлари қизарган одам чиқиб келди. Оқсоқол унинг қулоғига эгилиб Гефестионга қараб-қараб, нима ҳақдадир узоқ пичирлади, шуниси борки, у македонга ўгирилганда доғулининг семиз башараси табассумга фарқ бўлиб кетарди.

— Ҳой Мароканд аҳли!— ярим соатдан кейин Агар тепалиқда туриб жар соларди,— ҳой Мароканд аҳли! Шодланинг! Подшо Искандар Зулқарнайн, номи абадул абад барқарор бўлсин, ҳамма нарсаларингизни сотиб олади.

Жимжитлик — ҳамма ҳайрон. Шундан кейин оломон орасидан Варахраннинг кандакор отаси Фрада олдинга чиқди.

— Қандай — ҳамма нарсаними? Яхшироқ тушунтир!

— Ҳамма нарсани: идиш-товоқ, газмол, кийим-кечак, қўй-қўзи, дон-дун, ёғ — қисқаси, сизлар от-уловда ёки елкада бозорга олиб келган ҳамма нарсани...

Яна жимлик — одамлар нима дейишга дарҳол сўз топа олмадилар. Бунақа муомалани Марокандда ҳали ҳеч ким эшитмаган эди. Сўнгра яна Фрада тилга кирди:

— Искандар булар эвазига нима беради?

Агар қўйнидан сопол парчасини чиқарди ва боши узра баланд кўтариб деди:

— Эй аҳли Мароканд, ҳар бирнингиз мана бунақанги Искандар номи ёзилган сопол пилакчани оласиз. Уни йўқотманглар! Подшо, унинг номи шарафларга тўлсин, Киресхата сафаридан қайтиб келгач, шу сополли кўрсатган ҳар бир кишига қанча лозим бўлса, шунча олтин ёки қумуш танга беради.

Тангалар дейдими? Қачон беради? Искандар Киресхатадан қайтиб келганда! Агар у уч йилдан кейин қайтиб келса-чи? Ёки бутунлай қайтиб келмаса-чи? Одамлар галласини — идиш-тавоққа, қўй-эчкини — деҳқончилик қуролига, қурилган мевасини кийим-

кечакка алмаштириш учунгина, эҳтиёт қилиб қўйган, озгина молидан бир қисмини, ичи ачишиб бўлса ҳамки, хўжалик учун яна ҳам муҳимроқ нарсани харид қилиш учунгина бозорга олиб чиқади. Бу ерда бўлса ҳеч нимага ярамайдиган аллақандай сопол парчасини таклиф қилишмоқда... Бозор говур-ғувур бўлиб кетди.

— Наҳотки уялмасанглар!— ҳайрон бўлиб қичқирди Агар.— Бессдан сизларни ким озод қилди? Исқандар. Мен сизларнинг ўрнингизда бўлсам ҳамма нарсамни текнига берган бўлардим. Сизлар бўлса арзимаган кўзаю хурмаларингиз устида титраб-қақшаб ўтирибсизлар. Эҳ, одамлар-а!

Агар бош чайқади ва тупурди.

— Нарсаларингизни шу ерда қолдиришлар. Эшак ва от-уловларни ҳам. Битта-биттадан ибодат майдонига чиқинглар. Қани, тез-тез! Одамлар шошиб қолди. Агар устларига ташлансалару форсларга ўхшаб талай бошласалар ўзларини ҳимоя қилишга уринган бўлардилар. Аммо бу ерда... ахир улардан сотиб олишяпти. Бир деҳқон буғдой солниган қопига кўз ташлади-да, ишонқирамай дарвоза томон йўл олди. Бу ерда уни бозор оқсоқоли тўхтатди.

— Отинг нима?

— Хорванта.

— Қаердансан?

— Чоргард қишлоғидан.

— Нима олиб келувдинг?

— Бир қоп буғдой.

— Ёзиб қўй котиб...

Котиб бронза пдншидаги сиёҳга қамиш қаламни ботириб олдида, ошланган бузоқ териси парчасига бир неча сўз ёзди (ёки ёзган қилиб кўрсатди).

Оқсоқол Хорванта қўлига сопол парчасини тутқизди.

— Қаранглар, кимдан нима харид қилинганини ёзиб қўйишяпти,— дерди кимдир енгил тортиб.— Демак, ростдан ҳам молимизга ҳақ тўлашар экан-да?

— Ўтавер,— бош ирғади оқсоқол Хорвантага.

Хорванта ибодатхона майдонига чиқиши биланоқ македонлар унинг бошига уриб ҳушидан кетказдилар ва қўлларини орқасига қайириб боғлаб, бир чеккага судраб кетдилар. Ғалла-ғалла-ю, аммо қул бари бир фойдалироқ мол.

Хорвантадан кейин бошқалар ҳам бирин-сирин

дарвоза томон кела бошлади. Ҳаммасини битта-биттадан ўтказишарди. Ибодатхона майдонида уларни македонлар тутиб олишаварди. Эркаклар, хотинлар, болалар.

Олтиш киши дарвозадан ўтиб бўлганда қизиқсиниб бозор билан Ўт қасри ўртасидаги деворга чиқиб олган бир бола ибодатхона олдида рўй бераётган ҳодисани кўриб қолди. У қўлини чайқаб, дод солди. Фрада шитоб билан зинадан унинг ёнига кўтарилди.

— Ё худо!— қичқирди ҳайратга тушган кандакор.— Мана улар нимани мўлжаллаган экан! Эй, халойиқ! Юнонлар бизни алдабди! Ибодатхона томонга ўтган ҳар бир кишини тутиб оляпти улар!

Бир зумга бозор жимиб қолди ва бирдан тоғдаги баҳор селидай шовқин-сурон, қий-чув кўтарилди. Хунарманд ва деҳқонлардан иборат оломон дарвозада турган соқчиларни босиб-янчиб, ибодатхона майдонига ёриб ўтди. Ибодатхона бўйлаб, девор ёнида калтакланиб, қўли орқасига боғланган олтиш киши тўда бўлиб олганди. Македонлар тисарилиб, найза ўқталиб туришарди.

— Ҳа, шоголлар! Бизни қул қилиб сотмоқчимисанлар? Ур уларни!

Бир лаҳзада бозор жанг майдонига айланди-қолди: гарчи сугдларнинг қуроли бўлмаса ҳам жон-жаҳд билан курашардилар, ҳамма нарса: кўзалар, омовлар, таёқ ва арава шотилари ишга тушиб кетган эди.

Гефестион исён кўтарган сугдларга қарши оғир қуролини пнедалар бўлинмасини ташлади. Халқ қисқа, аммо шиддатли қаршилиқдан кейин узун найзалар ҳужумига бардош беролмай тарқалиб кетди. Ҳовлиларга, шаҳар атрофидаги далалар ва боғларга кириб яширинишди. Кўплари ҳалок бўлди. Кўплари асир олинди.

— Шундай қилиб, улар дарё бўйидаги еттита шаҳарни босиб олибдилар-да,— Спантамаъно қандай қилиб ўзининг етти бармоғини букканини сезмай қолди. Унинг нигоҳи буккнмай қолган уч бармоғига тушди. У тезлик билан учала бармоғини ҳам букди ва муштини муштирага урди.— Аввал Клит, кейин Бранхидлар билан узрушонлар... Ундан кейин Мароканд•

да қирғин... Тушунарли! Ишга киришиш керак, сугд-лар. Баро, Алингарни чақир.

Варахрандан яширин мактуб билан Марокандга қайтиб келган навтакалик бор кучи билан пастга югурди ва қийшиқ бурун, узун соқол, қовоғи солиқ коҳин Алингарни эргаштириб келди. Алингар зардуштийларнинг муқаддас китоби «Овесто»ни ёд олган, фақат сугд тилидагина эмас, балки кўп Шарқ тилларида ҳам яхши ёза оладиган донишманд сифатида машҳур эди.

Сиёвуш авлоди кўзлари билан нимашидир излади-да, тополмагач, жаҳли чиқди.

— Қаерда анави лаънати идиш?

— Қанақа идиш?— сўради Баро.

— Кумуш идиш. Мусаллас солинадиган.

Кундан-кун у ўзининг мусалласга берилаётганини ҳис қилмоқда эди. Ҳали ҳеч қачон Спантамаънода руҳий диққатлик бунчалик кучаймаган эди: диққатпазлики эса нима биландир тарқатиш керак. Спантамаъно бир куни, Навтакадалик вақтида, Искандар билан бўлиш керакми, Бесс билан деган масалани ҳал қилиши лозим бўлган пайтда бир марта ичиб кўрди-ю, кейин ўзини тўхтатолмади ва беихтиёр ҳолда кайф берадиган ичкиликка ишқивоз бўлиб қолди.

Баро йўлбошчига норози бўлиб қараб олди-да, кумуш идишни олиб келди. Спантамаъно лиммо-лим қадаҳни сипқорди ва енгил тортгандай хўрсиниб кўйди.

— Кетдик, Алингар.

Иккаласи бурчакдаги хонага кириб, ичидан беркитиб олди ва у ерга Бародан ташқари ҳеч кимни киритмади. Навтакалик нон, гўшт, мусаллас олиб келиб турди, ўймакор эшикка яқинлашган Зарони майинлик билан орқага қайтарди. Унинг бу иши аёлни хафа қилди. Спантамаъно жуда муҳим иш билан бандми? Аммо буни ўз оғзи билан айтиши мумкин эди-ку! Уларнинг муҳаббатидан кўра муҳимроқ иш борми? Заро эрининг ниятини билиш мақсадида хонадан секин эшитилаётган овозларга безовта бўлиб қулоқ соларди. Спантамаъно кўпроқ гапирарди. Коҳин кўпинча жим ўтирар эди. Баро баъзи-баъзида бирон-бир жангчини юқорига чақириб кетарди. У эса раҳнамоси ёнидан чиққан заҳоти ниманидир қўйнига яширарди-да, ҳовлига югуриб чиқиб, отга миниб қайгадир ғойиб бўларди.

Беш кундан кейин Спантамаъно хилватгоҳдан чиқди ва Заро қаршисида пайдо бўлди. У озиб кетган, аммо кўзлари чарақлаб турарди. Қулгиси жуда шушчақчақ, қўллари эса тоғлиқ раққоснинг қўлидай чаққон ҳаракат қиларди.

Эрининг оёқ товушини эшитган Заро хафагарчилигини унутди. Уни қанчалик соғинганини эндигина англади. Агар у ҳижрон аламида қийналган қиёфада кўринса Заро ҳам унинг истиқболига учган бўларди! Аммо унинг қувноқ табассуми... Демак, ёр ҳажрида ўртанмабди-да? Заро ерга қаради ва тескари ўгирилиб олди.

— Хафа бўлма!— ёнма-ён ўтирди йнгит ва уни ўзига тортди.— Ўзим ҳам билмайман нима бўлганини. Ишга берилиб кетибман.

Шундайми?! У ҳатто ўзини айбдор деб билмайди ҳамми? Уни қучгиси келаётганига қарамай, ўзини четга тортди. Эрга текканининг дастлабки кунларидеъ шунақа қарама-қарши туйғунн ҳис қила бошлаган эди. Хотин қалбида қайси бири ғолиб чиқиши Спантамаънога боғлиқ эди. У буни фаҳмлади ва бўсага хасислик қилмади.

— Ранжима, юлдузим,— шивирлади унинг қулоғига.— Қулинг ҳеч уят иш қилгани йўқ.

— Нима қилдинг?

— Қаттиқ ўйладим, мактублар ёздим.

— Қанақа?— Қуруққина сўради у аста-секин таслим бўлиб.

— Турли оқсоқолларга... Тез орада мен... тез орада сен билан биз... улуғ ишлар қиламиз!

— Нималарни хаёл қилдинг?— қўрқиб хитоб қилди у.

— Буюк ишларга бел боғладим! Омадим келишига аминман! Эҳ! Сен билмайсан, Заро, кайфиятим жуда яхши...— қувончи ичига сиғмай қаҳ-қаҳ уриб кулди ва хотини манглайдан ўпиб, ўрнидан сапчиб турди.

— Сен шу ерда қол, мен тезда қайтаман...

У шунчалик тез ғойиб бўлдикн, Заро унинг этаги учини тутиб қолншга ҳам улгурмади. Хотин қизариб кетди ва эри орқасидан узатилган қўлларини туширди. Заронинг юзлари гўзаллигини йўқотиб, ғазабли тус олди.

Спантамаъно Ороба саройи зинасидан учиб чиқди. Оёқлари шу қадар тез ҳаракат қилардики, гўё у

оёрига эллинлар маъбуди Хермеснинг қанотли шип пагипи кийиб олганга ўхшарди. Сиёвуш авлодининг овози жарчи қичқирғидай қасрнинг ҳамма хоналарида жаранглаб эшитилмоқда эди.

— Қайдасан, Ороба?

— Буёқда!— жавоб берди Ороба айвондан.— Келдингми н-ниҳоят. Қаерларда ю-юрибсан? Э-ҳа! Бир н-нимадан хурсапд кўринасан чоғи? Хўш, гапиравер.

Оқсоқол жўжа атрофида парвона бўлаётган курк товукдай куёви атрофида гиргиттон бўла бошлади. Бўлмаса-чи! Ҳар кимга ҳам ноибга қайиноталик на-сиб қилавермайди.

— Мусалласдан қуй!— Спантамаъно олачипор қалпоғини ёниб отиб юборди-да, гиламга ёнбошлади.— Ич ва шод бўл, Ороба, давринг келди!

— Искандар а-жойиб с-совғалар юборибдими?— дудуқланиб сўради навтакалик қадаҳларга мусаллас қуяркан.

— Совғалар?— Спантамаъно қаддини кўгариб, қайнотасига ҳайрат билан тикилиб қолди. Унинг вужудини жўшқин хурсандчилик тўлқини қамраб олди.— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Ҳали ҳеч гапдан хабаринг йўқми? Тўғри, мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ. Энди сирни очсам бўлади. Мен исён кўтаряпман.

— А?..— Ороба қўлидаги қадаҳни тушириб юборди.— Қанақа исён?

— Искандарга қарши!

— Нима?— Навтакалик гўё бирдан моховии кўриб қолгандай, Спантамаънодан ўзини четга олди.— Н-нима деяпсан?

— Ҳа, исён!— давом этди гапида Спантамаъно Оробанинг ҳолатига эътибор бермай.— Ҳозир энг қулай пайт. Узрушона тоғлиқлари юнонларнинг Марокандга қайтадиган йўлини кесиб қўйган. Мен тий-тара-дайра, тиграхауд сакларига ва Фаргона халқига чопарлар жўнатганман. Улар Искандар атрофини ўраб олишади ва бу ерга Хориен, Вахшунварта ва бошқа оқсоқолларнинг қўшинлари етиб келишга улгурмагунча уни сиртмоқдан чиқариб юборишмайди. Шуида биз Искандарга ҳамма томондан ҳужум қиламиз. Шу билан унинг куни битади.

— А-ақлингдан... о-озмадингми?— пўнғиллади Ороба, Спантамаъно қайнотасининг юзидаги меҳрибон табассумдан из ҳам қолмаганини кўрди.

— Сенга нима бўлди?— сўради у ҳайрон бўлиб.

— Бу ишнинг м-менга ёқмаяпти,— қуруққина жавоб берди навтакалик.

— Нима учун?

— Чунки, қ-қўлингдан ҳеч н-нарса келмайди! Искандар ҳаммагизни д-дайди н-итларга ўшатиб д-додингизни бериб, тумтарақай қ-қилади.

— Ўзингни эсинг жойида эмасга ўхшайди!— жақли чиқди Спантамаънонинг.— Бутун Сугдиёна бош кўтариб чиқса, массагетлар келиб қўшилса, ким бизни тумтарақай қилиб юбора олади? Тушунсанг-чи, Искандар тузоқда! Агар ҳаммамиз бирдан ёпирилиб борсак у тамом бўлди деявер!

— Билмайман, қ-қайси бирингиз т-тамом бўларкансиз,— деди Ороба.— Мен сени ақллироқ д-деб ў-ўйлаган эдим. Нега ўзингни й-йўлбарс чангалига т-ташляпсан? Искандар с-сени С-сугдиёна ҳокими қилиб қ-қўйди. С-сенга яна н-нима керак?

— Уҳ-ҳў! Булбулигўё бўлиб кетдинг-ку,— Спантамаъно қошини чимирди.— Билиб қўй: Сиёвуш авлодининг қонуний ҳақи бўлган Сугдиёна ҳукмдорлигини бегона подшо қўлидан олиш мен учун шармандалик. Тушунарлими? Спантамаъно янги хўжайинни бўйнига миндириш учун Бессдан халос бўлган эмас.

— Телба! Шу иш қ-қўлингдан к-келишига ишончинг к-комилми?

— Нима учун комил бўлмасин? Қаерда айтилган: «Сугдиёна абадий босқинчи подшолар томонидан бошқарилиш учун яратилган», деб. Худолар уни бошқа бирор мамлакат қилиб эмас, фақат Сугдиёна қилиб яратган экан, демак, қуёш остида ўз ўрнига эга бўлишга ҳаққи бор.

— Буларнинг бари бекорчи гап,— деди навтакалик ғазабланиб.— Менга деса Сугдиёна тепасида тоғлиқ бир кўзли девлар турмайдими, фақат улар менинг ҳ-ҳаётимга ш-шафқат қилса-ю, мол-мулкимни ярмини ў-ўзимда қ-қолдирса бас.

Спантамаъно унинг юракдан айтган гапларидан ҳайратга тушиб, анча вақт сукут сақлади. Ниҳоят бўғиқ овоз билан деди:

— Қанақа одамлигингни энди билдим. Ўз пасткашлигинг билан форслар марҳаматига сазовор бўлгандай, юнонлар мурувватига ҳам муяссар бўламан деб хомтама бўлма. Искандарнинг Узрушонада қандай жиноятлар қилганини эшитдингми?

— Эшитдим. Ўзидан кўрсин, ваҳшийлар. Худо ёқ-

қан гулханга тупуришмасин эди. Хотиринг жам бўлсин, мен янглишмайман.

У Спантамаъпога қарамай сўзларди. Бетийиқ кўзлари атрофда олма-кесак-терарди. Оробанинг хасислик ва гуноҳлардан озиб-тўзиб кетган юзлари Сисвуш авлодининг кўзига шу қадар жирканч кўриниб кетдики, оёғи билан тепиб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди. Энг даҳшатлиси: Ороба шунчалик жохил ва нодон эдики, ўзининг ҳақлигига сўзсиз ишонар, ёнида ўтирган одамни эса эшаквачча ва ўтакетган аҳмоқ деб ўйларди. Бу фикрдан Оробани Охурмазданинг ўзи ҳам қайтара олмасди.

— Ҳеч, сен ҳеч қачон янглишмайсан!— Спантамаъно овози ғазаб билан отилиб чиқди.— Илгари сен ўзингни форсларга сотган эдинг. Энди юнонларга сотмоққа тайёрсан. Шундай экан, яхшиси менга сотил, ўз қондош суғдингга!

У Оробанинг олдига бир қисим қимматбаҳо тош ташлади. Ороба дарҳол ўзига келди. Бир лаҳза бурун кўрқув яширинган қўнғир кўзлари қувонч билан порлаб кетди. Аммо бу кўпга бормади. Ороба оғир руҳий қийноқ билан, ич-ичидан ўртапиб, олдидаги жавоҳрларни суриб қўйди ва зўрға деди:

— Керак эмас... Ҳеч нарса керак эмас. Агар сенга қўшилсам, мени Искандарнинг ғазабидан бу тошлар қутқариб қолади деб ўйлайсанми?..

— Демак, менга ёрдам бермайсан!— қичқирди Спантамаъно.— Менга, қизингни эрига-я?

— Нима исёнчиларга ёрдам берайми?— қўл силтади Ороба.— Бечора Заро! Агар шу фитначи бошингда нима гаплар борлигини билганимда сенга қизимни берармидим? Мен унга, уйга қайт, деб айтаман. Йўқол кўзимдан. Мен бунақа хавфли одам билан алоқа қилишни истамайман.

— Кетаман,— Спантамаъно ўрнидан турди ва Оробани ўтирган жойидаёқ бўғиб ўлдирмаслик учун қўлларини орқасига қилиб олди.— Сен ҳам билиб қўй, мен учун бунақа жирканч одамга куёв бўлишдан кўра оғирроқ иснод йўқ. Бир нарса менга далда беради: Суғдиёнанинг ҳамма оқсоқоллари ҳам сендай юфлос, разил эмас. Эсингда бўлсин: Спантамаъно юнонларни қириб ташлагач, бу суҳбатни ёдинга тушириб қўяди. Ҳозир ҳам кекирдагингни ғажиб қўярдим-у, лекин ортиқча шовқин-суронга тоқатим йўқ.

Ороба эсанкираб қолди. Эҳ, у Сиёвуш авлодига жуда қўпол муомала қилиб қўйди-да! Агар Спантамаъно ростдан ҳам Искандарни енгса-чи! Унда... Навтакалик қўрқиб кетди. Унинг юзларида табассум пайдо бўлди, аммо Спантамаъно шиддат билан бурилди-да, жўпаб кетди.

«Аҳмоқ!— ўзини лаънатларди Ороба.— Қим сени тилингдан тортувди? Қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб юборганигда олам гулистон эди. Эҳ-ҳе! Хўп, бўлар иш бўлди,— тинчлантирди ўзини-ўзи.— Энди... ўзимни энди қандай тутишим керак? Агар бу дайди Искандарни енгса, бир кунмас-бир кун томоғимдан олади...»

Энг разил одам — дунёдаги ҳамма нарсадан ўзини яхши кўрадиган одамдир. Мулойим табассумига ишониш керак эмас — мугамбирлик қилаётгани бу. У ўз моҳияти билан разил, шунинг учун ҳам хавфли. Бунақа одамлар очнқ зарба бермайди. Улар одамга пинҳона заҳар соладилар, ҳақиқий заҳар билан бўлмаса ҳам, иғво заҳари билан... заҳарлайдилар.

«Агар енгса... Жуда соз! Шундай қилайликки, қадрли Спантамаъно, сен Искандарни енга олмагин».

Спантамаъно арвоҳдай оқариб қайтиб келди. Заро уни кўриб бошини мағрур кўтарди. Аммо Сиёвуш авлоди хотинига қайрилиб ҳам қарамай, айвонга ўтиб кетди. Аёл ҳайрон бўлди — эри келиб, ялиниб-ёлвориб уни эркалатишини кутган эди. Агар шундай қилса хотин уни совуққина ўзидан итармоқчи, худо билсин, эри қандай жонига текканини кўрсатмоқчи ва бу билан кўнглини ёзмоқчи эди.

Аммо Спантамаъно уни эсидан чиқариб юборганга ўхшайди, бу қилигидан хотинининг кўзларига ёш келди. Эрининг дилини огритиш учун Заро чўрини чақирди ва кетгиси келмаса ҳам Оробаникига жўнаб кетди. У эшитиб, орқамдан югурсин деб ўймакор эшик тавақасини қарсиллатиб ёпди. Бироқ Спантамаъно қар ва кўр бўлиб қолгандай эди.

— У дайдиникига қайтиб борма,— деди дарғазаб отаси,— у сени адои тамом қилади. Олмосларини олсину кўзимга кўринмасин.

— Худо олсин уш!— хитоб қилди Заро аччиқ йиғлаб.

Иккаласи фирибгар Спантамаънони узоқ ва ҳам-

жиҳат бўлиб қаргашди, яхшиямки «фирибгар» нинг ўзи эшитмади, Сиёвуш авлодидан бутунлай халос бўлишга қатъий қарор қилиб, уйқуга ётди.

Спантамаъно аламидан қарийб ярим кўза мусалласни ичди. Яна кўза ҳақндаги қўшиқ эсига тушди. Лаънати Ороба! Суғдиёнанинг энг йирик ҳукмдорларидан бирининг қўшини жуда қўл келарди. Вахшунварта билан Хориен ёрдам беради, албатта, аммо Ороба одамларисиз қўшиш тўлмаган ўқдондай гап. Эҳ! Вахшунварта билан Хориен етиб келсин, ким аҳмоқлигини Оробага кўрсатади!

— Вахшунвартадан чопар келди!— хабар берди Варахран. Қандакор кеча Қиресхатадап қайтиб келган, энди Спантамаънодан нари жилмас эди.

— Тезроқ чорла!— Спантамаъно очилиб кетди. Ниҳоят! О, Вахшунварта, дўстим! У Спантамаънони кулфатда ташлаб кетармиди?

— Вахшунварта ҳадянгни қабул қилмади,— деди улоқда чарчаган отдай ҳорғин, қоғоғи солиқ чопар икки дона олмосни Спантамаънога узатар экан.— У сенга ёрдам беришдан бош тортди. «Спантамаънонинг эси йўқ,— деди Вахшунварта.— Худонинг бандасидан қайси бири Искандарни енга олади? Хўжайинингга бориб айт: менга ўхшаб тоғлар орасига яширниб олсин, худо ёққан гулханга қараб тупурмасин».

«Ороба шундай деган эди,— эслади Спантамаъно. У шунчалик ҳаяжонга тушдики, овоз чиқариб ярим оғиз ҳам гапира олмади.— Э, худо! Ўқдонимдан яна битта ўқ тушиб кетди. Энди ҳамма умид Хориендан».

— Хориендан чопар келди!— хабар қилди Варахран. Унга беланган тегирмончидай йўл чангига ботган чопар қўйнидан икки дона марварид чиқарди.

— Хориен ёрдам беришдан бош тортди. У, мени кечир, сени аҳмоқ деди ва яна айтдики, тоққа яшириниб олсип, худонинг қўли билан ёқилган гулханга тупурмасин деди.

«Ороба ҳам шундай деган эди»,— ўйлади Спантамаъно ва ўтирганларни ҳайратга солиб хохолаб кулди.

- Обгардан чопар келди!
- Наҳшобдан чопар келди!
- Еркаддан чопар келди!
- Маймурғдан чопар келди!
- Биҳардан чопар келди!

Ҳамма рустаклардан — Сугдиёнанинг йирик мавзелиридан толиққан чопарлар келар, ҳаммасининг жавоби бир хилда эди — састарлар, ихшидлар, патлар, афшинлар, хваблар ва бузургонлар деб баландпарвоз ном билан атаган кўчманчи жамоаларнинг оқсоқоллари македонларга қарши курашишдан бош тортган эдилар. Уларнинг ҳаммаси Спантамаънони «аҳмоқона фикридан» қайтишга ундашар ва худонинг хоҳиши билан ёнган гулхани эслатишарди.

Сўнги чопар келтирган хабарни ҳам эшитгач, итлар дара тошларига қисиб борган бўрндай ув тортиб йиғлаб юборди. Унинг юзи хитой гилидан ясалган чипидай оқариб кетди. Жанговар болтасини қўлга олди-да, ўнг ва чапга селпиганча хоналар бўйлаб югура бошлади. У нақшинкор эшиклар ва қизил дарахтдан ясалган хонтахталарни чопиб, майдалаб ташлади. У бронза қурбонгоҳларини бузар, лойда ясалган ҳайкалларни майдалар, қимматбаҳо чинни кўзаларни чил-чил қиларди. Юракни ўртаб юборувчи ўқирикдан бурчак-бурчакда нафасини ичга ютиб турган қулларнинг кўзлари пақ косасидан ўйнаб чиқиб кетгудек эди. Сарой ичини алғов-далғов қилиб Спантамаъно айвонга югуриб чиқди ва оқсоқоллар рад қилган қимматбаҳо тошларни кўриб қолди. Сиёвуш аёлди уларни ҳовузга тепиб юборди, болтани ҳам сувга отди-да, наमतга ўзини ташлаб, аёлларга ўхшаб ҳўнгиллаб йиғлай бошлади.

У узоқ йиғлаб ётди, сўнгра ухлаб қолди. Ярим кечада совуқдан уйғониб кетди ва бир кўзача мусалласни симириб юборди; гўё қўрқувдан сукутга чўмган сарой хоналари бўйлаб гамгин овоз янгради:

— О-о-о! Кўзани ўртар ҳижрон... така-тум, тум-так! Уч бўлак бўлди шу он... така-тум, тум-так!

У то райҳон буталари орасига йиқилиб, хуррак тортишга тушмагунича шундай қўшиқ айтиб, гулларни босиб-янчиб ҳовуз бўйида тентирайверди. Баро уни ёш боладай кўтариб олди, айвонга олиб келиб ётқизди ва иссиқ кўрпа билан ўраб қўйди. Варахран Барони ҳовуз бўйига чақирди ва улар тонгга қадар нима ҳақдадир пичирлашишди. Эрталаб Варахран ечинди, ҳовузга шўнгиди-да (хайрият, сув тиниқ эди), унинг тубидан жавоҳирларни топиб чиқди.

Спантамаъно карахт бўлиб уйғонди ва дарҳол кўзага қўл чўзди. Аммо Баро юмшоқлик билан унинг қўлини кўзадан узоқлаштирди.

— Сенга нима, аҳмоқ?— қаҳр билан дўқ урди унга Сиёвуш авлоди.

— Ичиш керак эмас, жаноб,— меҳрибонлик билан гапга кўндирмоқчи бўлди Баро.

— Керак эмас,— такрорлади Варахран.

— Эсингиз жойидами? Бўлмаса нима «керак», бахтсиз тўнкалар? Бечора Спантамаънони ҳамма ташлаб кетди. Ҳатто хотиним ҳам қочиб кетди. Бутун Суғдиёнада ёппа-ёлғиз қолдим. Мен ичишдан бошқа яна нима қилишим керак?

— Ичиш керак эмас, уриш керак,— лўнда қилиб деди Варахран.

— Қимни?

— Искандарни.

— У! Қандай ботирсан-а! Қандай қилиб уриш керак? Бузургонлар мenden юз ўгирдилар. Биз дахлар, панжакентликлар ва Навтакада Вахшунвартадан ажралиб қолган бақтрийлар билан бирга бор-йўғи мингтамиз. Бошқалар тарқалиб кетган. Юнонлар эса эллик минг киши. Бунинг устига Ороба ҳам уларга қўшилади. Улар бизни тумтарақай қилиб юборишади.

— Тумтарақай қилолмайди,— эътироз билдирди Варахран.

— Нима учун?

— Чунки биз сен ўйлаганча оз эмасмиз.

— Демак, мен ҳисоблашни унутиб юборибманда,— заҳарханда кулди Спантамаъно,— айт-чи, донишманд, биз қанчамиз?

— Беш юз минг,— жиддий жавоб берди Варахран.

— Нима? Ҳа-ҳа-ҳа! Беш юз мингта нима? Мароканд томларида юрган қарғаларми? Ёки Зарафшондаги бақаларми? Ё бўлмаса телпагингдаги бургаларми?

— Йўқ. Беш юз минг ҳунарманд ва деҳқон, қишлоқ ва шаҳарларда яшовчи беш юз минг суғд.— Варахран ўрнидан турди.— Тўхтаб тур! Мен ҳозир...

Бир лаҳзадан кейин у соқоллари оппоқ икки чолни эргаштириб келди. Спантамаъно уларни таниди: бири — озгин, ҳаракатчан уста Фрада — Варахраннинг отаси, иккинчиси — бўйдор ва бақувват деҳқон Ману — Баронинг отаси, Навтакада Спантамаъно ёнига келиб, уларни Бесснинг одамларидан ҳамма қилишни сўраган одам эди. Кекса, минг қилса ҳам кекса, бойми, камбагалми, бари бир ҳурмат қилиш керак эди. Спантамаъно инқиллаб кўтарилди ва қў-

лини юраги устига қўйди. Фрада билан Ману мағрур таъзим қилиб, гиламга ўтиришди. Варахран отасига бош ирғадн:

— Гапириб беринг!

— Узоқ гапириб ўтирадиган ҳеч гап йўқ!— хитоб қилди Фрада жаҳл билан.— Бу юнонлар қанақа халоскор бўлди? Айтчи, жаноб ҳоким? Бизни сўнги бор-будимиздан халос қилмоқдалар...

— Сен бузургонларга хат ёзиш билан банд бўлган пайтда, Марокандда қолган юнонлар сардори Гестрион халқни талагани мавзеларга аскар жўнатди,— тушунтирди Варахран Сиёвуш авлодига.

— Шундайми?— ҳайрон бўлиб сўради Спантамаъно.

— Ҳа!— алам билан такрорлади Фрада.— Йўл бўйларига посбонлик жорнй қилдилар, йўловчиларнинг молларини тортиб олишмоқда. «Бож,— дейишадн,— бож!». Шундай деб хохолаб кулишадн ер ютугурлар. Дарёдан сузиб ўтсанг, кема ҳақини бер. Кўприкдан ўтсанг, ҳақини тўла. Бозорга кирадиган бўлсанг, ҳақини чўз. Бир нарса сотиб олсанг, бозор ҳақи тўла. Сотадиган бўлсанг, чўнтагингни кавла. Уй-жойингни, даромадингни хатга олишса, ўндан бири-ни топшир. Яна ҳар бир кишидан жон ҳақи талаб қилишадн, шу қадар усталик ва айёрлик билан талаш мумкинлиги сира хаёлимга келмаган эди.

— Мана,— Ману қўйнидан сопол парчасини чиқарди.— Омборни тозалаб кетишди, бир дона дон тонолмайсан, эвазига мана шу сополни қолдиришди. Устига бир нима ёзишди... Нималигини қайдан биламан? Нимага керак менга бу сопол. Еб бўлмаса. Юнонларнинг тангаси шунақа бўлса керак деб ўйлاديم, бозорда кўрсатсам ҳеч ким олмайди, ҳамма кулади. Эҳ, арвоҳ, Айшмага ем бўлгур.

У жаҳл билан сопол парчасини ҳовузга отди.

— Халқ безовта, жаноб ҳоким,— деди Варахран қатъият билан.— У ўзи учун курашишга тайёр! Аммо унга йўлбошчи керак. Даъват этсанг, эртагаёқ ҳузуригга минглаб мард одамлар келади.

— Таёқ билан қуролланган жасур одамлар!— деди Спантамаъно масхараомуз.— Уша жасур одамлар юнонларнинг узун найзаларини кўрган заҳоти жуфтақларини ростлаб қолишар.

— Оддий одамлар ҳақида ёмон ўйга борма,— қовоқ солиб деди Баро.— Оддий одамлар бузургонлар-

дан кам эмас, балки тузукроқдир. Бу гаплардан рап-
жима, ammo... ҳали ўзинг кўрасан — бузургонлар се-
ни сотишди, халқ эса хиёнат қилмайди.

— Халқ!— хитоб қилди Спантамаъно жазаваси
тутиб.— У бизга қулоқ солади дейсанми? Хунарманд-
лар табақа оқсоқолига бўйсунди, деҳқонлар жамоа
бузургонларига, бузургонлар бўлса...

— Бузургонлар!— жаҳл чиқди Бароинг.— Бугун
бузургон бўлса-ю, агар халқ продасига қарши борса,
эртага ҳеч ким бўлмай қолади. Улар хос аскарларни
билан ғорларга бекиниб ётаверсин, уларсиз ҳам иши-
миз битадн.

— Агар ҳаммаинг қўлнда таёқ эмас, қилич ва
қалқон бўлишини истасанг, олмосларингни ўнгга ҳам,
сўлга ҳам сочиверма; яхшиси, саклардан бронза со-
тиб ол, хунармандлар қанча қилич керак бўлса, шун-
ча ясаб беради.

Варахран ҳовуздан олиб чиққан тошларни Спан-
тамаънога узатди.

— Ҳм...— Спантамаъно кандакор ва деҳқонга
ҳайрон бўлиб қаради.— Сизлар мен ўйлаганчалик но-
дон эмас экансизлар. Сизлар бу ишимиздан бир ни-
ма чиқади деб ўйлайсизларми?

— Албатта чиқади!— хитоб қилди Варахран.

— Чиққанда қандоқ!— қўшиб қўйди Баро.

Спантамаъно ўрнидан санчиб турди. Сен ҳеч ким-
га керагим йўқ деб ўйлаганмидинг? Мана кўрдинги,
керак экансан! Сен ўзингга ўзинг ёлғизман деб уқ-
тирганмидинг? Мана кўрдинги, бошингга оғир кун
тушганда ёнингда сени ташлаб кетмайдиган минглаб
одамлар бор экан. Гўё сугд йиғитнинг кўз олдини тўс-
ган парда кўтарилгандай бўлди. У таянч излаган,
ammo уни тополмаган эди, мана у, таянч! Мана, бир
қўл силкиши билан тоғларни суриб, ағдариб, янчиб
ташлайдиган куч!

— Хўш, нимага қараб ўтирибсизлар?— бақирди
Спантамаъно.— Ҳокиму бузургонларни арвоҳ урсин!
Халқни оёққа тургазинглар!

Халқ оёққа турди ҳам. Минглаб кентлар Спанта-
маъно чақирғи билан ҳаракатга келди. Илон Дар-
возадан Биҳаргача ва Биҳардан Наҳшобгача гўё бир-
бири билан хабарлашаётгандай, бутун Сугдйёна бўй-
лаб ногоралар безовта ва зарб билан янграрди. Жа-

моа кенгашларида уруғ оқсоқоллари билан оддий халқ ўртасида қизғин тортишувлар бўлиб ўтарди. Бу зургонларнинг дўқ-пўписаларига қарамай, халқ ҳар эллик оиладан бир йиғитни қуроолантирар ва Спан-тамаъно учуп кўй-эчки, ғалла билан мой ажратиб беришарди. Сугдиёна йўллари бўйлаб тўда-тўда бўлиб биҳарлик ва наҳшобликлар, панжакентлик ва маймурғликлар келишарди. Баронинг отаси Ману Навтакадап юз деҳқонни эргаштириб келди. У ўз одамларини Варахранининг отаси Фрада ясаб берган найзалар билан қуроолантириб, панжакентликлар бўлинмасига келиб қўшилди. Хилма-хил оломон Мароканд атрофини ўраб олди ва юнонлар мустаҳкамланиб олган уч минорали саройни қамал қилишга киришди.

Спантамаънонинг на мапжанақ, на замбараги бор эди. Сугдлар ва дахлар қийшиқ деворлардан пичоққа таяниб, учига илмоқ боғланган арқонларга осилиб, минораларга шалоқ нарвонларни кўйиб юқорига чиқишар ва душман зарбасидан пастга қулардилар. Спантамаъно бронза келтириш учун сакларга одам жўнатган эди. Аммо улар қачон келишади? Жангчилар камон ўқлари учига ўткир суяклар боғлаб отишарди. Бундай ўқлар мис қалқонли македонларга, уларнинг қўлларидаги арзимас тилинган-шилинган жойларни ҳисобга олмаганда, зарар етказа олмасди. Бунинг устига ҳамма суғд қилич билан муомала қилишни биллавермас эди. Деҳқонлар қуроолга эмас, омочга суяги йўқ эди, уларни ҳарбий табақадан чиққан одамлар сингари уруш қондаларига ўргатишмас эди. Аммо таёк ишлатишга келганда улар билан ҳечким тенглашолмасди, агар бирор юнон гафлат босиб қўлларига тушиб қолса борми, на дубулгаси, на қалқони қутқара оларди, арпани туйгандай туйиб ташлашарди уни.

Македонлар бу ерда унча кўп эмасди, улар қайсарлик билан ҳамма томондан босиб келаётган сугдлар ҳужумини қайтара олмасди. Уч минорадан бири маҳаллий халқ қўлига ўтди. Шунда македонлар қамалда қолганлар қиладиган ишга киришдилар: Ороба саройи ёнидан ўтиб, қамал қилувчиларга ёнбошдан ҳужум қилишди. Узун найзаларининг ўткир тиғи билан қалқонсиз одамларини эпчиллик билан санчиб, ўзлари зарар кўрмай, ўттизга яқин кишини ўлдириб, саройга қайтиб келишди. Агар Ороба македонлар

йўлини тўсганда, уларнинг ҳоли хароб бўларди. Би-роқ у бундай қилмади. Унинг тиш-тирноғигача қу-ролланган минглаб одамлари девор устида туриб, бу қирғинни бемалол томоша қиларди.

Қамалнинг тўртинчи куни чўпонлар Спантамаъно-га Илон дарвоза томонидан юнонлар Марокандга қа-раб келаётгани ҳақида хабар қилишди. Демак, улар қамални ёриб чиқишибди. Спантамаъно ғазаб билан сўкинди. У жасур, аммо ёмон қуролланган, ҳарбий ишга ўргатилмаган суғдлар узун найзалар зарбасига бардош беролмаслигини биларди. Македонлар билан очиқ майдонда жанг қилиш керак эмас, скифчасига пистирмалар ёрдами билан курашиш лозим. Спанта-маъно қўшинларига Зарафшоннинг ўнг қирғоғига че-киниш учун буйруқ берди.

— Лаънати Ороба!— пўнгиллади Спантамаъно дарёга от солиб.— Қуёнюррак Хориен! Вахшунварта-чи? Узини авлиё ҳисобласа-да, у ҳам қўрқоқ, сотқин. Бу авлиёлардан ҳеч қачон ёруғлик чиқмаган, жаҳан-намга кетгурлар! Савлат тўкиб юришади, қорин со-лишади, қарашлари мағрур, сўзлари чиройли, ичлари эса... ичларига аблаҳ ўрнашиб олган. Эҳ, кошки ўша олижаноб башарангизни таёқ билан шудгорлаб таш-ласам!

— Мен Спантамаъно қўйга ўхшаган ҳафтафаҳм деб бекорга айтмаган эдим,— деди Ороба чекинаётган суғдларни кўриб.— Искандарнинг қораси кўриниши билан бу жулдурвоқилар тўдаси думи остига мой сур-тилган эшакдай қочиб қолишди.

Заро лабини тишлади ва жим тураверди.

Марокандга Искандар эмас, Фарнуҳ кириб кел-ди, подшо эса Яксартдан нарида тиграхауд саклари орқасидан қувиб юрган эди. Фарнуҳ бўлинмаси Ки-ресхатага жанговар юриш бошлаш олдидан Маро-кандда қолдириб кетилган Гефестнон бўлинмаси би-лан қўшилди ва Спантамаънони таъқиб қилишга тушди. У юзлаб пиёда суғдларни тутиб олишга му-ваффақ бўлди. Қолганлар эса Зарафшон бўйига ёйи-либ кетган қалин чакалакзорга кириб яширинишга улгурди.

Ўтиб бўлмас буталар билан қопланган жазирама водий. Айиқнинг биқинидаги қалин жун сингари тип-па-тик ва эгри-бугри ёввойи буталар, гадир-будир, йўғон тераклар, узун илдизлари шағал ва майда тош-лар орасига чўзилиб кетган юлғунлар, баҳайбат шум-

толлар, қайрағоч ва мажнунтоллар, жийда, итбурун, олволи, қарағай, рўвак, ёввойи олча, дўлана, наъматак, тут сингари пасту баланд, турли-туман дарахтлар аралаш-қуралаш бўлиб, ўрашиб-чирмашиб кетган эдики, бу тўқайзордан ҳатто йўлбарс ҳам ўта олмас эди.

Қилт этган шамол йўқ. Ҳамма нарса ҳаракатсиз қотиб қолгандай. Тўқайзор ҳатто яланғоч одамни ҳам қуюқ, ҳўл ва қиздирувчи ҳавоси билан босиб, нафасини қайтариб, терлатиб юборадиган каттакон ҳаммомга ўхшайди.

Спантамаъно ўйноқи тулпоридан тўқайзордан ўтиб бораркан, Барога масхараомуз деди:

— Мард йигитлар жуфтакини ростлаб қолншдими? Сен бўлсанг: «Юнонлардан ном-нишон ҳам қолдирмаймиз», деб мақтанган эдинг.

— Қурол бер!— деди бўғилиб Баро.— Урушишни ўргат бизга!

— Қурол,— такрорлади Спантамаъно ва хаёл суриб орқага қаради. Буталар чайқалиб, тўлганиб, қисирларди. Озиб кетган минглаб суғдлар ўжарлик билан йўлбошчи ортидан йўл очиб келмоқда. Ўзларини яхши тутмоқда бу жулдурвоқилар!

Атрофдаги оддий ва очиқ кўнгли одамлар руҳининг тетиклиги Сиёвуш авлодини ҳаяжонга солди, юрагига умид бахш этди. Юнонлардан қочяпмизми? Қочсак нима бўпти! Вақтн келиб улар биздан қочади.

— Эҳ форслар!— деди Спантамаъно, унинг овозида яхшилик аломати кўринмасди.— Агар сизлар бўлмаганингизда... мамлакат ўзини ҳимоя қилолмайдиган шу аҳволга тушиб қолармиди?

Спантамаъно лашкари аста-секин шимолга қараб борарди. Фарруҳ қўшини ҳам имиллаб унинг изидан келарди. Ёввойилар чекинмоқда, қувиб етамиз ва ер билан яксон қиламиз — ўйларди ликиялик. Қўшининг ҳамма жангчилари ҳам шуни ўйлаб борарди. Бостириб келаётган «скифлар»дан кўра чекинаётганларидан кўпроқ қўрқиш кераклиги ҳеч кимнинг эсига келмасди. Утмиш сабоқлари унутилганди. Унутиш одати эса ҳеч қачон яхшиликка олиб келган эмас.

Суғдлар тоққа етганда юқоридан учли наमत қалпоқ кийган отлиқлар бўлинмаси улар томон тушиб кела бошлади. Бўйдор, пахмоқ тулпорлар. Баланд бўйли, сочи ўсиқ одамлар. Уларни икки киши бош-

лаб келарди: бири новча, қотмадан келган, кўзлари бургут кўзларидай ўткир, оппоқ соқолли, бу — йўлбошчи. Иккинчиси: семиз, хира кўзлари қизарган, юзлари шишинқираган, наша чекканидан ранги саргайган жангчи эса унинг ўғли.

Ҳа, булар массагетлар, жазирама Қизилқум фарзандлари. Олти юз кўчманчи ва беш ярим миң сугд бир-бирларини қувноқ хитоблар айтиб қутлашарди. Чол отидан тушди ва Спантамаънони қучди.

— Менинг отим Рахмир, — деди массагет. — Бу менинг ўғлим Дейока. Мактубингни олдиқ. Бронза олиб келяпмиз. — У белида осилиб турган тўрвага қўлини тикиб, иккита жавоҳир чиқарди. — Ма, қайтиб ол. Бусиз ҳам ёрдам берамиз. Тошлар учун эмас, қардошлик учун. Сугдлар билан массагетларнинг қони бир. Форсларга қарши бирга курашган эдик, македонларга қарши ҳам бирга курашамиз.

Спантамаънонинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Сен, яхшилик тангриси Охурамазда юборган ёруғлик фариштаси Сурушсан!

У яна чолни қучоқларкан, Рахмир ўғли Дейоканинг Варахран қўйнига тушаётган ёқутни қандай ҳирсли нигоҳ-ла кузатиб қолганини пайқамасди.

Массагетларда камон ўқи кўп. Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетгани туфайли македонлар ҳарбий аслаҳаларини ечиб қўйишган. Тогдан эсиб турган шабада тегсин учун баданларини очиб қўйишган. Қуёш нури учун ҳам. Массагет камон ўқлари учун ҳам. Массагетлар ўқи эса зое кетмайди.

Кўчманчилар келиб қўшилгач, Спантамаъно отини орқага бурди ва тўқайзорда дайдиб юрган македонларни ўраб олди. Қиргинбарон бошланди. Тўқай бўйлаб бепарво тарқалиб кетган кўп македонлар шу ерда ўлим топди. Фарнуҳ қўрқиб кетди. У бўлинмаларни кенг майдонга олиб чиқди, тўрт бурчак қилиб сафга тизди-да, Марокандга чекина бошлади.

Тогдан Политиметгача бўлган йўл жуда машаққатли. Кундузи жангчиларни беаёв Осие қуёши ҳолдан тойдирарди. Тунда ботқоқлардан булутдай ёпириладиган чивин чақиб чиқарди. Аммо-лекин ҳар бири Фарнуҳ жангчиларининг ўнтасига арзийдиган эпчил кўчманчиларнинг бронза ўқлари ундан баттароқ чақарди.

Фарнуҳ тўхтовсиз Политиметгача, ёки сугдлар Намиқми ёхуд Зарафшонми деб атайдиган дарёгача

қочиб борди ва фақат дарёдан ўтиб олгандан кейингина очиқ майдонда тўхтади. Фарнуҳ нима қилишга ҳайрон. У ҳарбий киши эмас, бу ерда эса жанг олиб бориш санъатига моҳир одам керак. Ликиялик ёнига Қойнос, Кратер, Каран ва бошқаларни чақириб, деди:

— Иш чатоқ. Еввойилар бостириб келишяпти, менинг эса жанг соҳасида ҳеч нарсага ақлим етмайди. Мени озод қилинглар. Янги лашкарбоши сайланглар, у пимани маъқул кўрса шуни қилсин.

Ҳа, македонлар аниқ кўриб турибдиларки, бечора ликиялик уруш соҳасида ҳеч нарса билмайди. Искандар уни шундай катта бўлинмага лашкарбошиликка тайинлаб хато қилган. Аммо... агар Қойнос, Кратер ва Каран бошқа лашкарбоши сайласалар бу билан Искандарни янглишган деб ҳисоблаган бўладилар. Тангри Аммон ўгли эса камчилигини эслатганларни ёмон кўради. Бу орада Фарнуҳ билан македонлар ўртасида тортишув бошланиб кетди.

Иссиқдан толнққан жангчилар тилларини итдай осилтириб чодир атрофида ўтиришар, лашкарбошилар жанжалига қулоқ солишарди. Баҳс Караннинг — семиз ва огиркарвон одамнинг жонига тегди. Дим чодирда нафаси қайтиб кетганидан ташқари чиқди. Бу ер ҳам ичкаридан қолишмасди. Қуёш чидаб бўлмас даражада қиздирмоқда. Каран соясига бекиниб жон сақлаш учун, яқин орада бутазор йўқмикан, дегандай атрофга алаанглади. Аммо чор-атроф тап-тақир, фақат офтобда қовжираб қолган гиёҳларнинг позик пояларидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бироқ дарёнинг нариги томонида баланд девордай ўрмон ва тол, тераклар остида қорайиб, ҳавасни келтириб турган салқинлик.

— Лаънати!— тўнғиллади Каран.— Қани энди у томонга ўтиб бўлса...

Шу пайт дарё шохобчасининг ўнг қирғоғида пасг бўйли юнон пайдо бўлади, Кратернинг енгил отлиқларидан бўлса керак.

— Эй, сизлар,— қичқиради юнон тожсимои мис қалпогини силкитиб,— нимага у ерда ётибсизлар? Бу ёққа келинглар. Бизнинг тўдамиз шу ерда. Ҳаммага жой етади.

У ионийлар лаҳжасида гапиряпти, демак, ҳақиқатан ҳам афиналикларнинг бир қисми кирган Кратер бўлинимасидан бўлиши керак. Юнон қўлларини сувга

чайди, юзларини ювди, эринчоқлик билан қирғоқ бўйлаб ивирсиб юрди ва бутазорга кириб ғойиб бўлди. Сўнгра яна пайдо бўлди ва шовуллаб турган терак соясига ўтириб олди. Унинг роҳати олдида ким тоқат қилиб тура оларди. Қаран ўз бўлинмасига буюрди:

— Отларга мининг! Менинг ортимдан нариги қирғоққа.

Жангчиларга ёлворишни ҳожати йўқ эди шу топда. Ҳамма бир лаҳзада сакраб отига минди ва Қаранга эргашди. Бўлинма Политиметни кенг, шовқин солиб оқадиган еридан кечиб ўтди ва тўқайзорга тарқалиб кетди. Буни кўрган пиёдалар ҳаяжонга тушдилар. Жазирама шу қадар ҳолдан тойдирганидан хавф-хатарни ҳам унутишди. Бўлинма ортидан бўлинма сувдан кечиб ўтарди. Одамлар шохлари тарвақайлаб кетган дарахтлар соясига шошилар ва нам ерга ҳорғин чўзилишар эди. Парокандалик. Ҳеч қандай тартиб йўқ.

— Иланг қани?— сўради Қаран ҳамон қирғоқда ўтирган юнондан.

— Анави қайрағоч остида,— деди юнон тўқайзор ичкарисидаги баҳайбат дарахтни кўрсатиб.— Тутунни кўряпсанми? Агар нстасанг, юр, борамиз. Биз бир қўзи тутиб олдик. Уни гулханда пиширяпмиз.

— У-ў!— Қаран қорни очганини энди ҳис қилди.— Яхши. Борамиз. Эй, Левкон, Перисад, орқамдан юринглар!

Қаран хос соқчилар ҳамроҳлигида тўқайзор ичкарисига йўл олди.

— Ким сизларнинг...— гап бошлади Қаран, лекин уларнинг иласи бошлиғи кимлигини сўрашга улгурмади. Бута орқасидан бошига калтак тушди. Қаран воҳ деганча бошини чангаллади-ю, нам ерга қулади. Унинг устига ўқ еган Левкон йиқилди.

— Бу сизларга бранхидлар учун!— қичқирди кичкина юнон. Перисад унга узун найзасини санчди. Лаҳза ўтмаёқ унинг ўзига ҳам ханжар санчишди.

— Спитамен,— деб шивирлади кичкина юнон унинг устига эгилган суғдга.— Улар дўстинг Паллантни ўлдиришди...

Шундай дея Паллант юраги енгил тортиб жон берди. У қасос олган эди. Суғд, массагет ва дахлар дарё кечиб ўтган македонлар устига ташланишди. Тўрт томондан ҳужум қилинди! Қўрқинчли манзара! Қонли ур калтак-сур калтак қилувчи одамлар тўда-

си. Ноғоралар жаранги. Уқ-ёйлар. Ханжарлар жаранг-журунги. Зарба тушган қалқонларнинг тарақлашшо ёрилган садоси. Гурсиллаб тушган оғир таёқлар. Яна ўқ-ёйлар. Уқ-ёйлар. Қонга тўлган кўзлар. Гижирлаган тишлар. Даҳшатга тушганлар чичқириги. Массажетларнинг тантанавор қичқириқлари.

Фарнуҳнинг икки минг саккиз юз отлиқ ва пиёдаларидан қирқта отлиғу уч юз пиёда омон қолди. Рангида қои қолмаган македонлар галаси бир амаллаб Марокандга етиб келди ва қалъа деворлари папасига бекиниб олди.

Гестеион дарвозани ёпган заҳоти таъқиб қилувчилар болталари билан жаранглатиб ура бошладилар. Кўпчилик суғдлар бошини македонларнинг кунгурадор дубулгалари безаб турарди. Баъзиларининг қўлида душмандан олинган узун найзалар. Бошқаларда темир қиличлар. Айримлари ўлдирилган юнонлардан ечиб олинган совутларни кийиб олишган эди. Кимга қилич ёки найза етмаган бўлса, у ҳеч бўлмаганда қалқонга эга бўлганди. Сиёвуш авлоди Марокандни иккинчи марта қамал қилишга киришди.

Эрталаб Спантамаъно чодирлараро санғиб юрган Датафарни учратди.

Форс гоҳ-гоҳ тўхтаб қолар, гапларга қулоқ солар, бош чайқар, оғзини очиб, ўйчанлик билан мўйловини силар ва манзилгоҳни айланишда давом этарди.

— Нима гап, донишманд?— деди кулимсираб Спантамаъно.— Ҳалиям одам зотидан нафрат қилиш билан кўнгил ёзиб юрибсанми?

— Мен ноҳақманми?— деди Датафарн, аммо унинг овозида на биринчи марта баҳслашганларидаги зарда, на қатъий ишонч бор эди.

— Нимада сен ҳақсан?— деди жаҳл билан суғд.

— Ҳамма нарса замирида ёвузлик ётади деган масалада. Мен каромат қилганимдай сен Бессни йўлдан олиб ташладинг. Энди Искандарни йўқотмоқчисан. Нима учун? Жавоби оддий: у сени еб қўймаслиги учун сен уни емоқчисан. Сен Искандарни йўқотиш ҳисобига хотиржамликка эришмоқчисан. Шундай эмасми?

Спантамаънонинг жаҳли чиқди. Бу чалажон одам, у, Сиёвуш авлоди бутун ҳаётининг мазмуни деб ўйлаган курашни йиртқич ҳайвонларнинг бир бирини гажишига ўхшатиб турса...

— Донишманд!— Спантамаъно кўзлари чақнаб

кетди.— Утган сафар йўлбарс ва буқалар тўгрисида гапирган эдинг. Агар одам сенинг фикрингдан келиб чиқиб ҳаракат қиладиган бўлса, ё ўзини сўйиб ташлаши, ё итоат билан йўлбарс олдига бўйин эгиб бориши ва: «Оч қолдингми, бечора? Мени еб қўя қол»... демоғи керак. Йўқ, донишманд! Ҳамонки дунёда икки хил ҳақиқат: йўлбарс ҳақиқати ва буқа ҳақиқати мавжуд экан, мен иккинчисини қабул қиламан. Менинг яшагим келади. У мени еб юбормаслиги учун мен унинг қорнини ёриб ташлайман. Бирорта ҳам йўлбарс қолмасин. Буқалар ўтлоқларда бемалол ўтлаб юрсин. Мана мен учун олий ҳақиқат. Эсингда тут: ҳақиқат менинг томонимда.

Сўғд кескин бурилди ва нари кетди. Датафарн уни астойдил меҳр билан кузатиб қолди.

Фарнуҳнинг мағлубияти ҳақидаги ҳабар бир лаҳзада бутун шаҳарга ёйилди ва Ороба саройига ҳам ёриб кирди. Чол қўрқувдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди.

Уҳ! Шундай бўлишини наҳот билмаган бўлса? Сиёвуш авлоди юнонлардан голиб чиқади деб ким ҳам ўйлабди? Наҳотки ҳаммаси тугаган бўлса?

Ўзини Спантамаънодан қутқариши керак. Қандай қилиб? Ороба эрталабга қадар ухлай олмади. Тонг отгач энг садоқатли одамларини ёнига чақирди ва уларни Искандар ҳузурига жўнатди.

Бирн коҳин, бири чўпон, бири майда савдогар кийимини кийиб олган Ороба вакиллари гадой тоимас сўқмоқлар орқали Шарққа, Киресхатага қараб шошилиб йўлга чиқди.

Шундан кейин Ороба Мароканд бозорида санғиб юрадиган дайдиларни ўзи ҳузурига тўплади. Турли сабаблар билан ўз жамоаларидан ажралиб кетган оч-яланғоч одамлар доим бозорда ивирсиб юришар, бепарвороқ сотувчиларни кузатишар, кўзларини шамғалат қилиб бирон нимани уриб кетишарди. Ороба ўттиз чоғли қовоғи солиқ гадо ва киссавур билан узоқ суҳбатлашди. Нима ҳақида гап борганини ҳатто Заро ҳам билмасди. Кечга яқин қорни тўйган, димоғи чоғ дайдилар кумуш тангаларни жаранглатиб саройдан чиқдилар ва қўзғолончилар тўдасига аралшиб кетдилар. Улар гулханлар ёнига бориб ўтиришар ва эҳтиёт бўлиб баҳсларга қўшилишар эди. Кўкракларига уришар, қасам ичишарди. Йиғлашар-

ди. Олазарак бўлиб аланглашарди... ва шивир-шивир қилишарди.

Бу Ороба ўйлаб қилган ишнинг бир томони, сирли томони эди. У бошқа томонининг ҳам чорасини кўрди. Аммо Искандар келиб улгурмасдан, Охурамазда асрасин, Спантамаъно Оробани бошидан жудо қилса-я? Вақтдан ютиш керак. Чол гўё ўзининг но-жўя хатти-ҳаракатларидан пушаймон бўлиб, «азиз куёв»ига уч юз бош қўй совға қилди. Аммо Спантамаъно уларни олмай, қайтариб бўлди. Ороба безовталаниб, Заро ёнига келди.

Спантамаъно хотинини жонидан ортиқ севишини у яхши биларди. Шунингдек, қизи бу бебош одамни қаттиқ севишини ҳам биларди. Жанжаллашиб қолганларидан кейин уч кун ўтмаёқ хотини Спантамаънодан хафалигини унутгани. Сиёвуш авлоди шу топда унга ҳали ҳам биринчи марта учрашган кундагидек чиройли, чаққон ва хушчақчақ бўлиб кўринмоқда эди. Хотин унинг қайноқ-қайноқ эркалашларини эслар, эри билан ўтказган тунларини қайта-қайта хаёлида жонлантирар ва аламидан озиб-тўзиб борарди.

Спантамаъно Мароканддан чиқиб кетаётганда хотин унинг қўшини орқасидан эргашишга оз қолгани. У македонлари шундай муваффақият билан тор-мор келтириб, яна шаҳар деворлари ёнида пайдо бўлганда, азиз ёстиқдошини шу қадар кўргиси келдики, ҳатто ҳўнграб йиглаб юборди. Агар отасидан кўрқмаганида ғурурини оёқ ости қилиб бўлса ҳам Заро эрининг олдига бош эгиб борган бўларди. Мана, отасининг ўзи унинг рўпарасида пайдо бўлди, кўзларидаги ифодадан отаси нима демоқчилигини қиз дарҳол фаҳмлади.

— Хўш, аҳволинг қалай?— сўради отаси бир дамлик иккиланишдан кейин.

— Тоқатим қолмади,— деди Заро кўкрагига муштчаси билан уриб.— Манави ерим ўртаниб кетяпти.

— Согиндингми?— деди зўрра Ороба қуруқшаган лаблари билан. Заро терс ўгирилди ва юзини рўмоли билан бекитиб олди.

— Ҳа.

— Нимаям дердим,— гўлдиради чол тиржайиб.— Хотин кишининг эрини ташлаб кетиши яхши эмас. Сени ушлаб турганим йўқ, қайтиб боравер.

Заро чўрилар ва хос соқчилар қуршовида Спан-

тамаъно чодирига кириб келганда у гиламда ёнбошлаганча, севимли кўшиғини ҳуштакда чалиб ётган эди.

Жувон ўзини қандай кутиб олишларини билмай, чодир остонасида тўхтаб қолди ва итоаткор кўзларини эрига тикди. Спантамаъно шошилмай қаддини тиклади, икки-уч дақиқа кўзларига ишонмай қимирламай ўтирди. Бу Заро-ку! У қоплондай сапчиб турди, тезлик билан хотини ёнига келиб тўхтади ва эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Заро...

Спантамаънонинг кўксига қувонч тантанаси тўлқинланиб — тўлқин ҳам гапми! — бўрон, тўфон, йўқ-йўқ, қуюн бўлиб қайнамоқда эди. У кўнглида кўпириб-тошаётган чексиз қувончини қандай ифода қилишини билмасди.

— Заро, — деб қичқирди Спантамаъно ва ўзини унутиб, суғдча вазмину оҳиста ўйинга эмас, чаққон ва қувноқ хоразмликларнинг тезқору жўшқин рақсига тушиб кетди.

Спантамаъно ҳузурига Барони чақирди ва деди:

— Ғалла тугаб қоляпти. Навтакага бориб, Оробанинг омборларини титкилаб кўр, бирор нарса бордир.

— Навтакага? — Баро ўзини орқага ташлади. Ози катта очилди. Қўлларини дармонсизланиб, пастга тушди. — Нима учун Навтакага?

Спантамаънонинг буйруғи бу алп қомат одамни хурсанд қилдими ёки ранжитдими — билиб бўлмасди. Эҳтимол Баро хотини билан рўй берган воқеадан кейин қадрдон жамоасига кўринишини истамаётгандир.

— Нима учун Навтакага дейсанми? Бўлмаса қарерга? У ерда сени танишади. Халқ ёрдам беради. Иложи бўлса янги бўлима туз. Қорамол, эчки, қўй, қўзнингга нима тушса олиб келавер. Беш кундан кейин сени шу ерда кутаман. Йўлга чиқ.

— Бўпти, — Баро ўриндан туриб, чодирдан чиқди.

Бир кундан кейин ўттиз оғлиқ билан Навтакага етиб келди ва олатда оппоқ соқолли жамоа оқсоқоллари тўпланадиган олов ибодатхонасига қараб йўл олди. Унинг келиши юртдошларининг бунча хурсанд қилади деб ўйламаган эди. Болалар шаҳар агрофкўчалари бўйлаб югуриб, Баро келгани ҳақида ҳам-

мага хабар берншди. Халиқ ҳар ёндан чоғиб кела бошлади. Чол ва камширлар Барони ҳурмат билан қучишар, жамоадошлар бир-бирлари билан қондош-қариндош эдилар, шу сабабли Барони бири ўз ўғли, бири невараси, бири жиғини, бири акаси ёки тоғаси ҳисобларди.

— Бизнинг Барониз!— дейишарди аёл ва эркеклар.

— Қаранглар, қандай азамат бўлиб кетипти!

— Ҳозир у катта одам бўлиб кетган!

— Бўлмаса-чи! Спантамаънонинг дўсти-я.

— Лекин у мағрурланиб кетмабди, бизни унутиб юбормабди. Қаранг, худди илгаригидай хушмуомала.

Баро хиёлгина жилмаярди. Нима бўлганда ҳам ўз кишиларинг орасида юрнш яхши-да. Ибодатхона ҳовлисида меҳмонларга аталган қўйлар пишгунча Баро оқсоқолларни бостирмага чорлади-да, нима мақсадда келганлигини айтиб берди. Орага жимлик чўкди. Сўнгра оқсоқоллардан биридан садо чиқди:

— Ўзимизгаям қийин бўляпти. Ғалла йўқ, хумлар бўм-бўш. Аммо... Спантамаънога кўмак беришимиз керак. Бошингн хам қилма, Баро, излаб кўрайлик, оз бўлса ҳам топиб берармиз. Тўғри гапирдимми, биродарлар?

— Ороба омборидаги ғаллани тозалаб олиш керак?

— Ўзимиз ҳам йиғамиз, чарвими, қуйруқ ёғими, пишлоқми, кимда нима бўлса.

— Тўғри! Янги ҳосил ўримига оз қолди, у-бу қилиб етармиз.

— Ташвишланма, Баро, қуруқ қўл билан қайтмайсан!

— Яхши,— бош иргади Баро.

Зиёфатдан кейин Баро ёнига уч жангчини олиб хотини Мандананинг ота-онасиникига йўл олди. Форслар кўкрагини мурдор қилган хотининикига. Баро келганлиги ҳақидаги хабар ғариб кулбага ҳам етган эди. Мандана бўсағада турарди. Бир оғиз ган йўқ. Фақат шаҳло кўзлар алам билан Барога тикилган.

У отдан тушди. Жангчилар ўтиб кетишди. Улар Баронинг бошига тушган кулфатдан хабардор эди. Бу икки бахтсиз одамга қараш уларга оғир эди. Мандана эрининг диққат билан қараб турган нигоҳи остидан гужанак бўлиб қолган эди. У кечиримни қан-

дай қабул қилса, ўлимни ҳам шундай кутишга тайёр эди.

Баро олға қадам ташлади. У оғир қўлини оҳиста Майдана бошига қўйди ва уқувсизлик билан унинг қора, майин сочларини силади.

УЗУН НАЙЗАДОРЛАР БОСҚИНИ

«Мина дунё четидан сон-саноксиз жонлар оёққа туриб, шимол мамлакати халқи келмоқди. Қўлида камон ва найза, Қаҳри қаттиқ унинг, шафқат қилмайди! Унинг овози денгиздай гувилайди, сенига қарши жанг қилиш учун бир кишидай бўлиб сафлинган, Сион қизи!.. Далага чиқма, йўлда юрма, чунки ҳамма ерда душман қиличи ва даҳшат...»

Иеремия, VI, 22—25

Қарийб бутун шаҳар қамал қилувчилар қўлига утди. Аммо қаср уларнинг барча ҳаракатларига қарамай мустаҳкам турарди. Тўғри, бу унчалик қўрқинчли эмас, Искандар ёрдамидан маҳрум бўлган македонлар эртами-кечми бари бир таслим бўлишлари мумкин эди. Қапчалик галати туюлмасин, Спантамаънони чўчитадиغان хавф... ўз қўшинлари томонидан туғилмоқда эди.

Спантамаъно бир кун тунда қўшиндан хабар олиб саройинга қайтиб келди-да, хос соқчиларига эшикларга эҳтиёт бўлишни топшириб, хотинлар бўлимига — Заронинг ёнига йўл олди.

Ой тўлишган кеча эди. Жануб томонда, Илонолдуз туркумида Миррих чарақларди. Катта, юм-юмалоқ ва кўзни қамаштирадиган даражада нурга тўлган ой шундоққина дераза тепасида осилиб турганга ўхшарди. Унинг бегубор ва тиниқ шуъласида ҳовлидаги тошлар ялтирарди, уй саҳни ва девордаги ёриқлар кундузгидай аниқ кўзга ташланиб турарди. Бурчак ва шифтлардаги аниқ тасвирланган ҳандасавий тўрт бурчак, тўғри бурчак ва ясси ёйсимон чизиқлар бирикмасини ҳосил қилар эди. Бундай ёруғда ҳатто мураккаб оромий ёзувининг сириқ ҳарфларини ўқиса бўларди.

Енбошдаги узун айвондан ўтиб бораркан, у очиқ дераза олдида турган хинча аёл гавдасини кўриб қолди.

— Ким бу?— жиддий сўради Спантамаъно. Енгсиз, калта қилиб тикилган, белбоғли юпонча кўйлака тикилиб қараркан, ҳайрон бўлиб сўради:— Сен-мисан, Эгина?

— Мен...— Қиз унга узоқ тикилди ва яна ёғоч равоқли очиқ деразага ўғирилди.

Спантамаъно Паллантни эслади ва Эгинага раҳми келиб, ичи ачишиб кетди.

— Акангга қайғурясанми?— деди у меҳрибонлик билан. Эгина титраб-қақшаб хўрсинди, аста-секин ва алам билан бош чайқадн, бирдан бошини кўтариб, Спантамаънога шундай тикилднки, бундан унинг оғзи қақраб кетгандай бўлди.

— Бу ерда нима қилиб турибсан?— Спантамаъно оҳиста Эгинанинг елкасидан тутди ва унинг сесканиб тушганини аниқ ҳис қилди. — Қимни кутяпсан?

Қиз унга талиншиди, аммо шу заҳоти ўзини қўлга олиб жим бўлиб қолди. Спантамаънонинг миясини ҳайрат ва хаёл шуъласи ёритиб юборди. Аммо у қизга бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган заҳоти Эгина кўча томонда алақандай сояни кўриб жонжаҳди билан қичқириб юборди ва яшин тезлигида бурилди-ю, Спантамаъно бўйнига осилиб олди. Унинг орқасида ингичка ва узун қамиш пояси совуқ ялтираб кетди. Қамиш поянинг думи титраб турарди. Панжара орқасида, кўчанинг нариги бетнда камон ушлаган қандайдир одам қочиншга тушди ва тор кўчада кўздан ғойиб бўлди.

— Баро!— қичқирди Спантамаъно.— Баро!..

Бир лаҳзада хос соқчилар тўдаси атрофни ўраб олди. Улар яқин атрофдаги ҳамма кўча ва тор кўчаларни алгов-далгов қилишди, аммо қотил ғойиб бўлган эди. Спантамаъно Эгинани гиламга авайлаб ётқизди. Коҳин Алишгар ёй ўқини оҳиста суғуриб олди ва қонни тўхтатмоқчи бўлди, аммо бу фойда бермади.

— Унутма... сугд, мен сени севардим,— деди Эгина. У Спантамаънонинг қўлини ўпди ва жон берди.

— Аттанг!— Спантамаъно ёй ўқини майда-майда қилиб ташлади ва донг қотиб қолди.

«Унутма... сугд, мен сени севардим»... Қиз уни севаркан! Бу ўқ унга мўлжалланган эди, қизга тегди, чунки қиз уни севган, шунинг учун ҳали эркак эркалаши ни-

малигини кўрмаган, навқирон вужуди билан уни тўсди. Қизнинг кўнгил қўйганини нега олдинроқ сезмади? Спантамаъно саройига кўчиб келгандан бери бир соат ҳам ярадор акасидан нари кетмади, фақат Паллантнинг ғами билан бандга ўхшарди. Баъзи-баъзида Спантамаъно ўзида қизнинг сеҳрли, оташ нигоҳини сезиб қоларди. Ростини айтганда, Спантамаъно бу сирли нигоҳнинг маъно ва аҳамиятини ўйлайдиган ҳолатда эмасди. Унга бир нарса таъсир қиларди — қиз Спантамаънога қанчалик меҳр билан қараса, гўзал ва мағрур Зарога нима учундир шунчалик нафрат билан қарарди.

Паллант ҳалок бўлгандан кейин — Фарнуҳ аскарларини қўлга туширган пистирма ҳақидаги ҳийлани у ўйлаб чиқарган эди — Эгина қайгадир йўқолган эди. Балки чўрилар орасига бекиниб, қийналиб, азоб чекиб Спантамаъно ҳақида ўйлагандир, лаънати худбин эса ҳеч нарсага эътибор бермаган. Эгинанинг ҳалокати ва ўлим олди сўзлари Спантамаънони ҳаяжонга солган эди. О, ҳаёт! Нимасан ўзинг? Сен кимсан, инсон? Муҳаббат-чи, нима у? Мана, дунёда юрибсан, ёнингда кимдир юрибди, сенинг у билан мутлақо ишинг йўқ — эътибор бермайсан, балки худди шу одам сенга керакдир, умр бўйи шу одамни излаб юргандирсан...

-- Кўриб турибман, шу юнон қиз учун қаттиқ ғам чекаётганингни, — газабинин сочди унга Заро, хизматкорлар Эгина жасадини олиб кетгач.

У хотинига совуқ назар ташлади ва газаб билан кескин жавоб берди.

— Мен... одамга ачинаман. Тушунасанми?

Шу кундан бошлаб шаҳарда кўнгилсиз ҳодисалар юз бера бошлади. Биҳар, Ёркат ва Маймурғдан келган, тўрт минг камон ҳисобланган бўлинималар кутилмаганда қамални тўхтатиб, Спантамаънодан ижозат ҳам олмасдан Марокандини ташлаб кетди. Пўлдан қайтариш учун улар ортидан борган Баро, Вараҳран ва қоҳни Аллингариин чавақлаб ташлашларига оз қолди. Шундай қилиб, учта энг ёприк бўлинима аскарлари ўз кентларига тарқалиб кетди.

Хафа бўлган Спантамаъно биҳарлик, Ёркатлик ва маймурғлик одамларнинг кўшинидан ажратиб кетиш сабабини ўйлаб бош қоткириб юрганга дахларнинг кўпчилигини ҳам қамал қилишини тўхтатиб, шаҳар атрофидаги аҳолини талон-тарож қилишга тушиб кетди.

Наҳшобликлар бекор туришарди. Ҳунармандлар Ва-
рахраннинг отаси Фрадага бўйсунмай қўйишди ва
Рахмир массагетлари келтирган бронзадан қурол-
яроғ яшадан бош тортишди. Обгарликлар шаҳар а-
рофида тўда-тўда бўлиб шовқин солиб юришар, ҳеч
кимни писанд қилмай қўйишган эди. Бақтрияликлар
йўлга ҳозирланмоқда эди. Қўчаларда шовқин-сурон
шунчалик авжига чиққан, гўё эртага қиёмат-қойим
бўлиши кутилаётганга ўхшарди. Қўшин кўз ўнгида
пароканда бўлаётган эди. Фақатгина панжакентлик-
лар, Ману бошлиқ юз киши, Рахмир массагетлари ис-
теҳкомни ўққа тутишда давом этарди.

— Билинлар-чи, қайси иблис бу одамларнинг бо-
шини айлантирибди,— буюрди Спантамаъно хос соқ-
чиларига.

Баро, Варахран ва Алингар ҳаяжонга тушган ва
эртадан-кечгача баҳслашаётган жангчиларни узоқ
вақт оралаб юриб, нохуш хабар келтиришди. Қўшин-
ларни қаҳр-ғазаб, итоатсизлик ва жанжал маъбудаси
Айшма бузмоқда. Қимдир бўҳтон ва иғвони ишга
солган. Фисқ-фасодчи, хунасаи даргоҳ ялмоғиз кам-
пирлар, қовоқбош, хасис, ҳасадгўй ва сотқин савдо-
гарваччалар, бойўғлидай бахтсизлик келтириб сай-
ровчи бутпарастрлар, ўзлари учунгина яшовчи, ўзга-
лар учун бирорта ҳам яхши иш қилмаган жирканч
одамлар тўдаси мана қандай пайтда ўзининг мараз
босиб, сасиб кетган ифлос уясидан судралиб чиқди.
Спантамаъно кўзларида порлаган шуъла уларга
тишчилик бермас, ҳаддан ташқари дарғазаб қиларди,
у кун сари яшнаб, очилиб борар, уларнинг нақадар
арзимас, ақли паст ва маънавий ожизлигини ёритиб,
бўрттириб кўрсатиб тургандай бўлаверарди. Ниҳо-
ят уларга қандай пайтда адоватларини намоён қи-
лиш имкони туғилди, ўз разилликларини Зардуштий
дишининг жарангдор оятлари билан ниқоблаб қўёш
сиймо Сиёвуш авлодини бадном қилиш, маънан за-
ҳарлаш учун на вақтлари, на кучларини аяшди. Ҳат-
то Спантамаъно ёмонлик қилмаган, ҳеч қачон ёмон-
лик қилиши мумкин бўлмаган кишилар ҳам лойқа
иғво ариғига ўз ифлос сувларини ҳузурланиб тўки-
шар, чунки худо бу одамларга қараганда Спантамаъ-
нога кўпроқ берган эди. Ҳатто нуроний чоллар—
турмуш тажрибаси ақлини пишитган кексалар ҳам
аҳмоқлик қилаётган ёлғончилардан ғазаб билан юз
ўгириш ўрнига жирканч тиржайишдан ўзларини тия

олмасдилар. Ҳиринг-ҳиринг кулиш мумкин бўлганда нега ҳиринглашмас экан? Айшманинг қудрати шунақа ўзи.

— Кимдир сен ҳақингда хунук миш-мишлар тарқатмоқда,— деди Варахран ғамгин.

— Хунук гаплар?— ҳайрон бўлди Спантамаъно.— Хўш, нималар дейишяпти?

— Ҳар хил гаплар...— кандакор кўзини олиб қочди.— Айтишга тил бормайди.

— Очиқ айтавер!

— Сен қабиҳ одам эмишсан, Бессни юнонларга бизни форслардан халос қилиш учун эмас, унинг бойликларини эгаллаб олиш учун тутиб берибсан. Айтишяптики, шунинг учун сенда қимматли тошлар шунча кўп эмиш.

— Шундайми?

— Айтишяптики, сен жинни эмишсан, хотинингни сочларини юлиб олган эмишсан, шунинг учун сени ташлаб кетган эмиш.

— Шундайми?

— Эртадан-кечгача наша чекиб, Охурамаздани сўкканинг-сўккан эмиш. Айтишяптики, сен Аҳраманга сотилган эмишсан, шунинг учун қора дев болалари, ҳалол зардуштийларнинг душмани бўлган массагетлар сенга ёрдам бераётган эмиш.

— Шундайми?

— Сен ўтакетган бузуқ эмишсан, ишонтириб айтишяптики, Марокандда эри уйида йўқ пайтда сен тегмаган бирорта ҳам аёл қолмаган эмиш.

— Шундайми?

— Айтишяптики, сен болаларни ёмон кўрар эмишсан, кўзингга кўринган заҳоти уларни ўлдирар эмишсан. Яна айтишяптики, ўз отангни ҳам, онангни ҳам, биринчи хотинингни ҳам ўзинг ўлдирган эмишсан. Тағин айтишяптики, сен ҳеч қандай Спёвуш авлоди эмасмишсан, сен одам зотида эмас, бир кўзли тоғ девидан бунёд бўлганмишсан, шунинг учун сен Сугдиёна подшоси бўлишга лойиқ эмасмишсан, акс ҳолда бу ер сенинг ифлос қардошларинг яшайдиган жойга айланиб қолармиш.

— Шундайми?

— Аммо энг даҳшатлиси шундаки,— деди Баро,— сени халқ бахти-саодати учун эмас, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб исён кўтарди деб таъкидлашяпти. Агар

тахтга уни ўтқизсак, бизнинг бор-будимизни форслардан багтар шилиб олади, дейишяпти.

— Шундайми?

Спантамаъно тўғрисида илгари ҳам бўлмағур гап-сўзлар юрарди. У бемаъни миш-мишларга кўникиб кетган, кўп ҳам парво қилавермас эди. Баъзан эса Сиёвүш авлодининг ажойиб-ғаройиб ишлари ҳақидаги гаплар уни ҳатто хурсайд қиларди. Аммо бундай қабих бўҳтошши ҳали ҳеч қачон эшпмаган эди.

Бесснинг хазипасими? Спантамаъно македонлар қамал қилган Тир шаҳри кўчаларидан бирида қимматли тошлар солинган халтани тасодифан топиб олган эди. Уни бирон финикиялик бой тушириб қолдирган бўлса керак. Бутун шаҳар ловиллаб ёнар, девор ва миноралар қулаб тушар, уйларнинг томлари босиб қолар, туну кун тепадан юнон палахмону соққонларни ўқ ёғдирар, агар бу дўзах талатўпи ичида кимдир ўз хазинасини йўқотган бўлса, буinning ҳайрон бўладиган жойи йўқ.

Заронинг сочларини юлиб олибдими? У ой туғса ҳам, кун туғса ҳам Зарога демасмиди, ахир? Бўлиши мумкин эмас! Наша чекадими? Ҳеч қачон, у туғилгандан бери ҳеч қачон чилимни оғзинга олган эмас! Уэгаларнинг хотинига кўз олайтирадими? Э, худо! Ундай қиламан деса қиз камми? Болаларни ёмон кўрарканми? Эҳ, қизи Отана билсайди! Отасини ўлдирибдими? Уни форслар ўлдирган-ку! Опаси-чи? Спантамаъно уни кафтида кўтариб юрарди. Биринчи хотиними? У шамоллашдан ўлган. Бир кўзли тоғ девига келганда эса, бу аҳмоқона валдирашдан бошқа нарса эмас.

— Одамлар ишонишяптими?— пичирлади у.

— Биров ишонади, биров ишонмайди.

— Сизлар-чи... ишонасизларми?

Варахран бош эгиб, ўйланиб қолди. Баро қовоғини уйиб, ўзини зўрлаб бўлса ҳам қатъий деди:

— Отанг, биринчи хотининг, болалар, чекишинг ва бошқа гапларининг бари ёлгон. Биз сени биламиз-ку. Аммо... сен иима учун исён кўтардинг? Бизнинг қўлимиз билан тахтни эгаллашга интилаётганинг, тахтга ўтиргандан кейин бизни хўрламоқчи бўлганинг тўғрими?

— Қимни?

— Мени, Варахранни. Халқни.

— Сен билан Варахран — халқми?

-- Бўлмаса-чи? Биз — халқмиз. Минглаб Варахан ва минглаб Баролар. Тўғрисини гапир, Спантамаъно, биз билан сенинг тақдиримиз ҳал бўладиган кун келди. Агар халққа қарши ёмон ниятда иш бошлаган бўлсанг, халқ сени ташлаб кетади.

Спантамаъно ҳайрон бўлиб Барога қаради. Нодон эмас экан бу содда навтакалик. Унинг ҳар бир ҳаракатидан Спантамаънода бўлмаган бир қудрат ёғилиб турарди. Агар шу топда уни ҳибсга олмоқчи бўлсалар, Сиёвуш авлодининг ҳатто пичоғини сугриришга ҳам кучи етмас эди.

«Халқ...» Спантамаъно илгари бу сўз устида ўйлаб кўрмаган эди. Қоҳинлар бор эди. Жангчилар, савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар бор эди. У ҳаммасига бефарқ қарарди, чунки ўз ташвиши бошидан ошиб ётарди.

Аммо суғд ҳаёт сўқмоғидан ичкарилаб боргани сари бот-бот минглаб турли-туман одамларга дуч келмоқда. У бундай учрашувларни истамасди. Халқнинг ўзи уни топиб оларди. Бузургонлар Сиёвуш авлодидан юз ўғирганда, халқ уни ўз йўлбошчиси қилди. Ҳозир ҳам унинг омади ўзини халқ деган мағрур ном билан атовчи чарчаган ва кийим-кечаги бир ҳолатдаги одамларга боғлиқ. Халқ уни тезоб тўлқинлар устидаги омонат қайиқдай елкасида кўтариб бормоқда, агар шу асов тўлқинлар устидан қуласа борми, сувга тушган тошдай чўкади-кетади. У бугун шунга амин бўлди. Халқ Спантамаънодан юз ўғирган заҳоти Сиёвуш авлоди арзимас нарсага айланади-қолади.

Спантамаъно муштини зўр бериб пешонасига ишқади. Бошида фикрлар чувалди, гардани сирқирарди — ахир Сиёвушнинг ёш авлодига бунақа мураккаб нарсалар ҳақида бош қотиришга тўғри келмаган эди. У халқдан ажралиб қолса кун иштигини қалби билан эмас, ақли билан тушуниб турарди. Спантамаъно одатда оғир дамларда бўлгандай бир қадаҳ мусалласни симириб юборди, бу одати ҳақиқатда унинг ахлоқсизлик майлига айланиш хавфини туғдириши мумкинга ўхшарди. Аммо ифвогар бу ҳақда гап тарқатмади, унутган ёки хабари бўлмаган, ифвоининг ўзига хос хусусиятини шундан ҳам кўрса бўлади.

— Нима десам экан? — чуқур ва оғир хўрсинди Спантамаъно. — Тўғрисини айтаман: уёқда, Навтакада Бессга қарши курашганимда, мен халқ ҳақида ўйлаган эмасман. Спантамаъно подшо бўлишни истар-

ди. Сизлар Бессни юнонларга тутиб беришга мени мажбур қилганларингдан кейин, ҳа, Баро сенинг отанг шундай қилишга мени мажбур қилган эди — мен сизларни яқинроқдан кўрдим. Сизларга юрагимда ҳурмат пайдо бўлди... Аммо у пайда мен подшо бўлгандан кейин сизлар билан қандай муносабатда бўлишим устида бош қотирганим йўқ эди. Мен Сугдиёнани душмандан озод қилиш орзусида эдим. Шундан бошқа нарса хаёлимда йўқ эди. Нима десам экан?— Спантамаъно яна хўрсинди. Мен ҳоқимман. Ўз табақамдан ажралишим жуда оғир. Ўз насл-насабимни севаман. Аммо Сугдиёнани — сизнинг ва менинг оталаримиз ватанини, бир тилда сўзлашадиган, бир хил кўшиқларни куйлайдиган ва бир хил кийим киядиган одамлар ватанини ундан ҳам кўпроқ севаман. Шунинг учун... (Спантамаъно ўйга толди, узоқ жим қолди, сўнгра иккиланишни енгиб, бир қарорга келди.) Шунинг учун мен ким Сугдиёнани озод қилиш учун курашаётган бўлса, шулар тарафидаман. Ҳоқим ва бузургонлар бизнинг ишимизга хиёнат қилдилар. (Сиёвуш авлодининг овози дадиллашди.) Улар менинг душманимга айландилар. Сизлар менга ёрдам беряпсизлар. (Спантамаъно чеҳраси ёришди.) Сизлар менинг қардошим бўлиб қолдинглар. Халқсиз бир қадам ҳам юролмаслигимни кўриб турибман. Менинг номим — сизнинг номингиз. Менинг сувим — сизники. Маъбуда Анахита номи билан қасамёд қиламанки (Спантамаъно ўридап турди ва сопол сапамни тантанали равишда боши узра кўтарди), ҳеч қачон халқ ишига хиёнат қилмайман!

У ўнг қўли енгини шимарди, хапжарини суғурдида, у билан билатини тилди. Варахран тантана билан тутган қадаҳга қирмизи қон томчилари томди. Сўнгра Варахран билан Баро ҳам билакларини тилди. Спантамаъно дуо ўқиб, қадаҳни мусаллас билан тўлдирди. Учаласи навбатма-навбат уни ичди. Сўнгра тутунган ака-укалар қучоқданидилар ва саройдан Халқ томон чиқдилар.

Спантамаъно номи тўқураган вақтдади.

Аммо тақдирдан эди. Оғога ўз ишини қилганди. Ота-ларининг ёрми русла тилга тарқалиб кетди. Спантамаъно улар ордасидан кечар экўнатди. Аммо ким биларди. Мен қалқ дег... ҳаётга келинса устиде сизларди. Мен сизлар қўшинларни Киресхоталачи кечиб, шонлиқини ўзалича келадиганини биларди бўлди.

Спантамаъно отлиқ ва пиёдалар юзбошилари кенгашини чақирди. Гап узоқ чўзилмади. Мароканд остонасида Искандар билан жанг қилиш ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Майдонда македонлар оз сонли ва яхши қуролланмаган сугдларни янчиб ташлайди. Кенгаш Намиқ дарёси ортига чекинишга ва ўтиб бўлмас тўқайзорда душманга пистирма қўйишга қарор қилди. Бўлималар ўрпашган жойларидан олиниб, шаҳардан тезлик билан дарё ортига жўнай бошладилар.

— Оробанинг олдига кириб, хайрлашиб чиқамиз,— деди Спантамаъно биродари Варахранга,— иғвони шу тарқатган, мен кесиб ташлашдан аввал унинг разил тилини бир кўрмоқчиман.

Улар массагетлар тўдаси билан Ороба саройига бостириб кирдилар. Аммо ифлос чол қасосдан қўрқиб эрта тонгдаёқ қочиб кетган эди. Массагетлар қўрқиб кетган хизматкорларни тарқатиб юбориб, сотқиннинг маконига ўт қўйдилар. Кун жуда иссиқ эди, деворнинг қуруқ ёғоч қисми ловиллаб ёна бошлади.

Спантамаъно хотини ёнига борди ва аччиқ киноя билан деди:

— Мароканда қолсангмикин? Қийин бўлади. Бу нафис кийимларинг бутазорда тез тўзиб кетади. Хўп, деявер!

У, шубҳасиз, Заро билан ажралишни истамас эди. Аммо унга бўлган муҳаббатини Заро разил одамнинг қизи бўлганлиги ҳақидаги ўй заҳарларди. Ким билсин, зимдан зарар етказиш учун уни исёнчилар қароргоҳига балки отаси юборгандир? Спантамаъно ўзининг ноҳақлигини ҳис қиларди. Аммо ҳақорат қилинган иззатталаб одам кимдан шубҳа қилмайди?

Заро отасининг қилмишларидан беҳабар, шу сабабли эрининг ҳолатини англай олмасди. Нима учун унга қолишни таклиф қиляпти? Нима учун унинг кўзларидаги меҳр тез-тез қаҳрга айланиб туради? Наҳот Спантамаъно ўз Заросидан совиган бўлса? Хотин нима қиларини билмай йиғлаб юборди.

Бу Спантамаънога таъсир қилди, шошилиб уни бағрига олди ва ўпа бошлади, сўнгра авайлаб отига миндирди — чунки тўқайзордан арава юра олмасди. Кун ботишга яқин панжакентликлар, дахлар ва Рахмир массагетлари қуршовида келаётган Спантамаъно ва унинг хотини Зарафшондан кечиб ўтиб, чакалакзорга кириб олишди.

Оробадан Фарнуҳ тор-мор қилинганлиги ҳақидаги хабарни олган Искандар қаттиқ газабга келди.

У Искандария-Эсхатада йирик бир бўлинма қолдириб, гетайраларнинг ярмини, қалқондорларнинг ҳаммасини, балакр, агриан, икки қанот енгил ўқчиларини ўзи билан бирга олиб, уч кунда бир минг беш юз стадин йўл босиб, тўртинчи кун тонготарда қўрқувдан даҳшатга тушган Мароканд деворни остига етиб келди.

Подшо пойтахтда узоқ турмади. Қочишга улгурмаган шаҳар аҳолисини қатл қилиб, бечора Фарнуҳни қаттиқ жазолади ва бахти кулган Оробага меҳрибончилик кўрсатгач, тагри Аммон ўғли Спантамаъно изига тушди.

Узун Найздорлар македон қўшинининг энг яхши қисмини суғдлар қириб ташлаган жойга етиб келдилар. Искандар ҳалок бўлганларни наридан-бери кумдирди ва фикру зикрини Спантамаъно қўшинини топиш, ўраб олиш ва йўқ қилишга қаратди.

Суғд ва массагетлар тўқайзорнинг инсон қадами етмайдиган жойга ўрнашиб олган, уларга етиб олиш мушкул эди. Агар биров етиб борса ҳам, ўша қалин тўқайлар ичида қолиб кетарди. Узун Найздорлар ҳамма ерда пистирмага дуч келарди.

Искандар Политимет бўйлаб зир югурар, ўз почорлиги уни ақлдан оздираётган эди. Отлиқ гетайралар ва пиёда камончилар фалангалари бу ерда иш бера олмасди. Енгил пиёдаларга ҳам бошини буришнинг иложи йўқ. Суғдлар дарёнинг у томонида экан, уларга зарар етказиб бўлмайди. Олов иш бериши мумкин, олов!

Тагри Аммон ўғли енгил пиёданнинг тўрт бўлинмасига ўсиқ ўтлар орасидан кўзга кўринмай айланиб ўтиб, тўқайзорга шарқ ва шимол томондан ўт қўйишни буюрди. Чакалакзор гуриллаб ёна бошлади. Шу пайт тоғдан шамол эсиб қолди ва кенг кўлам бўйлаб баҳайбат гулхан кўтарилди.

Қуруқ майсалар гуриллаб ёнарди. Қамишлар чирсилларди. Нозик мажнунтолларнинг шохлари алангада чирсиллаб синарди. Теракларнинг ширадор баглари буралиб-буралиб қуярди. Олтинсимон-қизғиш рангли думи узун тустовуқлар буталар остидан гала-гала бўлиб югуриб чиқар ва қанотларини қарсиллатиб, қуёш нурида сарғайиб товланаётган қуюқ тутун орасида гойиб бўларди. Йиртқичлар сўқмоғида даҳ-

шатга тушган чиябўрилар югуриб ўтарди. Хушбичим охулар ёнғиндан салмоқли қадам ташлаб қочмоқда, дарё ирмоқлари соҳилига йўл-йўл йўлбарс ва олачипор қоплонлар ўкирганча югуриб чиқарди. Ёввойи тўнғизлар тўдаси туёғи ва қозик тиши билан дуч келган ҳамма нарсани бузиб-янчиб ўтарди. Кўп ўтмай дарё бўйи ҳайбатли олов кўлига айланди ва тутуп орқасида қуёш кўринмай қолди.

Спантамаъно қаерда ахир? Нима учун у ловиллаб ёнаётган тўқайзордан македонлар истиқболига чиқмайди? Наҳотки Искандардан шунчалик қўрқиб, ёниб кетишни афзал кўрса? Йўқ, исёнкорлар қирғоқда кўрина бошлади. Аччиқ тутундан нафаслари қайтган эди. Кийимлари ёнмоқда. Қурумдан юзлари қорайган. Улар газабдан бақириб-чақириварди. Қўллари ханжар дастасида эди.

Зарба! Кечув жойини кўриқлаб турган енгил пиёдалар бўлинмаси йўқ қилинди. Зарба! Қалқондорлар бўлинмаси эзиб-янчилди ва тўзғитиб юборилди. Зарба! Гоплитлар эс-ҳушини йўқотиб қўйган одамлар ҳужумига бардош беролмай қочмоқда... Тезроқ шимолигарб томонга! Яна тўқайзорга кетиш керак. Яна дарёни кечиб ўтилади. Ўнг қирғоқ бўйлаб то Қизилқумгача. У ёғи чўл, чўлда эса халос бўлиш мумкин.

Сиёвуш авлоди бу жангда икки минг аскарини йўқотди, улар орасида энг содиқ сафдошлари Варахран ва Баронинг оталари Фрада билан Ману ҳам бор эди. Спантамаъно панжакентлик юз жангчига Зарони топширди ва уларни олға жўнатди, ўзи эса Узун Найздорлар ҳамласини тўхтатмоқ учун массагетлар билан орқада қолди. Отасининг ўлими туфайли чуқур қайғуга чўмган Варахран ҳунармандларни бошлаб Спантамаънонинг ўнг томонида, ғамгин Баро эса деҳқонларни бошлаб чап томонида борарди.

Душманнинг енгил отлиқлар бўлинмаси чекинаётган исёнкорларга янги кечув жойида етиб олди. Спантамаъно пистирма қўйди. Македонлар таваккал қилиб боришдан чўчиди ва Искандар билан гетайраларни кутиб тўхтади. Улар бир жойда тўхтаб турганда Варахран билан Баро Намиқдан кечиб ўтди, Спантамаъно билан Рахмир эса билантинмай македонларни ўраб олди ва аскарларнинг ярмини қириб ташлади. Қолганлари дуч келган томонга қараб қочди. Душманнинг ўзи билан ўзи овора бўлиб қолга-

нидан фойдаланган Спантамаъно тезлик билан ши-моли-ғарбга қараб йўлга тушди.

Қисқа тўқнашувдан хабардор бўлган Искандар гетайраларни бирпас дам олдирди ва сўнгра бор кучи билан Спантамаъно изидан қувди. У Спантамаънони Қизилқум чегарасида қувиб етди ва ҳамма томондан йўлини тўсиб олди.

— Биродарлар, Искандар йўлни тўсиб қўйдн,— деди Спантамаъно суғдлар, дахлар, бақтрийлар ва массагетларга,— ҳаётингиз кўлингиздаги қиличингизда. Жанг қиламиз, пешонада борини кўрамиз!

Жанг бошланиб кетди. Спантамаъно олисдан македоннинг бурама қўй шохи қадалган дубулғасини кўрди.

— Салом, Искандар!— шижоат билан қичқирди суғд камон ипини торта туриб.— Бу сенга мендан совға!

Искандар қичқириб юборди. Бронза учли ўқ македоннинг ўнг қўлининг елкадан пастроғига теккан эди. Птолемайос Лаг тезлик билан ўқни суғуриб олди ва ярасини боғламоқчи бўлган эди, бироқ ғазабланиб кетган тангри Аммон ўғли учига жун шокила боғланган узун найзани қаттиқ қисганча Спантамаъно устига от қўйди. Худди шу пайт Баро унга қараб оғир ойболтасини селпиди. Фердикка қалқонини тўтиб зарбани четга буриб юборди... Ойболта қийшайиб бориб Искандарнинг дубулғасига тегди ва ўнг шохини учириб юборди. Искандарнинг шокилалари пайзаси эса Спантамаъно ўрнига массагет Рахмирга санчилди.

Рахмир ҳалок бўлди. Яна уч минг суғд қурбон берилди. Дахлар, бақтрийлар ва массагетлардан ҳам кўп одам ўлди. Спантамаъно тўрт юз массагет, ўттиз чоғли дах ва бақтрийларни бошлаб қамалини ёриб чиқди ва чўлла кўздан гойиб бўлди. Якка қўрғон ортида жангда қатнашмаган панжакентликлар билан бирлашди ва йўлини давом эттирди.

Спантамаъно йигитлари душманини чалғитиш учун кўчманчилар сўқмоқларига от воқитириб узоқ кезиб юрди ва фақат кечкурун водийдан узоқдаги чўпон қудуқлари селига тўхтади. Овтардан тушди. Варахрен билан Баро Зарини сайлаб отдан туширишди. У бир қадан қўйни-ни кўраб юборди. Ёнига кузатиб бораётганларнинг суғд ва бақтрий қўллари суяб қолмаганда, шу заҳоти йиқилиб тушарди. Улар аяшгида

от чоптириб юриш юмшоқ гилам устида роҳатланишга кўникиб кетган аёлли толиқтириб қўйган эди.

Массажетлар отларини сугориб бўлгунча панжакентликлар Спантамаънога чодир тикйишди. Гулханлар ловиллади. Қудуқ атрофини мапзилгоҳ қилиб олган чўпонлардан харид қилинган қўйларнинг гўшти гулханларда жизиллай бошлади.

Спантамаъно ишдамай Зарога тикиларди. Эғнидаги кийимининг дабдаласи чиқибди. Юзлари чангдан қорайиб кетибди. Оғриқдан оппоқ, бир текис тишларини қисганча зўрға хуржун олдига етиб келди-ю, учдан кумуш ойнани олиб, ўзига қаради ва «вой-бўй» деб юборди...

Варахран қуруқ қумга тўшалган наMAT устига бронза идишда қўйиб чала пишган гўшт келтириб қўйди. Заро бир бурда гўшт олдида, оғзига келтирди, лекин жирканиш очликдан устунлик қилди. Хотин қўлидаги гўшни тушириб юбориб, кигизга ўзини ташлади ва йиғлаб юборди.

— Марокандда қол, деган эдим сенга,— рамгин пичирлади Спантамаъно, хотинининг қалин, аммо чанг босган сочларини силар экан.

— Кетайлик!— хитоб қилди Заро Спантамаънонинг бўйнидан қучоқлаб.

— Қаерга?

— Марокандга. Мени бу ерда ваҳм босяпти. Массажетларникида бизга нима бор, ўйлаб кўр! Қум. Гулхан тутуни. Қўпол одамлар. Кетайлик! Ўз ихтиёринг билан Искандарга таслим бўлсанг, у сенга қеч нарса қилмайди...

— Эҳ!— хўрсиниб қўйди Спантамаъно.— Нега бунақасан? Яхшиси дамнингни ол. Эрталаб яна йўлга чиқамиз.

Заро ўрнида Эғина бўлганда, кўзёши қилмаган ва уйга қайтамиз, демаган бўларди, деб кўнглидан ўтказди у.

Сахро. Мавҳумот олами бошланадиган чегарапи босиб ўтишга Искандарнинг юраги дов бермади.

Сахро узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Самарасиз бепоен кенгликлар ичкарасида Искандарни нима кутмоқда? Тоқат қилиб бўлмас даражадаги жазира, қум бўронлари, алдамчи рўёлар. Шамол эсиб, жазирама қовжиратиб, қумтепалар узра ахмоқона сочиб ташлаган бута шоҳлари. Урмалаган заҳарли илонлар —

кўлвор илон ва унинг беўхшов, аммо хавfli синглиси ўқилон, узуп, аммо маккор кўзойнакли илон ва заҳарли илонлар ичида энг даҳшатлиси кичкина, кўз илғамас симилонларнинг ўткир тишлари. Эгри-бугри, палид махлуқларнинг йиринг ранглиси — чаёнларнинг нишлари, бундан ҳам жирканчроқ пахмоқ оёқли қорақуртлар ва номи кетган ганглар. Бу палид жонзотлардан дуч келганини таёқ билан бир уриб ўлдириш мумкин. Бу жонзотлардан дуч келгани бир чақишда одамни ўлдириши ҳам мумкин. Сахро Искандарга таҳдидли тикиларди, шунда таггри Аммон ўғли отини орқага бурди.

Подшо Суғдиёна билан Қизилқум саҳросини ажратиб турувчи тоғ чизмасининг давоми бўлган теналиклардан бирининг чўққисиди тўхтади. Рўпарада бошқа тоғлар қорайиб турибди, атрофда чапдан ўнг томонга кетган Политимет водийси ястаниб ётибди. У аллақерда узоқ-узоқлардан, шарқ томондаги яқин бориб бўлмас чўққилардан бошлашиб, Биҳардан нарида қайлардадир йўқолиб кетади. Суғдиёна. Олтин Дарё водийси. Тўппа-тўғри олинган сойлар қуёшда ярқирайди. Яхлит-яхлит боғлар кўзга ташланади. Тептекис майдонлар ястаниб ётибди. Узоқлардан кептларнинг миноралари кўришиб турибди.

Таггри Аммон ўғли шу кичкина мамлакатга ҳайрон бўлиб назар солади. У дунёнинг ярмини босиб олди, аммо ҳеч қаерда суғдлар сизгари бўйсунмас қабила билан тўқнашмаган эди. Буюк шаҳарларнинг деворлари қулади. Қудратли давлатлар пойдевори яксон бўлди. Миллионлаб одамларнинг ҳукмдорлари таггри Аммон ўғли олдида бош эгдилар. Аммо бошинини бурни қийин бўлган шу торгина водийда яшовчи оч-ялонғоч осиеликлар тўдаси... шу чоққача бирор марта мағлубият нималигини билмаган машҳур саркардага қаршилик кўрсатмоқда ва кучли зарбалар бермоқда.

Булар қанақа одам? Нима ҳақида ўйлашади? Нималарни билишади? Уларнинг мақсади нима? Уларнинг юраклари пимадан ясалган экан?

Бир вақтлар Арасту ёш подшога деган эди: «Жоҳил халқлар ва қуллар бир-бирига ўхшаш тушунча, улар учун қул бўлиш ҳам фойдали, ҳам адолатлидир». Искандар ҳар бир осиелик қиёфасида қулни кўрарди. У бир нарсани — қулнинг яхши ишлашини хоҳларди.

Шундай замонлар келдики, у қул ҳисоблаб юрган одамлар подшо қаршисида бор бўйлари билан намоён бўлдилар. Улар ҳайиқмай унинг кўзига тик қарамоқдалар. Тангри Аммон ўғли эса улар кўзидаги ифодани тушунмай ҳайрон. Эҳромлар ўлкасидаги Сфинкслар унга шундай қараган эди.

Халқнинг сирли нигоҳи Искандарни ҳайратга солди. Илгари ҳам унга қўрқув туйғусини ҳис қилишга тўғри келган эди. Ўз давлати тақдиридан қўрқарди. Ўз жангчилари тақдири учун хавотирланарди. Ўз режаларининг тақдиридан қўрқарди. Аммо умрида биринчи марта оддий одам сифатида қўрқмоқда эди!

Искандар титраб кетди. У давлатни унутди. Дунёга ҳукмронлик қилишни эсдан чиқариб юборди. Энди унинг қулоқларида Қабуралик коҳиннинг қўшиғи жанггамай қўйди. Тангри ғойиб бўлди, ғариб одам — ҳамма қатори битта боши, икки оёғи ва икки қўли бор, худди томоғига осиеликлар пичоғи қадалгандай титраб-қақшаб турган оддий одам қолди. Зарафшон водийси — Даҳшат Водийсига айланди. Искандар юрагига таҳлика тушди. Энди у ҳеч қачон ўзи ҳозир тушиб кетгани илоҳий юксакликка парвоз қила олмаслигини англади. Ўзгалар учун тангри Аммон ўғли бўлиб қолаверади. Аммо шу кундан бошлаб умрининг сўнгги кунига қадар ўзи учун Пелладан чиққан оддий македониялик бўлиб қолади.

Искандар вужудига буюклик учқунини янгитдан алангалатишга беҳуда тиришар эди. У қайта ёнмайдиган бўлиб сўнганди, халққа қарши қаҳр-ғазаб қамраб олди вужудини. Шундай экан, Олтин Дарё водийси осиеликларнинг ўзлари учун ҳам Даҳшат Водийси бўлиб қолсин.

— О, ўлим маъбудаси Кера!— хириллаб қўлаарини олдинга қўзди македон.— Мен бу ўлкани ўлимга гирифтор қиламан.

Узун Найзадорлар бўлинимаси гўё уч ермоқ бўлиб Зарафшон водийсига қуйилди.

— Вайрон қилдинг!

— Ўт қўйдинг!

— Зўрланг!

— Ўлдирдинг!

Искандарнинг буёғи шундай. Узун Найзадорлар қишлоқларга ҳамма қилдилар, қамат қўрғонларини ўрнатдилар ва норядовчи мушаклар, уч тирик кетадиган темир ўқлар, қўрғонини эълдор ва камон ўрнат-

ри ёмғирдай ёғилиб, девор устидаги соқчи ва ҳимоячиларни супуриб ташлайди. Сўнгра манжанақ билан дарвозани бузиб шаҳарга ёриб киришади ва енг шиариб дуч келган одамни — оппоқ соқолли чолми, мункиллаб, тўкилай деб қолган кампирми, иккиқат аёлми, хушбичим йнгитми, яшнаб турган қизми, норасида гўдакми — сўйиб ташлайверишади.

Узун Найзадорлар аҳолини қириб бўлгач, молхоналарни очиб, туя, от, эшак, сигир, эчки ва қўйларни ташқарига ҳайлаб чиқишади. Шундан кейин уйларни тинтиб, кийим-бош, пойабзал, идиш-товоқларни олиб, гиламларни судраб чиқишади, гуруч, бугдой, арпа, тариқ, мусаллас ва ёғ солинган катта-катта хумларни ташийдилар. Буларнинг ҳаммасини шу ерда тортиб олинган моллар устига ортадилар. Ҳаммаёқни шип-шийдам қилган Узун Найзадорлар қишлоққа ҳар тарафдан ўт қўйиб, навбатдаги деҳга йўладилар.

Орта буралиб-буралиб тутун кўтарилади, аммо ҳеч ким унга қайрилиб қарамайди. Узун Найзадорлар йўл-йўлакай экинзорларни поймол қиладилар, боғларни кесиб ташлайдилар, тўғонларни бузадилар, тошқин сув анҳор қирғоқларини емириб, майдонларни босиб кетади.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Ўлдилинг!

Македонлар вайрон қилмоқда, ўт қўймоқда, зўрламоқда, ўлдирмоқда. Сугдиёна Мароканддан то Биҳаргача ўтда ёнаётир, қотиб қолган қондан Узун Найзадорларнинг қўллари қорайган. Уларнинг юзларига ёнгинлар тутуни сингиб кетган. Қон ҳидидан уларнинг кўнгли айнийди, тун бўйи даҳшатли тушлар азоблайди, аммо улар бари бир ўлдираверади, ўлдираверади, чунки Искандар шундай буйруқ берган.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Ўлдилинг!
- Йўқ!— қичқиради Феаген ва найзасини синдириб ташлайди.— Мен қассоб эмасман, жангчимаан,— дейди марафонлик ўз бошлиги Кратерга,— бегунох болаларни ўлдириш жангчининг иши эмас.

— Уэ калланга ачимайсанми?— ҳайрон бўлади
Кратер.

— Истаганингизни қилинг!— жавоб беради Феаген.— Аммо мен Искандар учун ортиқ урушишни хоҳламайман!

Бўлди, Феаген тамом. У Пирей билан Афина кўчаларида пон излаб, дайдиб юрган ўша совуқ кунни хотирлади. Уша куни у Эригийннинг ёлланма бўлинмасига келиб қўшилган эди. Қанча замонлар илгари бўлган эди-я бу воқеа! Уша лаънати куни унинг ўлиб кетгани яхши эди. Шунча йил бегона мамлакатларда саргардон бўлиб юрмаган бўларди. Етар! У касал. Уни қон заҳарлади. Кундан-кун юрагида ғазаб тўплаиб борарди. Шафқатсиз ғазаб. Мана, ниҳоят у қиргогидан ошиб кетди. Жазодан қўрқадиганлар тоқат қилаверсин. Феаген қўрқиб туйғусини йўқотди. Узига ёмон. Майли, нима бўлса бўлар! Етар шунча қилгани. Афсуски, Ирина билан ўғли Мариладни ҳеч қачон кўра олмайди. Аммо энди бирор нарса тўғрисида пушаймон қилиш вақти ўтди...

Уни тутиб олиб, подшо олдига судраб кетишди Э-ҳа, бу анави Гавгамели жанги олдида подшо ҳақида бемаъни фикр билдирган аблаҳ эмасми? Ҳа, бу ўша Қиресхата остонасидаги кенгашда Искандарнинг тинқасини қуритган ярамас-ку. Мана, қандай вақтда сени жазолаш пайти келди! Эй, Певкест! Певкест пайдо бўлади, кекирдаги кесилган Феаген тупроққа йиқилади. Феаген деган марафоплик одам ўз ҳаёт йўлини шундай тугатди.

Биҳар ҳам қулади. Узун Найзадорлар борган сари олға — Политимет жазирама қумлар орасида қуриб қоладиган жойгача ҳаракат қилишаверди.

Сунғиёна ортда қолди. Бир юз йигирма минг ўлдирилган сугд орқада қолди. Олтин Дарё водийсини энди ким таний олади? У баҳор фаслидагидай ям-яшил, ёз пайтидагидай зангори, куз чоғидагидай олтин ранг, қиш вақтидагидай оппоқ эмас, то уфққа етгунча у тундай қоп-қора. Ер қалин гилам сингари кул билан қопланган. У ер-бу ерда қирқиб ташланган дарахт таналари сўппайиб турибди. Фақатгина дарё ва унинг ирмоқлари ўрмалаётган илондай танга тўлқинларини хира ялтиратиб текислик бўйлаб оқиб турибди.

Ҳеч ерда на одам ва на қуш кўринади. Бу — ер ости маъбуди — Аид даргоҳи. Даҳшат Водийси.

УЧИНЧИ КИТОБ ҚОПЛОН ОВДА ҚИЗИЛҚУМДА

Массагетларнинг бир қисми тоғларда, бошқа бир қисми текисликда яшайди, учинчи қисми дарё ҳосил қилган ботқоқликда, тўртинчи қисми шу ботқоқликлардаги оролларда ҳаёт кечиради, дейдилар. Улар фақат қуёшни тангри деб тан оладилар ва от сўйиб қурбонлик қиладилар.

Страбон: XI, 1, 6—7

Клитарх сўзи:

«Бўронлар ҳокими Арктур юлдузи чарақлаб чиқадиган ой келганлиги ва кузнинг совуқ кунлари бошланганлиги учун тангри Аммон ўгли Александр қишни жанубда ўтказишга қарор қилди. У Марокандда Певколай қўл остида ҳаммаси бўлиб уч минг пёда аскар қолдириб, Бақтрага йўл олди, қўзғолончилар тақдирга тан берган, исёнчи Спитаменнинг эса изи ўчган, шунинг учун подшо янги ғалаёнлар бўлишидан хавотир қилмасди.

Бақтрада бизни қувончли хабар кутмоқда эди: Эллададан Неарх йўлбошчилигида ёлланган юнонлардан иборат катта қўшин ёрдамга етиб келган эди. Бу Киресхата юришида толиққан жангчилар руҳини мустаҳкамлади.

Жасоратли Александрнинг порлоқ ғалабалари узоқ-узоқдаги ҳокимларнинг юракларини унга мойил қилди. Понт Эвксиния денгизининг нариги томонида яшовчи скифларнинг вакиллари қимматбаҳо совғалар келтирди ва тангри Аммон ўғлига ҳарбий ёрдам иттифоқи ҳамда гўзал маликанинг қўлини таклиф қилди. Бақтрага Хоразм ҳукмдори Фаразман ҳам ташриф буюрди. У билан бирга бир ярим минг отлик ҳам келган эди. Фаразман, унинг мамлакати суворий аёллар ва колхийлар мамлакати билан чегарадошлиги ҳақида сўзлади ва агар Александр улар

билан жанг қилмоқчи бўлса, озиқ-овқат ҳамда йўл кўрсатувчилар билан ёрдамлашишга ваъда берди. Жаҳон ҳукмдори скиф ва хоразмликларни катта совғалар билан сийлади ва Ҳиндистон юришидан кейин уларнинг таклифини қабул қилажагини билдирди.

Кўп ўтмай Бақтрада атоқли оқсоқоллар кенгаши бўлди. Доро Кодомоннинг ўлими учун қариндоши Бесс ўлим жазосига ҳукм қилинди. Унинг бурни, қулоқларининг учи кесиб ташланди, кейин бошини олиб, танасини қиймалашди. Шу кенгашда Александр маҳаллий вилоятларни идора қилиш учун янги ҳукмдорлар тайинлади. Уларга ҳам форс ҳокимларига берилгандай ҳуқуқ берилди, лекин танга зарб қилиш ва ёлланма қўшин сақлаш ман этилди.

Бизга шунчалик қимматга тушган беқиёс Суғдиёнага Ороба ҳоким бўлди...».

Кўчманчилар бахтига қарши бу йил қиш жуда эрта тушди. Зулмат ўлкаси томондан туну кун шамол эсар, унинг кескин шиддатида кўз илгамас муз кенгликларининг аччиқ нафаси сезилиб турарди. Сўнгра шунчалик кўп қор ёғдики, ҳатто қари массагетлар ҳам бундай қорни кўрмаган эди.

Кўчманчи массагетнинг тўқ ва фаровонлиги ҳайвонлари билан боғлиқ. Мол-ҳоллар қишин-ёзин яйловдаги ўт билан боқилади. Қишда отлар қор тепаларни сидириб, сийраклашиб қолган ўтлар устини очади — уларнинг озуқаси шугина холос. Улар ортидан туялар, қорамоллар, қўй-эчкилар ўтади. Бу ҳол баҳоргача, қор эриб, қуёш ҳароратидан уйғонган тупроқ усти лола ва ширали майса ёпинчиги билан қоплангунча давом этади.

Аммо бу қотиб қолган қор қатламини, шу йил қишда саҳро кийиб олган бу жарангдор муз қалқончи ҳатто отлар туёғи ҳам тена олмади.

Илгари қиш совуқ келганда кўчманчилар жанубга, Оке ортига, Мурғоб томонга, ҳатто қор ўзмайдиغان Гиркан тарафларга кўчиб кетишарди. Аммо ҳозир жануб йўли кесиб қўйилган. Гиркан денгизидан тортиб Бақтра ва Кора вилоятга бўғал хами ерларни юнелиб босиб олма. Ҳатта ёғинчиларда уларнинг соқчилари ноҳувор бўлишарди. Ўлар буни учта кўчманчи уруви Оке дегизидан кўчиб келиши учун уришиб кўрди, бироқ уларни нақароқлар тўқилди.

Мол-қоллари тортиб олинди, одамларини эса қулликка сотиб юборишди. Шундан кейин ҳеч ким олис кўчувларга журъат қилолмади. Мабодо айланма йўллар билан Мурғобга етиб борган тақдирларида ҳам уларни у ерда нима кутаётибди? Македонлар. Ҳа, ҳамма ерда македонлар. Очлик. Туялар ўркачи кичрайиб борарди. Отлар бронзадай қаттиқ, яланғоч саксовул шохларини гажисар, ўз тезакларини чайнашар, бир-бирларининг думларини узиб олишар эди. Сигирлар ўларди. Қўй-эчкилар музламоқда эди. Одамлар уларнинг гўштини ейишар, қанча мол баҳоргача сақланиб қолиши ҳақида алам билан ўйлашарди.

Озиб, ранги заъфарон бўлиб, соқол-мўйлови ўсиб кетган Спантамаъно чордана қуриб, пахмоқ пўстинига ўраниб чодирдаги гулхан ёнида ўтирар, кўриниши ҳозиргина зиндондан озод қилинган одамга ўхшар эди.

Гоҳ ловиллаб тепага ўрлаётган, гоҳ ҳар ён тўлғанаётган аланга суғдга Зарафшон ёқасидаги тўқайзорда бўлган ёнғинни эслатади, ўшанда Спантамаъно буталар орасида ҳалок бўлишига сал қолган эди.

Унинг кўз ўнгида яна бир ўзи кўрмаган, аммо такрор-такрор эшитган ёнғин — Олтин Дарё водийсини Даҳшат Водийсига айлантирган ёнғин жонларди.

Нима учун у ўшанда Дейока бўлинмасн сртидан эргашиди? У Суғдиёнада бўлганда эди, Искандар бу қадар бебошлик қилмасди. Шуниси ҳам борки, Спантамаъно юздан ортиқ панжакентлик, бақтрий ва дахлар билан ўн минглаб аскарни бўлган юнонларга қарши нима қила оларди? Бекорга қирилиб кетарди, холос. Бир марта Искандардан қочиб қутулди. Аммо иккинчи марта ҳам қутулиб қолармикин? Искандар қўшинининг ярми қирилиб кетса ҳамки ногинч Сиёвуш авлодидан қутулишга ҳаракат қилади. Демак, Дейока билан бекиниб Спантамаъно яхши қилибди.

Яхши қилибди? Суғдиёна нима бўлади? Суғдиёнаси у, Спантамаъно ким? Массagetлар орасида, Мароканддан узоқда бежавотир яшаяпти, аммо мақсади, шунча йиллар жон куйдириб интилган мақсади узоқларда қолди-ку.

Фикрлар турли рангда товланувчи тутун сингари Спантамаъно мясида чувалашарди. Бундан унинг кўз олди хиралашиб, боши оғирлашиб кетарди, ни-

мадир кечаю кундуз ичида, юраги олдида бетиним нола қиларди. Сабр косаси тўлиб кетган Спантамаъно бир печа марта Дейокани чақириб, юриш бошлаш учун одам бер, деб талаб қилди. Аммо массагет ҳар сафар қисқа ва лўнда қилиб «Қиш...» деб жавоб берарди. Ростдан ҳам, қишда бош кўтаришдан нима фойда? Спантамаънога мусаллас ичиди ёки шашқол ўйнаш билан кулларни қисқартиришга тўғри келарди. Баҳор! Эҳ, лаънаги қачон келасан?..

Эшик пардаси кенг очилди. Чодирга этни жунижиктирадиган шамол ёпирилиб кирди. Шуъла телбаланиб чайқалди, йирик-йирик учқунлар тўдаси юқори ўрлади. Дейока кириб келди. У эшик пардасини яхшилаб бекитди-да, Спантамаънога бош иргачди. Гулхан ёнига чўккалаб, совуқдан қизариб кетган кўлларини оловга тутди. Намат қалпоғининг туширилган қулоқлари энгаги остидан боғланган эди. Нуъстини ёқаси кўтарилган. Мўйловидаги қиров эримоқда эди.

— Ишлар қандай?— Дейока Сиёвуш авлодига хушомадкорона жилмайди.— Совуқ эмасми? Утин борми? Гўшт етиб турибдими? Агар етмаётган бўлса, айтаман, олиб келишади.

— Ташаккур сенга,— қуруққина жавоб берди Спантамаъно.— Ҳаммаси етарли.

У Дейокага тикилди. Массагет қизарган, олазарак кўзларини олиб қочди. Дейока ҳалож бўлган отасининг бутунлай акси. Рахмир тўғри сўз, беғараз одам эди. Саҳройилар ҳали бой ва камбағалга ажралмаган, уругнинг ҳар бир аъзоси умумий меҳнат маҳсулини тенг баҳам кўрадиган замонлардаги одатлардан кўплари унда сақланиб қолган эди. Дейока эса ўзининг беҳисоб подалари билан бетўхтов мақтанар, Хоразм шоҳи Фаразманинги бойликлари ҳақида ҳасад билан гапирар эди. Бир куни эҳтиёт бўлиб Бесс ҳақида, гўё унинг қимматбаҳо жавоҳир солинган тўрвасини кимдир ўғирлагани ҳақида Спантамаънога гап очиб қолди.

Бу бефаҳм одам ўз хатти-ҳаракати, гап-сўзлари, олазарак қарашлари билан Оробани эслатар, Спантамаъно шунинг учун Дейокани бир кўришдаёқ ёмон кўриб қолган эди. Аммо суғд тоқат қилишга мажбур эди. Фақатгина Рахмир хотирасининг ҳурмати учун эмас. Ахир бошқа биров эмас, шу Дейока унга бош-

пана берган, уй-жойсиз Сиёвуш авлодини багрига олган эди-да.

— Вой! Бутунлай эсимдан чиқибди.— Дейока қўл силтади ва гулхоннинг нариги томонида ўтирган Зарога мулойим табассум қилди.— Хоразмлик савдогарларни кўрган эдим. Айтишларича, Искандар отангни Суғдиёнага ҳоким қилиб тайинлабди.

Заро астагина вой деб юборди. Спантамаъно бир сапчиб тушди ва юзига қамчи теккандай афти бужмайди. Дейока кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди ва эшик пардасини кўтарди.

— Хўп, мен кетдим. Керак бўлсам, чақирарсизлар.

У ғойиб бўлди. Аммо унинг кўланкаси гўё чодирда, у келтирган хабарни турли мазмунида тушулган икки кишига ҳамон тушиб тургандай эди.

— Спанта!— Заро ўрнидан турди ва эрига яқинлашди. У массагет аёлларнинг одатдаги қишки кийими — мўйна лозим ва мўйна камзулда эди. Яқиндагина шу хотин Суғдиёнанинг энг таниқли гўзали ҳисобланганига энди ҳеч ким ишонмасди. У ўзининг ҳашаматли либосларини ташлашга мажбур бўлди — чулқи улар бу ҳолдан тойдирадиган жазирама иссиқ ёки жондан ўтиб кетадиган аччиқ шамоллар эсадиган, тикали ўтлар, заҳарли буталар ўсадиган, қум бўронлари эсадиган ўлкада унга халақит берарди, холос. Энди у сочларини муаттар қиладиган қирмизи мой билан эмас, қатиқ билан юварди, шунинг учун илгариги кўрки ва муаттарлигини йўқотган эди. Аччиқ тутундап кўзлари ёшланарди. Юз терисига қишқи гулхан қурумлари сиғиб қолган. Қирдан ва совуқ сувдан қўллари дагаллашиб кетганди.

— Нима дейсан?— совуққина сўради Спантамаъно. Навтакадалик пайтларида кўз илгамас ҳолда бўлган дарз улар орасидаги жарликка айланиб, борган сари кенгайиб борарди. Зарода муҳаббатдан бирор учқун қолганми, йўқми, буни айтиш қийин. Унинг туйғуси хотин кишини одатдагидай эри ва хўжайинига боғлаб қўядиган ҳиссиётга айланиб қолган деса тўғрироқ бўлар. Аммо ташқарида ув тортаётган шамол таъсирида бу илиқ шабнам ҳам аста-аста совиб, муз зўлдирига айланмоқда эди. Спантамаъно-чи? Унинг ишлари яхши юришса хотинининг кўзларида шуъла пайдо бўлишига, агар аҳволи ёмонлашса ўша шуъла хиралашиб қолаётганига ишонч ҳосил қилди.

Бу кашфиёт мағрур Сиёвуш авлодининг иззат-нафсини ҳақоратлар эди. Спантамаъно Заронинг ундан оладиган ноз-неъматларни эмас, ёлғиз ўзини қандай бўлса шундайлигича севишини истарди. Эр-хотин бот-бот қовоқ солишар, бир-бири билан камдан-кам гаплашар эди.

— Қулоқ сол, Спанта!— У эрига қарамай гапирарди.— Биладан, гапларим сенга ёқмайди. Лекин... майли! Бари бир айтаман! Ҳаммаси жонимга тегди. Сахро ҳам. Исқирт массагетлар ҳам, йиртиқ-ямоқ чодир, куйган гўшт ҳам... Ҳаммаси! Заро бунақа ҳаётга ўрганган эмас. У аввалги ҳаётни истайди... Уёқдаги... саройдаги.

— Ҳим...— Сиёвуш авлоди кулимсиради.— Спантамаъно ҳам жонингга теккандир?

— Сен эмас — қайсарлигинг. Буёққа қара! Заро қандай бўлиб қолди? Менга ачинмайсанми?

— Сен ҳам буёққа қара!— қичқирди Спантамаъно ғазаб билан.— Менга осон тутасанми? Сендан кўра менга оғирроқ. Лекин мен чидаяпман-ку, ишимиз шуни талаб қилади. Нега сен чидашни истамайсан?

— Қанақа иш?— овози бўғилиб чинқирди Заро.— Аҳмоқ! Яна бу бахтсиз дарбадар Искандар қўшинларини энгишни орзу қилади! Бунингдан ҳеч нарса чиқмайди. Яна қайтариб айтаман сенга: бор, фурсат борида Зулқарнайнга таслим бўл! Наҳотки мен, ҳокимнинг қизи умримнинг охиригача чўлма-чўл дайдиб юрсам?

Аёл қорайиб кетган қўллари билан бошини чангаллаб, тишини-тишига қўйди-да, ғазабли кўзлари билан гулханга тикилиб қолди. У ортиқ йиғлай олмасди.

— Ҳеч нарса чиқмайдими?— қайта сўради Спантамаъно алам билан.— Бу гапни менинг энг яқин одамим айтяптими? Хўш, чиқмаса нима қилибди? Мен аввалгидай Спантамаъно бўлиб қоламан-ку. Ҳоким Спантамаъно нимаю, дайди Спантамаъно нима, у сенинг эринг, сен унинг хотини бўлганиндан кейин бари бир эмасми? Агар тангрилар умр бўйи чўлларда дайдиб юришимизни пешонамизга битган бўлса, юраверамиз. Агар тангрилар подшоликни лозим кўрса, подшолик қиламиз. Бугун биз гадо бўлсак, эртага подшомиз, аммо эр ва хотин бўлиб бугун ҳам, эрта ҳам, бир умр ҳам шундай қолишимиз керак.

Заро нафрат билан «Ҳе-е» деди. Спантамаъно умидсиз қўл силтади.

— Кўриб турибманки, ақлинг кирмайди. Бир нарсани билиб қўй, мен отанг сингари Искандарнинг товоинини яламайман. Ҳеч қачон.

— Бунда тўрт юз олтин танга бор, Тигран. Вахшнинг қуйи томонига қараб йўлга чиқ. Хоразмдан массагетлар ўлкасига етиб борасан. Лаънати Спантамаъно қаерда бекиниб ётганини бил. Лекин унинг кўзига кўринма. Бу қоғозни яширинча Зарога етқаз. Гапимга тушундингми?

— Ҳа, Ороба.

Шу қисқа, аммо муҳим суҳбатдан бир ой ўтгач Қизилқумда хоразмлик савдогарлар қарвон пайдо бўлди. Қарвон ёлланма жангчилар қўриқчилигида кўчманчилар мазгилларининг биридан-иккинчисига ўтар, ҳар тўхтаганда ортиб бораётган юкнинг оғирлигидан туялар ўкирарди.

Хоразмликлар орасидаги бир киши массагетлар билан бемалол тортишиб, беъмани нарсаларни сотишга уринардики, ҳеч ким албатта уни харид қилмасди. Аммо савдогар хафа бўлмасди. Бели сириб боғланган калта камзули устидан кийган пўстини, кенг тери чолвори, соғиси узун этиги ва учи қуббали намат қалпоғи уни ҳақиқий хоразмлик савдогарга ўхшатиб қўйган эди. Аммо у бари бир Хоразм аҳлидан эмасди. У озғин юзи, чақноқ кўзлари ва сундлариникига жуда ўхшаб кетадиган узун соқоли билан эгри бурун, лаблари қалин савдогарлардан ажралиб турарди.

Қарвон Дейока манзилгоҳига етиб келганда савдогар ёш қабила бошлиғи билан эски қадрдонини кўриб қолгандай сўраша кетди.

— Ишларинг қалай, Дейока?

— Менинг отимни қайдан биласан?— ҳайрон бўлди массагет. Савдогар унинг отини бу ўлка оқсоқолларининг ҳаммасини билдирган. Хоразм савдогарларидан ёки йўлда учраган бирор кўчманчидан сўраб олишни мумкин эди. Аммо Дейока бунни фаҳмламади.

— Ким билмайди шундай бой, Рахмир ўзиндай бадавлат одамни?— Ҳайрон бўлди савдогар ҳам. Бу

сўзлардан мамнун бўлган Дейока қоринини дўппайтирди.— Ахир Заро, ҳоким Оробанинг қизи сеникида меҳмон бўлиб турибди-ку. Шундайми?— давом этди нотаниш одам.

Бу кутилмаган гапдан Дейока сапчиб тушди.

— Сенга ким айтди?— Қўл силтади у.— Йўқ! Ҳеч қандай Зарони билмайман...

— Э-э, тонмай қўя қол!— кулимсиради савдогар.

— Кимдан яширяпсан? У сеникида-ку.

Савдогар бу гапни ҳар бир уруғ оқсоқолига айтиб келмоқда эди. Аммо Дейока бундан хабарсиз эди. Заро уникидан бошпана топганини меҳмон ҳақиқатан ҳам билар экан деган хаёлга борди. Нима қилиш керак?

— Сен хавотир олма,— савдогар ўқи нишонга текканига ишонч ҳосил қилди.— Мен сугдиёналик савдогарман. Қарвошим Хоразмга жўнаётганда Заронинг отаси мендан қизига хабар етказишни илтимос қилди. Хўш, қалай у, соғ-саломатми?

Массагет иккиланиб қолди. Тан олсинми? Спантамаъно-чи? Сиёвуш авлоди унга ўзининг қаерга яширинганини ҳеч кимга айтмаслиқни тайинлаган-ку.

— Хўш,— далда берди Дейокага савдогар.— У сеникидами ён йўқми? Ростини айт. Ороба менга юз тиллани ишониб тонширган, ким боламга бошпана берган бўлса ўша кишига ҳадя қиласан деб...

Савдогар шундай деб ҳайрон бўлиб қолган Дейока олдига ярқироқ, жарангдор юз тангани чиқариб қўйди... «Бу олтинлар қонуи бўйича менга тегади,— фақмлади Дейока.— Зарога бошпана бердимми-йўқми? Бошпана бердим. Лекин Спантамаъночи... Ҳа. Ахир, савдогар уни сўрамаяпти-ку. У Заро ҳақида сўраяпти. Демак, унинг Спантамаъно билан ҳеч қандай иши йўқ. Унга зиён-заҳмат етмайди». Олтин шуъласидан кўзи қамашган Дейока ростини айтди:

— Ҳа. Заро бизникида.

Эрини излаётган одамга хотини қаердалигини билиш кифоя қилишини хаёлига ҳам келтирмади.

— Ташаккур сенга,— енгил тин олди савдогар.— Олтинингни ол, мана бу хатни эса Зарога топшир. Отасига битта сўз бўлса ҳам ёзиб берсин. Шунда Ороба топшириғини ҳалол бажарганимга ишонч ҳосил қилади. Мен эса гулханда исиниб тураман.

— Яхши,— Дейока титроқ қўллари билан олтинни олди,— Ҳозир келаман.

У картмошни қўйнига тиқди ва ташқарига чиқди. Хатни Спантамаънога билдирмай қандай қилиб Зарога топшириш керак? Дейока Сугдининг совуқ нигоҳини эслади-ю, эти жушжикиб кетди. Массажет кулоқларида аллақачон Сиёвуш авлодиниинг даҳшатли саволлари жаранглагандай бўлди: «Қаердан? Нима учуи? Нега?» Аммо Дейока беҳуда ташвишланаётган эди. Панжакентликлар сўзига қараганда Спантамаъно кийик овига кетган эди. Дейока мамнун бўлди, Заро ёнига шошилди.

— Тагин Хоразмдан савдогарлар келди,— деди массажет гулхан ёнига ўтириб. Заро сапчиб тушди. Бирор янгилик йўқмикан?

— Хўш?

— Ғалла, Газлама. Ҳар хил буюмлар олиб келишибди. Мўйнага алмашишяпти. Бу қиш бизда тери кўл,— кўчманчи хўрсинди.— Қанча мол ҳалок бўлди. Подаларимнинг тўртдан бири ҳам қолмади. Бироқ ҳозир гап бунда эмас. Мана,— Дейока хатни Зарога узатди,— сенга отанг ёзибди. Савдогар бериб юборди.

Заро унинг қўлидан хатни юлиб олди. «Худди сичқонга ташланган мушукдек чанг солди-я»,— ўйлади Дейока. Аёл хатни очди. Унда шундай сўзлар бор эди: «Заро, Спантамаънони таслим бўлишга кўндир. Рози бўлмаса — ўзинг келавер. Унинг тақдири ҳал бўлган. Ороба...»

— Савдогар кутиб турибди. Отангга битта сўз бўлса ҳам ёзиб бер.

— Маъқул,— Заро гулхандан кўмир олди-да, бўр билан ошланган оппоқ тери нарчасига бор-йўғи битта сўзни битди. Сўнгра хатни Дейокага қайтариб берди.— Жўна Спантамаъно келиб қолмасдан бурун...

— «Маъқул»,— ўқиди савдогар хатни олиб. У қапоат ҳосил қилган эди.— Нима қипти? Маъқул бўлса, маъқул-да. Хайр, яхши одам!

Шундай қилиб, Тигран жўнаб кетди.

Овда омад келмади. Кийиклар аллақачон жанубга кетган эди. Фақат иккита ориқ тулки тутишди, холос. Шунинг учун Спантамаъно манзилгоҳга очиққан ва жаҳли чиққан ҳолда қайтиб келди.

У чодирга кириб, гулхан ёнига ўтириб исинишга

улгурмай туриб, Заро бир пиёла қайноқ чой келтириш ўрнига, беодоблик билан деди:

— Спанта! Бу бизнинг сўнгги суҳбатимиз.

Гапнинг бундай бошланиши суғдни ҳайрон қолдирди. У оғзини очганча гапнинг давомини кутарди.

— Ё Искандарга таслим бўласан...

— Еки?..

— Ёки мен кетаман.

— Шундай де.— Спантамаъно қошини чимирди.—

Бу қатъий қарорингми?

— Ҳа!

— Демак, кетасан?

— Кетаман!

Спантамаъно бўзариб кетди.

— Мен бадавлат, обрўли бўлган пайтимда кетмаган эдинг. Энди камбағал, обрўсиз бўлиб қолганимда ташлаб кетасанми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно лабини тишлади, сўнгра деди:

— Отангникига қайтиб борасан... юмшоқ ўринларда ялпайиб ётиб... мияси йўқ, аммо бадавлат бузургонларга табассум қиласан, Марокандан узоқларда, ёввойи сўқмоқларда нонсиз, бошпанасиз сарсон-саргардон бўлиб юрган пайтларимда сен разил отанг билан менинг ғийбатимни қилиб ўтирасан-а?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно жағини қисди ва тишлари орасидан деди:

— Демак, сен учун мен отангга тўлаган жавохирлар Спантамаънодан кўра азизроқми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно секин ўрнидан турди. Унинг юзлари чодирни ярмигача кўмиб юборган қордай оқариб кетди. Қошлари ғазабдан қонга тўлган кўзлари устига осилиб тушган эди.

— Оробанинг қизи!— деди хириллаб Спантамаъно.— Сенинг отанг, куёвим қизимни уради, сочларини юлади, деб гап тарқатган эди. Ҳа-ҳа, унинг гаплари ёлғон бўлиб қолмасин!..

У Зарога ташланди, сочларидан тутиб олди-да, ерга иргитиб юборди. У пишқиарди. Ўз қаҳри уни туюқтириб юборган эди. Хотинининг қўли, оёғига дуч келган нарса билан ура бошлади. Жаҳл билан калтаклагани сари у ҳузурланмоқда эди. Ғазаб унинг

кучини юз марта ошириб юборган, мушти болгадай оғир бўлиб қолган эди. Заронинг фарёди ташқарига чиқди. Шовқинни эшитиб, Баро югуриб кирди. У ғазабдан ҳайвон бўлиб кетган Спантамаънодан Зарони амал-тақал қилиб ажратиб олди. Спантамаъно хотинининг қонга беланган юзига тупурди-да, чодирдан чиқиб кетди.

Кечқурун мусаллас ичиб, молдай маст бўлди-да, болта кўтариб бўралаб сўкинганча манзилгоҳ бўйлаб югура бошлади. У яхшилик худоси Охурамаздани ҳақорат қилиб, зулмат худоси Ахраманга шон-шарафлар айтди. Одамлар қочиб қолишди. У мудраб ётган битта итнигина чопиб ташлашга муяссар бўлди. Шундан сўнг у кийимларини ечиб ташлади-да, саҳро ичкарисига қараб югуриб кетди. Совуқ ҳаво эс-хушини йўқотган одамга ўз таъсирини кўрсатди, Варахран билан Баро буюк пәдшолар авлодини пўстинга ўраб, панжакентликлар чодирига олиб келди.

Энди у кунбўйи ҳеч кимга гапирмас, ҳеч қаерга чиқмас эди. Мусаллас бермай қўйсалар дарҳол пичоққа ёпишарди. Унинг буйруги билан Дейока наша топиб келди, Сиёвуш авлоди чекишга ружу қилиб қолди. Туи ва кун унинг учун ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг гофил нигоҳи олдида ёввойи шарпалар айлапар, ўйнар, липиллар ва яшин сингари ўтиб кетарди. Буларни ўзидан қочириш учун у тинмасдан чеккан-чеккан эди. Натижада юз ва қовоқлари шишиб, кўкариб кетди. Ифлос, таралмаган сочлари паға-паға бўлиб кўзлари устига тушиб турарди. Баъзан-баъзан ўзига келар, шулдай пайтда уятдан ерга киргудай бўларди. Зарони калтаклаб, озор берганини эслаганда, пушаймон ичинин ит бўлиб таталарди. Урага тушиб қолган бўридай бор кучи билан ув тортар, буларни унуттиш учун яна наша чекишга тушиб кетарди.

Бора-бора қаттиқ оғриб қолди. Ун кун кийик териси устида уёқдан-буёққа тўлганиб, бошини чапгаллаб қичқириб ётди. Ун биринчи кун шунчалик холдан кетгани, ҳатто қимирлашга мадори қолмади. Аллингар кўҳин унинг тўнағи ёвдан нари кетмай, шифобахш гилёвлар шираин билан ҳукмдорин даяволаб ўтирди.

— Наҳотки шунчалик эрга ўлиб кетсам?— шивиртади Спантамаъно қурунганга лаблари билан. Кўҳин дуо фидин билан келди қайтарарди.

Варахран билан Баро қаергадир уч кун йўқ бўлиб кетди. Қайтиб келгач, дарҳол йўлбошчилари ёнига киришди. Алнигар шу пайтда Спантамаънога қуруқ шўрва ичираётган эди. Сиёвуш авлоди овқатдан беш ёки олти марта ҳўплади-да, косани суриб қўйиб, ҳор-гинлик билан пўстак устига чўзилди. Варахран билан Баро эшик олдида ўтирар, ўз раҳнамоларидан кўзларини узишмасди. Спантамаъно бу одамларга қайрон эди. Хотиржамлик уларни камдан-кам тарк этарди.

— Хўш, нима демоқчисизлар?— сўради зўрға эшитиладиган овоз билан.

— Яхши эмас,— жавоб берди Варахран.

— Ёмон,— деди Баро.

— Нима ёмон?— Спантамаъно хўрсиниб қўйди.—

Нима ёмон?

— Сенинг қилаётган ишинг.

— Бўлмаса нима қилишим керак?— умидсизлик билан эътироз билдирди Сиёвуш авлоди.— Ҳаммаси тамом бўлди. Орзулар чиппакка чиқди. Сизлар буни тушунмайсизлар, чунки ҳеч нарса йўқотганларинг йўқ. Бир кунгина менинг ўрнимда бўлсанглар, қандай аҳволдалигимни билиб олардинглар.

Қандакор билан деҳқон жим бўлиб қолди. Сўнг-ра Варахран жаҳл билан деди:

— Биз ҳеч нарса йўқотганимиз йўқми? Менинг отам қани? У Зарафшон бўйида ҳалок бўлди. Қани онам, ака-укаларим, опа-сингилларим? Уларни юпонлар ўлдирди. Сугдиёна қани? У сен учун қанчалик узоқда қолган бўлса, биз учун ҳам шундай.

— Менинг ҳам отам ўлди,— қўшимча қилди Баро.— Уйимда нималар бўлаётганини мен ҳам билмайман. Аммо мен Сиёвуш авлодидай ўзимни телбаликка солаётганим йўқ.

Спантамаъно тирсагига таяниб секин қадини кўтарди-да, ўртоқларига тикилиб қолди. У қандай эсидан чиқарди? Ахир уларнинг ҳам бошига кулфат тушган-ку. Аммо нега улар бунча матонатли кўришадди? Қандай куч уларга мадад берапти?

— Биз кўпдан бери биргамиз,— пўнгиллади Сиёвуш авлоди,— аммо мен... сизларни тушунолмайман. Наҳотки, сизлар омов, сандон ёнида шунчалик дагаллашиб кетгансизларки... энг оғир йўқотишлар ҳам қалбингизга таъсир қилмайдиган бўлиб қолган?

Варахран билан Баро бир-бирларига қараб олиш-

ди. Қандакор бошини эгди. Деҳқоннинг юзлари ўзгариб, қадди букилди ва оғир юк олиб бораётган ҳўкиздай пишқириб нафас олди. Ҳоким бу оддий, меҳрибон одамларни қаттиқ ранжитиб қўйганини сезди.

Спантамаъно узоқ вақт бир оғиз ҳам гапирмади, сўнгра ўзининг азобланган ва кир босган ҳолига назар солди-да, аламли кулги билан деди:

— Мен муқаддас уруғданман. Шу сабабли ўзимни Сугдиёнанинг биринчи одами ҳисоблардим. Аммо энди кўриб турибманки... (тўғрисиин айтишга жасоратим етади) кўриб турибманки: Варахран билан Баро, ҳеч кимга номи маълум бўлмаган икки камбагал яхшироқ, мендан кўра юз марта яхшироқ экан.— У лабини тишладн, хўрсинди ва икки йигитга чақноқ кўзлари билан пазар ташлади.— Айтишларчи, одамлар, менга айтишларчи, сизларнинг кучингиз нимада?

Унинг кўзларида шундай кўнгли очиқлик, овозида эса мойил қилувчи аниқлик бор эдики, Варахран билан Барони сескантириб юборди. Бу бахтсиз бузургонга одамнинг раҳми келади! Унга қандай боғланиб, меҳр қўйиб қолганларини ҳис қилишди, улар ҳеч қачон ҳеч кимга бунчалик садоқатни ҳис қилмаган эди. Нима бўлганда ҳам у олижаноб одам: улар Спантамаънонинг қалбидаги кишандан холос бўлишини, куйлаш қобилиятини яна тиклаб олишини исташарди.

— Кучимиз нимада?— ўйчанлик билан қайтариб сўради Варахран.— Мен учун гапни бежашдан кўра кумушга гул солиш осонроқ... шунинг учун лўнда қилиб айтаман-қўяман: бизнинг илдизимиз тоза.

— Биз тоза палакдан вужудга келганмиз,— тушунтирди Баро.

— Нима?— Спантамаъно ҳайрон бўлди.— Тушунмаяпман.

— Айтайлик,— деб Варахран керакли сўзни излаб чайналиб қолди,— биз... кенг далада ўсганмиз, дарё сувиин ичганмиз... бизни шамоллар пишитган, биласанми? Сени бўлса саройлар ҳавоси заҳарлаган. Шу сабаб сен арзимас нарса учун сочингни юласан... биз бўлса унга парво қилмаймиз.

— Парво қилмайсиз?

— Ҳа. Биз муҳим нарсага эътибор берамиз.

— Сизнингча муҳим нарса — нима?

- Тинчлик. Озодлик. Нон...
- Бошқаси керак эмасми?
- Ҳеч нарса.
- Кам экан.
- Яна нима керак?
- Нима дединг?— Спантамаъно кўзларини катта очди.— «Яна нима керак?» дедингми?
- Ҳа.

— «Тинчлик, озодлик, нон»,— ҳайрат билан такрорлади Спантамаъно. Улуғ кашфиёт! Спантамаъно ҳам унинг нима эканлигини ғира-шира тушунган, эсидан чиқиб кетган ажойиб туши мана ҳозир... ҳозир эсига тушиб қоладиган одамдай юраги қувонч билан ура бошлаган эди.— Ҳақиқатан ҳам,— шивирлади Суғд,— яна нима керак? Ахир, шу «тинчлик, озодлик, нон» деган уч сўзда ҳаммаси мужассам-ку!— У ғамгин жилмайди.— Биз ожиз бандалар эса арзимас гап учун ўзимизни қайга қўяримизни билмай қоламиз. Ҳа, сизлар мендан кўра олижаноброқ, покизароқсизлар. Биз ярамасларга ўзининг соддалиги билан буюк бўлган сизларга етиш йўл бўлсин.

У умидсизлик билан қўл силтади.

Варахран билан Баро яна кўз уриштириб олишди, бу гал ҳайрон бўлиб — қаранг-а, ўзларининг улуғ ва тагин алланималар эканлиги ҳақида униси ҳам, буниси ҳам шу чоққача ўйлаб кўрмаган экан.

— Сен кўп умидсизланма,— юмшоқлик билан деди Баро.— Ҳали сенинг қуёшинг сўпган эмас.

Спантамаъно сапчиб тушди.

— Наҳотки?

— Албатта! Сен бошқа бузургонлардай эмассан. Нима учун ундайлигини мен билмайман. Ҳақиқатан ҳам сен Сиёвуш авлоди, юрагинг эса қуёш парчаси эканлиги кўриниб турибди. Сен Бесс, Оробалар билан муомала қилган пайтларингда ваддонингга ёпишиб қолган чиркинликлардан ўзингни поклаб олсанг бас. Олмосни қанча чанг босмасин, бари бир олмос бўлиб қолаверади. Чанги артилса, яна ярақлаб кетади.

— Поклаб олиш?— қичқирди Спантамаъно.— Энди, мен ифлос кўлмакда аганаб ётган ёввойи чўқчага ўхшаб қолганимдами? Вақт ўтди?

— Ҳали вақт бор,— ишонч билан деди Варахран.

— Қийин,— деди Баро.— Кетдик!

— Қаерга?

— Борганда биласан.
 Сиёвуш авлоди ерга қаради, ўсиқ мўйловини чайнади, сўнгра бирдан бошини кўтариб сўради.
 — Бунинг нима кераги бор?
 — Нима?— тушунмади Варахран.
 — Спантамаъно сизларга нимага керак?
 — Ҳа-а,— жиддийлик билан қошнини керди Варахран.— Бизга раҳнамо керак. Тушундингми?
 Спантамаъно дўстларига қараб қўйди-да, индамай ўрнидан турди.

Улар оппоқ далалар узра юксалиб турган, қор босган тоққа етиб келишди. Икки букри тепалик орасидаги майдонда шамоллардан бекниб, лой сувоқли қишлоқ паноҳ топган эди. Бундай қишлоқлар чўлнинг у ер-бу ерида учраб турар, массагетлар қишпи шу ерларда ўтказар эди.

— Танаоксар шу ерда туради,— тушунтирди кандакор.— Уни икки юзга кирган дейишади.

— Мамлакат буюк фалокатга учраганда ва халққа донишманд кексанинг маслаҳати керак бўлгандагина Танаоксар тилга киради,— қўшимча қилди Баро.

— Ундай бўлса, у мени қабул қилармикан?— шубҳаланди Сиёвуш авлоди.

— У сени кутяпти,— қисқа жавоб берди Варахран. Баро икковларининг уч кун дом-дараксиз кетганлари бежиз эмас эканда.

Қишлоқ мол-ҳоллар қамаб қўйиладиган, қалин девор билан ўралган отардан иборат эди. Девор томидаги тешикдан тутун чиқиб турибди. Торгина дарвоза қаршисидаги япалоқ уй тоmidан қуюқроқ тутун кўтарилмоқда. Бу олов ибодатхонаси эди. Қамайиб қолган кўчманчилар уруғининг оқсоқоли ва бош қоҳини Танаоксар ана шу ерда турарди.

Варахран тўғри айтган экан — бу ерда аллақачондан бери меҳмонни кутишмоқда эди. Уринган пўстинли массагетлар кўп куттирмай дарвозани очишди. Одамлар оёғи остида музлаган қор ғичирлар эди. Спантамаънони ибодатхона олдигача кузатиб қўйишди. У чуқур нафас олди ва ичкари кирди.

Ибодатхонада катта гулхан ловилларди. Қорайиб кетган деворлар олдига шох-шаббалар тахлаб қўйилган — булар мангу олов сўнмаслиги учун тўпланган

эди. Киравернишда, қоронги тахмон олдидаги супала чордана қуриб, кўзларини юмиб, кифтларини ёзиб, ориқ қўлларини озгин тиззасига қўйиб ялангоч бронза санам турарди. Ҳайкалнинг бўртиқроқ жойларида гулхан шувласи ўйнар, боши, кўкраги ва солида оқариб кўринаятган алланима унга қирмизи тус берарди. Спантамаъно шундай муносиб бўлмаган жойда санам борлигига ажабланди. Суғдлар олов ибодатхонасида тагри ҳайкали ва тирик жонзотларни сақлашмас эди. Айтмоқчи, массагетлар оловга сиринсалар ҳам Зардуштий таълимотини тан олмас эдилар.

Аммо, Танаоксар қайда қолди? Спантамаъно тўсатдан бўғиқ ва чўзиқ овозни эшитди:

— Келдингми, Спантамаъно?

Суғд чўчиб тушди ва қайрилиб қаради. Ҳеч ким йўқ! Фақат жонсиз ва дунёдаги ҳамма нарсага бепарқ санам турибди... Аммо, мана, санам олдинга эгилди ва озгин, қорайган қўлларини чўзди. Спантамаъно ҳоргин юзини, кифтига тушиб турган сийрак оқ соч ва қумуш тусли соқолни кўрди.

— Танаоксар!

Спантамаъно супа қаршисига тиз чўкди. Танаоксар қўлларини тиззасига қўйди ва яна ҳайкалдай кетиб қолди. Наҳотки бу тирик одам бўлса? Ёки Спантамаънога санам қимирлагандай бўлиб туюлдими? Аммо чол лабларини зўр-базўр бир-бирдан айирди ва шошилмай, сўзларини сайлаб-сайлаб деди:

— Танаоксар сени кўрмаяпти, Спантамаъно. У кўпдан бери ўзини қуршаб турган нарсаларни кўрмай қўйган. Кўзи ожиз одамнинг нигоҳи ўтмишга қаратилган. Унинг олдидан ўтмиш шарпалари липиллаб ўтади, кўп йиллар бурун яшаган одамлар ўтади. Сени, бугун яшайтган одамни эса кексариб қолган Танаоксар кўрмайди. Бироқ у сенинг овозингни эшита олади, Спантамаъно. Юрагинг уришини эшита олади.

Чол жимиб қолди. У узоқ муддат оғзини очмади. Спантамаънога гўё Танаоксар ухлаб қолгандай бўлиб туюлди. Ранжиган суғд ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, чол яна тилга кирди:

— Айт-чи, эй инсон, ҳузуримга не мақсадда келдинг?

— Гапларим сени толиқтириб қўймайдими, отахон?

— Йўқ. Энди... мени ҳеч нарса толиқтирмайди. Гапиравер...

— Жафодийдаман, отахон...— Сиёвуш авлоди хўрсинди, унинг хўрсиниғи кўпроқ фарёдга ўхшар эди.— Бола ёшимдан ҳаммавақт нимагадир интилганман. Бойлик изладим, шон-шуҳрат изладим. Хотин меҳрига ташна бўлдим. Нима чиқди? Ҳаммаси мана-ви гулхан тутунидай арзимас нарса бўлиб чиқди. Энди мени дунёда ҳеч нарса хурсанд қилолмайди. Улимим яқинлигини сезяпман. Менинг юпанчим йўқ, чунки нима учун яшаб, нима учун жафо чекаётганимни билмайман. Айт-чи: дунёда одамни келажак билан иноқлаштирадиган бирор нарса борми? Еки инсон тақдири азалдан бу дунёда жабр кўришга ва алам-ҳасрат билан ҳаёт ва ўлимни лавнатлаб, қоронғилик оламига кетишга маҳкум этилганми?

Спантамаъно алам билан Танаоксарга қаради.

Массагет тагин узоқ сукут сақлади, сўнгра аввалгидай, қадимий ривоятни ҳикоя қилаётгандай ўйчанлик билан оҳиста ва бўғиқ овозда гап бошлади:

— Икки юз йил... менинг отам ва онамдан бунёдга келганимга икки юз йил бўлибди. Бу вақт ичида кўзларим кўп нарсаларни кўрди. Аммо мен... эслолмайман, кўрганларимнинг ҳаммасини эслолмайман. Ҳамма майда-чуйда воқеалар эсимдан чиқиб кетган. Лекин муҳимлари... Ҳозир ҳам ёдимда бор.

Массагет бошини эгиб, иягини қўлларига тиради.

— Ҳозиргидай кўриб турибман... форс подшоси Дороёвуш Биринчининг ўлкамизда от қўйиб юрган аскарларини. Бу воқеа... бир юз тўқсон йил муқаддам бўлган эди. У пайтда мен ёш бола эдим, ҳали уругимиз нишонини кўкрагимда илиб юрмасдим. Форслар оталаримизни қириб ташлашди. Оналаримизни қул қилиб сотишди. Уйларимизни вайрон қилишди. Массагетлар мамлакати буюк бахтсизликка учради. Бизнинг ҳарбий кучимиз етишмас эди. Ёвлар аллақачон ноғораларини чалиб, ғалаба қўшиғини бошлаб юборган эдилар...

Аммо ана шунда қабиласини қутқариш учун ўзини қурбон этишга қарор қилган одам чиқиб қолди. Бу оддий чўпон эди. Уни Широқ деб атардилар. У форслар томонига қочиб ўтди ва ўзини уларга дўст қилиб кўрсатди. У душманларни саҳро ичкарисига бошлаб борди. Дороёвуш жангчилари қум тепаликлар орасида йўқолиб кетди. Широқни ўлдирдилар. Аммо массагет пок виждон билан ўлди. Нима учун? Чунки у ўз манфаати учунгина ҳаракат қилгани йўқ.

У ўлимга ҳаммининг манфаатини кўзлаб борди. Широқ ҳалок бўлди, аммо унинг халқи чўпон жасорати туфайли ҳозиргача ўз таомилича яшаб келмоқда.

Эшитяпсанми, ўғлим? Ҳамма учун! Сен эса фақат ўзинг учун яшагансан. Ўзинг учун бойлик истадинг. Ўзинг учун шуҳратга интилдиг. Ўзинг учун шодлик изладиг. Шунинг учун ўлим олдида даҳшатга тушасан. Қайтиб келиш йўли йўқ жойга кетганингдан кейин бойлигинг ҳам, шуҳратинг ҳам, муҳаббатинг ҳам тутундай тарқалиб кетади. Одамнинг ўз манфаати йўлидаги курашда топган шуҳрати эмас, эл манфаати учун курашда топган шуҳрати абадий қолади. Мана, орадан бир юз тўқсон йил ўтган бўлса ҳамки, массагетлар ораснда Широқнинг шуҳрати сўнмайди. Ҳеч қачон сўнмайди. Ўзини дунёдаги энг яхши одам ҳисоблаган мақтанчоқ, подон одамларнинг исмини ҳозир ким эслайди. Агар ҳаётингни ўз халқингга қурбон қилмасанг, сенинг номинг ҳам ўшалардай унутилиб кетади.

— Мен халқ томонидан,— ғамгин эътироз билдирди Спантамаъно,— бироқ бундан юрагим ҳаловат топаётгани йўқ.

— Сен халқ томондасан?— чол оҳиста бош чайқади.— Сен ўз вужудинг овозига қулоқ сол, сўнгра айт: сенинг нимаг халқ билан бирга — ақлингми ёки юрагингми?..

Спантамаъно ҳайрон бўлди. Ақли, юракми? Мароқанд унинг эсига тушди. Қўшин тарқалиб кетмоқда. Спантамаъно икки Сугдиёнадан бирини танлаши керак. Шунда у оддий одамлар Сугдиёнасини танлади. Нима учун? Ушанда у куч халқ томондалигини кўра олган эди. Демак, ақл... ақл уни шундай қадам қўйишга мажбур қилган экан-да? Юрак-чи? Унинг юраги халққа эмас, Сиёвуш авлодига ачиган эди. Спантамаъно ўзини йўқотиб қўйди ва ҳеч нарса демади.

— Ана, кўрдингми?— кулимсиради Танаоксар, сугдинг кўнглидаги гапларни уқиётгандай.

Спантамаъно нафасини ютиб Танаоксар гапларига қулоқ солар, баъзан юрагидан чуқур бир хўрсиниқ, энтикиш отилиб чиқар, яна аввалгидай тинчиб қоларди.

— Танаоксар билади: сенга қийин,— давом этди ожиз.— Эга бўлган нарсангдан маҳрум бўлдинг. Нимага ишонган бўлсанг, бари сароб бўлиб чиқди. Ни-

мани орзу қилган бўлсанг, унга етолмадинг. Аслзодалар сенга ёрдам бермади, фақирлар ёрдам берапти, лекин улар қуролни яхши ишлатишолмайди. Хотининг сени ташлаб кетмоқчи. Искандар Зулқарнайн мағлуб этилгани йўқ. Шундайми?

— Шундай,— шивирлади суғд.

— Хўш, нима бўлибди?— Танаоксарнинг овози қатъийлашди.— Шундай бўлса ҳам, сен Искандарга қарши мардона курашга асос қўйдинг. Сенинг номинг келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Бир йилдан кейин юзта Спантамаъно чиқади. Ўн йилдан кейин Спантамаъно мингга етади. Юз йилдан кейин ўн минглаб Спантамаъно бош кўтаради. Сен ташлаган битта уруғдан кўплаб, ҳадсиз-ҳисобсиз ниҳоллар униб чиқади. Улардан яна беҳад-беҳисоб ниҳоллар туғилади. Улар ҳам янги ҳосил беради ва ниҳоят эртами, кечми душман муносиб жазосини олади. Буюк ишлар бир зумда амалга ошириб кетмайди. Хужум қил! Кураш! Лозим бўлганда орқага чекин. Аммо нима учун курашаётганингни унутма.

Танаоксар жим бўлди: ўзини орқага ташлаб, деворга суянди. Бир-бирини қувиб учаётган қалдирғочлар каби минг-минг чалкаш фикрлар Спантамаъно миясида чувалиб, ғужғон ўйнарди.

— Гулханга йўғонроқ қуруқ шохдан ташлаб қўй,— буюрди Танаоксар. Спантамаъно итоат билап бажарди. Ибодатхона кундуз кунидай ёришиб кетди. Чол суғдга ишора қилиб оёқ томонини кўрсатди.— Ет! Уйлаб кўр!..

Спантамаъно гиламга чўзилди. Тонгга қадар ўйлаб чиқди у. Спантамаъно қаршисида ҳад-ҳисобсиз оломоннинг голибона юриши намоеън бўлди. Улар ҳаяжонга келган баҳайбат тўда бўлиб, аллақандай совуқ, қоронғи пастликдан чиқиб, Спантамаъно рўпарасидан бир текис қадам ташлаб ўтишар ва қаергадир қирмизи рангда товланиб турган чўққи, унинг ортида денгиздай ярқираб турган қувонч шуъласи томон ўтиб боришарди. Баланд бўйли, яғриндор беҳисоб эркаклар, сарвқомат хотин-қизлар сафлари зулмат қаъридан чиқиб, бошларини мағрур кўтариб, қўлларини олға, шуъла томон чўзганча юқоридаги ярқироқ шуълага қўшилиб кетмоқда эди. Уларнинг юзлари жиддий ва осойишта, хатти-ҳаракатлари эса қатъий ва салмоқли эди. Баъзи-баъзида улар оёғи остидан аллақандай совуқ махлуқлар чиқиб қоларди.

Улар газаб билан огизларини очар ва чайқалиб турган туманда чийиллаб кўздан гойиб бўларди. Баъзан ранги ўчган гариб жошворлар сафдан ажралиб чиқар ва шафқатсиз оқимдан орқада қолар, йўл четига ўтириб олиб, кўзёши қилар эди. Жаҳон узра ажойиб тантанали қўшиқ жаранглар, эркак, аёл ва болалар овози бирга қўшилиб, мафтункор оҳанг бўлиб қуйларди. Спантамаъно бу издиҳомни гўё абадий кузатгандай бўлди, аммо унинг чеки йўқ эди.

Тонготарда қисқа муддатли уйқуда ҳаммасини унутди ва тетикланиб, қониқиб уйғонди. Унинг юзлари тунги хаёлида кўрган одамлар юзидай жиддий ва осойишта бўлиб қолган эди. Энди унинг юрагида ҳасрат йўқ. Нима учун яшаётгани, нима учун қурбон бўлишини билар эди.

— Хайр, отахон,— Спантамаъно ерга қадар эгилиб, Танаоксарга таъзим қилди.— Сен, кўзи ожиз одам, менинг кўзимни очдинг. Энди улар абадий юмилмагунча курашавераман.

— Машавини ол, найзангнинг учига боғлаб қўй,— деди Танаоксар ялтироқ узун қора соч ўримиши узатиб.— Шунда ҳар бир ҳалол массагет ортингдан эргашади. Бу Широқнинг сочи.— Кекса Танаоксарнинг совғасини Спантамаъно ҳаяжондан титраб қўлига олди.

— Умринг узоқ бўлсин, отахон!

— Бора қол — ишинг ўнгидан келсин.

Спантамаъно ибодатхонадап югуриб чиқди ва тош қотиб қолди. Кўзларига қуёш нури урилган эди. Бу икки ойдан бери булутлар орасида оппоқ доғ каби осилиб турган қуёш эмас, ҳақиқий жануб қуёши эди. Ҳаво очилиб кетган, осмон тиниқ, зангори рангда товланарди. Қор оёқ остида энди ғирчилламас эди. Оёқ изи тушган жой дарҳол сув билан тўла қоларди. Баҳор келган эди.

Спантамаъно, коҳин Алингар, кандакор Варахран ва деҳқон Баро манзилгоҳдан-манзилгоҳга ўтиб, Искандарга қарши ҳужум қилиш учун қўшин тўплашарди.

— Массагетлар! — қичқирарди Спантамаъно Широқ сочи боғланган найзасини селпиб.— Сугдиёна тупроғини душман хароб қилди. Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасангиз, Зулқарнайн эрта бу ерга

ҳам келади. Ҳанжарингизни қайранг! Отларингизни эгарланг! Менинг ортимдан юринг, массагетлар! Ё галаба қиламиз, ё ўламиз!

Юзлари шамолларда қорайган. Дадил кўзлари ҳаммага очиқ ва тик боқади. Қўллари ўйноқи оти жиловини маҳкам ва амирона тутиб туради. Йўлбошчининг жарангдор овози жимиб қолган оломон узра янграганда Барахран ранги оқарар, Баро эса мулоҳим жилмайиб турар эди. Танаоксар ибодатхонасида покланиб олгандан кейин Спёвүшнинг навқирон авлоди бутунлай ўзгариб кетди. Тўғри, унинг аввалги беғам қувноқлигида асар ҳам қолмаган эди. Аммо Спантамаъно ўзининг ҳақлиги ва кучига ишонган шафқатсиз зийрак жангчига айланган эди.

— Орқамдан юринглар, массагетлар! — Чорларди Спантамаъно, массагетлар гулхан ёнида кўзёши қилаётган хотин ва болаларини қолдириб, исёнкор сугд ортидан боришарди.

Бировларни македонлар манзилида қўлга киратган енгил ўлжа қизиқтирса, бошқаларни очлик йўлга тушишга мажбур қиларди — қиш бўйи бор қўйларини еб бўлишган эди. Аммо очиқ кўнгили билан Спантамаънога қўшилганлар, шубҳасиз, жуда кўп эди. «Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасанглар, Зулқарнайн эрта бу ерга ҳам келади». Бу сўзлар энг бефарқ одамларни ҳам ўйлашга мажбур қиларди. Найза учидан ҳилпираб турган Широқ сочлари массагетларни ҳаяжонга келтирар ва жасорат бахш этарди. Спантамаъно қўшини кундан-кун кўпайиб борди. Йўлбошчи Баро билан қирқта панжакентликни босиб олишган, аммо ҳали бош эгмаган Сугдиёна шаҳар ва қишлоқларига юборди, токи халқ Спантамаънони кутсин ва янги исёнга тайёрланиб турсин.

Мароканд юришини ҳар томонлама ўйлаб сугд тулларни ухламай чиқарди. У сўнги жавоҳирларини от, қурол ва асбоб-анжомлар олиш учун сарфлади. Ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан ўзини тийди. Ва унинг олдида мусаллас ҳақида гап очишни таъқиқлаб қўйди. У Зарони ҳам ўзидан ажратиб қўйди, хотин-юк аравасида Алингар паноҳида титраб-қақшаб яшади. Унинг учун дунёда Заро йўқдай эди. Спантамаъно толмас тулпорини миниб, туну кун ўзини аямай саҳро кезар, одамлар унга фахр билан қараб, бош чайқашарди:

— Қоплон!

Улар Спантамаънога чипор ҳайвон терисидан пўстин кийиб юргани учунгина шу номни беришгани йўқ. У қоплондай жасур ва чаққон эди. Сувд бутун фикру зикрини курашга бағишлаганди. Танаоксар ибодатхонасининг қурум босган гумбазлари остида қуёш шаънига айтилган тантанали қўшиқ Спантамаъно қалбида қайта-қайта янграр, тинимсиз жаранглар эди.

УРУШ СУҶМОҒИДА

Агар улар ўзаро иноқ бўлганларида фақат Европадаги эмас, Осиёдаги халқлардан бирортаси ҳам скифлар билан тенглаша олмас, бирорти халқ ўз-ўзича уларга қарши туришга бардош бера олмас эди.

Фукидид, II, 97, 5—6

— Салом, Спантамаъно!

— Э-э, Баро! Қачон келдинг? Хўш, тезроқ гапирчи! Сувдиёнада нималар бўляпти?

— Биз ҳамма шаҳар ва қишлоқларни айланиб чиқдик. Халқ яна бош кўтарди. Ороба юборган одамларни тор-мор келтиришди. Бултур қўрғонларни эгаллаган кичик юнон бўлинмалари қириб ташланди. Лекин...

— Хўш?

— Бирлашишга улгурмай қолишди. Искандар қўзғолон кўтарилганидан хабар топиб, тезлик билан Бақтрадан йўлга чиқди. У ўз қўшинларини беш бўлинмага бўлиб, биттасига ўзи бошчилик қилди. Дushmanлар Биҳардан Марокандгача — бутун Сувдиёнани кезиб чиқди. Халқ қаршилиқ кўрсатди. Бир хиллари ўлдирилди. Бошқасини ҳар хил ваъда билан таслим бўлишга кўндиришди. Қўзғолон бостирилди.

— Тағин-а?

— Ҳа. Ма, ол.

— Қўмирми?

— Буни менга бир бечора кампир берди. Унинг уй-жойидан шугина қолибди.

— Ҳа, бу кампир Сувдиёнанинг ўзи! У мени чорляпти. Кетдик, Баро.

— Йўқ.

— Нега?

— Ороба қўшинлари ичидаги ишончли одамларнинг гапига қараганда, ҳоким одам юборибди буёққа... сенинг қаерга яширинганигни билиб келиш учун. Сир очилган.

— О, иблислар! Чатоқ-ку.

— Албатта, чатоқ. Ороба бундан Искандарни хабардор қилган. Искандар бўлса, Дейока манзилгоҳига ҳужум қилинглар,— деб икки лашкарбошисига буйруқ берган. Лашкарбошиларнинг биттаси — Қойнос. Иккинчиси — форс Артобаз.

— Ҳа! У чиябўрнини биламан!

— Улар аллақачон йўлга чиққан. Уч кундан кейин етиб келади.

— Шун-доқ! Мен бир ўйлаб кўрай. Тўхта: Искандар қанча аскар қолдирибди Бақтрада?

— Унча кўп эмас. Лашкарбошиларидан... хаҳ, отинг ўчирни номиям қийин... Кол... Фол... Ҳа! Эсимга тушди. Полисперхонт, Аттал, Горгий, Мелеагрларни қолдирган.

— Мелеагрни жуда хавфли дейишади.

— Уларнинг ҳаммаси ҳам хавфли.

— Демак, Қойнос билан Артобаз мени қўлга туширмақчийкан-да? Жуда саз! Спантамаъно сиз шалпангқулоқ итларга қоплон тиши қандай бўлишини кўрсатиб қўяди. Лашкарни тўпла! Уруш Сўқмоғи билан йўлга чиқамиз!

— Қаерга борамиз?

— Бақтрага. Хоразмдан жануброқда Вахшдан кечиб ўтамызда, чап соҳил билан Бақтрага борамиз. Маргда турган ва Суғдиёнада дайдиб юрган юнонлар кўзини шамғалат қилиб ўтиб кетамиз. Менинг режам шундай: улар бизни бу ерда излайди, биз эса тўсатдан қаерда пайдо бўламиз? Шундоққина Бақтра остонасида! Маъқулми?

— Ҳа.

— Қани, тезроқ отланинглар!

Урта пиёда жангчилари Эварх билан Леонид соқчилик минораси тепасида ўтирар ва баҳор қуёшида исинар эди. Найза ва қалқонлари уларнинг оёғи ёнида ётарди. Уларнинг ечиб, ёнларига ташлаган дубулгалари ичида майда ола-була Осиё қўнғизлари ўрмалаб юрарди. Леонид бутун жангларда сафар халтага

солиб юрган кифарасини оҳиста чалмоқда эди. Эварх қўлини иягига тираб, тишглаб ўтирарди. Эварх билан Леонидларнинг Гавгамели яқинида худди шундай ўтириб, Дракил билан Феаген ўртасидаги баҳсни тишлаганларига ҳам беш йил бўлибди. Еш беотияликларни уруш ҳолдан толдирди. Уларнинг юзлари дағаллашди. Юраклари тошга айланди. Аммо бу юнонларни узоқдаги ватан соғинчи ҳеч қачон тарк этгани йўқ.

Эварх ўртоғи чалган куйга эшитилар-эшитилмас овоз билан жўр бўлар, бот-бот гарб томонга, бундан минг-минг доvon нарида ушалмас орзудай мафтункор, илиқ денгизлар билан ўралган Эллада томонга термиларди.

Улар бултур ёздан бери қўриқлаб турган Банд қалъаси Парпансид дарёсининг кичик бир ирмоғи бўйида қад кўтарган эди. «Банд» сўзи бақтрияликлар тилида «тўсиқ» деган маънони билдиришини Эварх эшитганди. Қалъага бу ном жуда-жуда муносиб эди. У Артаксанадан шарққа, Бақтрага борадиган йўлни тўсиб турарди. Ундан ташқари, бу ерга маҳаллий халқ ҳамма сув Окс дарёсига оқиб кетмаслиги учун тўғон қурган эди. Бу иншоотдан ҳамма томонларга қараб сойлар чўзилиб кетган эди. Бақтрияликлар экинларини шулардан суғорар эди. Банддан Бақтрага борадиган, чап қирғоқдан ўтадиган йўл уч кунлик масофа эди. Банддан сал нарироқда саҳро бошланарди. Теварак-атрофда аҳоли кам, тинч-осойишта жой, шунинг учун юнонлар бемалол ҳордиқ чиқаришарди.

— Қўлу оёқларим увишиб кетди,— деди шикоят қилиб бўлима бошлиғи Полисперхонт,— қайда дайдиб юрибди бу скифлар? Уларни бир оз эзгилаб қўйсам, ёзилиб кетармиди.

Кифара торлари ғамгин нола қиларди. Эварх тоқат қилолмади ва миноранинг гишт панжарасига мушт туширди.

— Жонга тегди!

— Нима?— Леонид чалишдан тўхтади ва ранжигандай оғзини очди.— Кифара жонингга тегдимий?

— Кифара эмас,— Эварх жаҳл билан ўз қалқонини тепди.— Бақтра жонга тегди. Уруш жонга тегди! Ҳамма жонга тегди!

— Секинроқ!— Леонид шундай тезлик билан бошини ёнига буриб, йўлбарс наърасини эшитган ки-

йикдай қўрқув билан пастга, Полисперхоит хонасига қарадики, бўйи умуртқалари қирсиллаб кетди.

— Нимага энди?— деди Эварх намойишкорона.

— Феагенни қандай ўлдирганлари эсингдан чиқдимми?

Эварх дарҳол ўзига келди. Бирпас жим тургач, шивирлади:

— Жасур одам эди.

— Шунинг учун ҳам адо бўлди.

— Нима, биз ўлмаймизми?

— Ким билади.

— Албатта, ўлиб кетамиз. Дракил бўлса уйига қайтиб боради. Бизни эса, сўзимга ишонавер, бирор шу ерлик одамнинг камони тамом қилади. Бизлар киммиз? Сўйиш учун боқиб семиртирилган моллар, қўйлармиз. Дракил — у бошқа гап.

— Ҳа, кўтарилиб кетди калбош марафонлик. Эсингдами, авваллари Феаген олдида қандай хушомадгўйлнк қиларди? Энди бўлса — гиперет, нон билан таъминлаш соҳиб, подшонинг соқчиси, унинг топшириқларини бажаради. Унинг пинжида юриб Лаэртга ҳам жоп битиб қолди.

— Дракил Феагенни сотди, шунинг учун ҳам қарагадай юксакларда парвоз қиляпти. Сен ҳам мени Искандарга бориб чақ, у бошингни силайди.

— Валдирама,— сўзини бўлди Леонид.— Мен сенга Дракил эмасман. Сен купрус билан копрус (асал билан ахлат)ни чалкаштира. Яхшиси айт-чи: ҳали ҳам Спитаменни тутишмабдимми? Кеча сен Бақтрадан келган чопарга дарвоза очган эдинг. У ҳеч нарса демадимми?

— Ҳали тутишмабди.

— Тутишади,— Леонид ўрнидан турди ва ёйилиб керишди.— Қайга ҳам кетарди. Уқ?..

У тўсатдан қулочипи ёзди, кўзлари бақрайди, букила бошлаган оёқлари билан алпанг-талпанг икки қадам қўйди-да, ўртоғининг устига ағдарилди.

Леониднинг орқасида камон ўқи қимирлаб турарди.

— Ишлар қалай, Фаллосперхонт?— Спантамаъно довдираб, эсини йўқотиб қўйган юноннинг қоқ мясига қамчи дастаси билан туртиб, ғазаб билан кулимсиради.— Кутмаган эдингми?

Қип-яланғоч ва ранги-қути ўчган Полисперхонт тиз чўкиб ўтирар, хижолатда ўзини тасодифан қўлига илиниб қолган қалқон билан пана қилмоқчи бўларди (массагетлар ҳужум қилганда юнон уйқуда эди). Полисперхонт бақрайиб қолган кўзларини ўз одамларидан ололмасди. Уларнинг ҳаммаси қалъа ҳовлисида зич қатор бўлиб, қимирламай ётар (уч юз киши эди), массагетлар эпчиллик билан бошларини кесиб, найза учига санчардилар. Уч юз кишининг бари-я! Унинг бир ўзи қолди. Полисперхонтнинг эти жимирлаб, титроқ босди. Шу чоққача ўзининг тиниқ ва жарангдор овози билан машҳур бўлган юнон, аянчли товушда:

— Нима... нима қиялпсизлар?— деди.

У бошларга ишора қилди. Полисперхонт юнон тилида гапирган бўлса ҳам, Спантамаъно унинг сўзларини пайқаган эди.

— Уч юзта... ҳаммаси бўлиб уч юзта бош,— деди у осойишта ва учта бармоғини кўрсатди,— уёқда-чи,— Қоплон шимол томонга қўл силтади,— Суғдиёна... тушунасанми? Сен,— юнонга мушт нуқиди ва кафти қирраси билан ўз бўйнига урди,— бир юз йигирма минг — Суғдиёна! Тушушдингми, Фаллосперхонт.

Полисперхонт букчайди ва боши қуйи эгилди. Ҳозир... зарб! Ҳаммаси тугайди.

Аммо Қоплон Полисперхонтни ўлдирмади. Олинасаб юноннинг қалқонини тортиб олиб, башарасига нажосат суришди ва эшакка тескари миндириб, йўлдан ҳайдаб кетишди. Спантамаъно Банд дарвозасига ўт қўйишни буюрди. Дейока деди:

— Келинглар, тўгонни бузамиз.

— Нега?— қовоқ солиб сўради Спантамаъно.— Ахир, биз бу билан Искандарга эмас, бақтриялик дўстларимизга зарар келтирамиз-ку. Экинлар сувсизликдан қуриб биттади-ку.

Дейока хижолат бўлиб нари кетди.

Массагетлар Полисперхонтни олиб келаётган йўл бўйига юзлаб бақтрийлар югуриб келишарди. Деҳқонлар келгиндиларнинг айби билан ҳалигача ҳайдовсиз ётган ердан кесак олиб, лаънати юнонга қараб отишарди.

Ҳужум ҳақидаги хабар ҳаддан ташқари тез тарқалди. Эртаси кунийёқ Спантамаънонинг Банд қалъасини эгаллаб турган юнонларни тор-мор қилганлиги ҳақидаги хабар жанубий Бақтрияга тарқалди. Одам-

лар калтак, болта ва ханжар билан қуролланшар, Спантамаъно томон ошиқишарди. Банд қалъасига уч юз отлик билан ҳужум қилган Қоплон уч кундан кейин уч минг кишилик қўшин билан Бақтранинг ўзига бостириб борди.

Шаҳарда Аттал бошлиқ юнон ёлланма қўшинлари бўлинмаси ва Олтин Дарё водийсида безгак касалига йўлиққан бирмунча хаста гетайралар қолдирилган эди. Мелеагр Драпсакка бекиниб олган, Горгий бўлмаси эса Парпансида доvonини эгаллаб, Кабурага борадиган йўлни кесиб қўйган тоғлиқларни тинчйтиш билан овора эди. Шунинг учун Аттал Спантамаъно билан очиқ курашишга журъат қилолмади. У ички қўрғонга кириб, бекиниб олди-да, босиб келаётган массагет ва бақтрийларни онагр ва балластлардан ўққа тутта бошлади.

Қамал мосламаларисиз қалъани эгаллаш мумкин эмаслигини Спантамаъно яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалъани олишга жон-жаҳди билан уринаётгани йўқ. Қамал кўп вақт қурбонлар талаб қилади. Искандар эса Қоплоннинг Бақтрага ҳужуми ҳақида хабар топиши; тез кунда бало-қазодай етиб келиши ва шаҳар девори ёнида роса қиргин қилиши мумкин. Сиёвуш авлоди эса тўсатдан ҳужум қилиб, кутилмаганда жўнаб қолиш, душман кутмаган томондан зарба бериб, шиддатли босқинлар билан уни ҳолдан тойдириш ҳақида ўйларди.

У массагет йўлбошчиларини кенгашга чақирди. Бир уришда отни жонидан жудо қиладиган, паҳлавон қомат — манзилгоҳларда аёлларникидай ингичка овози билан ғамгии қўшиқлар айтадиган Гарпаг шу ерда эди. Гул шайдоси, ўзи ва отини чиройли гуллар билан безатишни севадиган ўйчан ўспирин Зафир ҳам шу ерда эди. Зафир от қўйиб келаётган душман чавандозини кўзини юмиб ҳам, товушига қараб, камон билан бехато уриб йиқита оладиган йигит. Қўрқоқ Дейока ҳам шу ерда эди. Ҳозир унинг бўшаб қолган манзилгоҳларида изғиб юрган юнон ва македонларнинг қасосидан қўрқиб Спантамаънога қўшилиб олган эди. Дейока ўз уругини узоқ шимолга, Вахш дарёси бошланадиган томонга жўнатиб юборган. Ўзи икки юз аскар билан Сиёвуш авлодининг ортидан эргашган эди. Қоплон билан юриш ҳар қалай саҳрода ёки денгиз бўйидаги тўқайзорда душман қабилалари орасида юргандан кўра анча хавфсизроқ.

— Хўш, нима дейсизлар?— Спантамаъно боши билан қўргон минорасига ишора қилди.— Қамал қиламизми?

— Фойдаси йўқ,— деди Гарпаг.

— Улжа олиб, қайтиб кета қолган маъқул,— деди Зафир.

— Улжа!— Дейока лабларини ялаб қўйди.

— Сизлар нима дейсиз?— мурожаат қилди Қоплон Варахран билан Барога.

— Зафирнинг айтгани тўғри,— деди Варахран,— у ҳақ.

— Албатта,— қўшимча қилди Баро.

— Яхши. Ниманки қўлга илинса олинглар, кейин орқага қайтамиз. Негаки биз Мароканд остонасида лодини берганимиз Кратер шошилиш шу ёққа келаётган эмиш. Чопар шундай хабар келтирди. Кратер каттиқ газабланган, ундан яхшилик кутнш қийин, ямламай ютади.

Бақтрада македонлар жануб қишлоқ ва шаҳарларидан талаб олинган кўплаб қорамол, галла, қуририлган мева, газмол, идиш-товоқ, ёғ-мой ва мусаллас тўплаган эдилар. Спантамаънонинг буйруғи билан жангчилар омборхоналардаги нарсаларни ташиб чиқиб, эшак ва туяларга юклай бошладилар. Улар ўз йўлбошчиларидан ўрпак олиб, гап-сўзсиз, ишнинг кўзини билиб чаққон ҳаракат қилишар, ҳаракатларида шошилиш, палапартишлик эмас, осойишталик бор эди.

Зарони ҳаяжон қамраб олди. Қочиш керак! Юнонлар томонга ўтиб олса, у ердан Марокандга, Ороба ёнига боради. Чўлу саҳроларда дарбадар кезишлардан қийналиб кетган, эрининг бефарқ қарашини ҳақорат деб билган хотин бора-бора Спантамаънони ёмон кўриб қолди. Бу одам унинг учун ечилмас жумбоқ эди. У нима қилмоқчи? Эри Искандарга таслим бўлганда Суғдёнанинг подшоси бўлиб, тўқин-сочинлик ва шаъну шавкатда ҳаёт кечирарди.

Э-йўқ! Спантамаъно атайлаб ўзини ажал чапғалига ургани урган. Бундай қилишга уни нима мажбур этар экан?

Тунда Заро қалъага етиб олиш ва юнонлардан бошпана сўраш ниятида билдирмай чодирдан чиқди. Аммо эшик ортида уни қоҳин Алингар тўхтатди.

— Сўяман,— деди у қисқагина қилиб. Заро гулкан шуъласида ялтираб турган ханжар тигини кўр-

ди-да, йиғлаб орқага қайтди. Бир оз ўзига келгач, эшикка тескари томондан чиқиб кетишга ҳаракат қилди... аммо бу ерда ҳам ҳушёр қоҳиш унинг йўлини тўсди.

Хотин Алингар олдида тиз чўкди, ёлвориб унга қўлларини чўзди.

— Мени қўйиб юбор! Наҳотки юрагинг тошдан бўлса? Қўйиб юбор?..

Алингар миқ этмади. Ана шунда отасига тортган хотин агар қоҳин уни қўйиб юборса эвазига ўз танасини ваъда қилди. Қоҳин Зарога тикилди. Аёлнинг кўзлари беҳаёлик билан порлаб турарди. Бу сўлим хотинга қоҳиннинг юраги суст кетди. Аммо шу заҳоти Муқаддас Иш учун ўзини дунё лаззатларидан маҳрум қилган Спантамаъно ҳақида ўйлади. Ҳокимнинг эсини йўқотаёзган қизи ҳаяжонланиб пичирлади. Алингар ўзининг энг ёмон гуноҳга қадам қўяётганини ҳис қилди. Қоҳин Заронинг томоғига ханжар қадади ва ғазаб билан:

— Сўяман,— деди.

Ороба қизи калтакланган итдай бўлиб чодирга кириб кетди. У тонг отгунча гилам устида тўлганиб чиқди, эрталаб эса, ёнига эри келмаса ёпинчиқ билан ўзини бўғиб ўлдиришини айтди. Спантамаъно кириб келди.

— Нима дейсан?

— Уйга кетишимга рухсат бер?

— Уйга?— У ўзини осойишта тутар, бироқ кўзларида бир лаҳза қақнаган учқун Зарога бу одам қалбида қанчалик қаҳр бекиниб ётганини маълум қилган эди.— Йўқ. Сен менинг хотинимсан, эринг тортган аламларни сен ҳам бирга тортишинг керак.

— Хотиннинг бўлишни истамайман!

«Эгина бундай демаган бўларди,— ўйлади Спантамаъно.— Оҳ, Эгина, Эгина! Ҳалок бўлганингдан бери қанча кун ўтган бўлса менга шунча яқин, қадрдон бўлиб боряпсан...»

— Хўш, яна нима?— деди Сиёвуш авлоди.— Сен истайсанми-истамайсанми, бари бир бир умрга менинг хотинимсан.

У яна бир марта ғазаб билан хотинига қаради ва чиқиб кетди.

— Отинг ўчсин,— шивирлади Заро.

Ўлжаларни отларга ортиб бўлишгач, Спантамаъно Дейокага деди:

— Сен ўз йигитларинг билан ғарб томон бор, мол-ҳол билан қарвонни қўриқлайсан. Мен Драпсакка жўнайман. Мелеагрнинг кимлигини бир кўриб қўймоқчиман. Бандда учрашамиз. Бирон кори ҳол юз берадиган бўлса тоғ орқали чопар жўнат.

Дейока хурсанд бўлганидан қичқириб юборишига сал қолди. «Агар Мелеагр бошингни олса ҳамма ўлжа ўзимга қолади»,— деб кўнглидан ўтказди.

Шундай қилиб, Дейока ғарб томон йўл олади. Массаетлар, исёнчи бақтраликлар ва Спантамаънонинг панжакентликлари жануби-шарқ томон жўнайди ва Драпсакни қамал қилади. Қалъа уларни балласт ва онагр ўқлари билан қарши олади. Кўчманчилар шовқин-сурон билан қалъа девори остига бостириб боради, орқага суриб ташланади ва қалъани айланиб ўта бошлайди.

Мелеагр қалъадан чиқиб ҳужум қилади ва йигирма-ўттизтача бақтрий ва массаетни ўлдиради. Жангга қизиқиб кетган юнонлар Спантамаънонинг тўқайзорга бекиниб, ҳужумга тайёрланаётганини сезмайди. Суғдлар эсанкираб қолган массаетларни қувиб келаётган юнонларга тўсатдан ҳужум қилади. Драпсак қалъаси остонасида қисқа, аммо қонли жанг бошланади. Ниҳоят Спантамаъно Мелеагрнинг қанақа одамлигини кўради.

Искандар ўлиmidан беш йил ўтгач Филипп ўғли бунёд этган буюк давлатга ҳукмдор бўлишга уринган, аммо Фердикка билан курашда ҳалок бўлган одамнинг кўриниши ғайритабиий эди. Бу паст бўйли, кенг елкали, маймунга ўхшаш сержун, оёқлари қийшиқ, тутган жойини узиб оладиган кучли одам эди. Мелеагр ўзининг сафар ва жангларда ўтган таҳликали ҳаётида бирорта ҳам жароҳат олмаган, чунки ҳайрон қоларли даражада чаққонлиги билан ажралиб турарди.

Мана шу даҳшатли нусха Сиёвуш авлоди билан юзма-юз келиб қолди. Шу экан-да номи кетган Спантамаъно! Юнон қўлидаги эгри қиличини кўтариб, суғднинг бошини кесмоқчи бўлган лаҳзада миясида: «Искандар... бу ўлжа учун бир қоп олтин беради»,— деган фикр ялт этиб ўтди.

Шу дамдаёқ у чинқириб юборди ва қўлидаги қиличи тушиб кетди. Олға сакраган Спантамаънонинг

ханжари унинг қўлтиғига чуқур ботган эди. Сурд Мелеагрнинг қорнига тепди. У ёнбошга ағдарилиб тушди. Спантамаъно юноннинг қўлидан тушиб кетган темир шамширни шартта олди-да, душман боши узра селпиди. Аммо аллақандай гоплитнинг найзаси халал берди, шамшир унга урилиб дастасини икки бўлиб юборди-ю, бир лаҳза тутилиб қолди. Бу орада бахтсиз Мелеагрга ёрдамга ташланган бошқа юнонлар Спантамаънони нари суриб ташлашди. Элладаликлар қўшиннинг учдан бир қисмини йўқотиб, қўрғон девори ортига бекиниб олишди.

— Ярадор бўлдингми?— хитоб қилди Баро, массагет ва суғдлар Драпсак яқинидаги боққа етиб олгач.

— Шунақа шекилли,— деди Спантамаъно чап юзига кафтини босиб, бепарволик билан,— Мелеагр қиличини тушириб юборганда ҳар қалай салгина уриб қолди,— у аянчли жилмайди.— Агар қалб жароҳатларини ҳисобга олмасак, бу менинг ҳаётимда биринчи жароҳат.

Агар Мелеагр ҳам умрида биринчи жароҳатни унинг қўлидан олганини билганда Спантамаъно жуда қувонган бўларди.

Спантамаъно қайси йўл билан Бандга жўнасақ экан, деб ўйлаб бўлгунча Бақтра томондан чарчаб ўпкаси оғзига келган отда чопар кўринди. Бу бақтриялик эди. Оғзи катта очиқ. Бир нима деб қиқираётганга ўхшар, аммо овозини шамол учуриб кетарди.

— Кулфат!— эшитилди ниҳоят Суёвush авлодига.

— Хўш?

— Юнонлар сенинг Драпсакка кетганингни билиб қолишди. Қалъадан юз эллик киши чиқиб, карвонни қувиб кетди.

— Кейин нима бўлди?— ғазаб билан сўради йўлбошчи.

— Дейока юнонларни кўрган заҳоти ўлжаларни ташлаб қочди.

— Биронтаям ўқ отмасдан-а?

— Ҳа.

— Юнонлар-чи?

— Бақтрага қайтиб кетишяпти.

— Тез кетишяётганмиди?

— Йўқ. Улжа халақит беради.

— Уларнинг йўлини тўсиб чиқишга улгураимизми?

— Агар мана бу сўқмоқдан от қўйсанглар, уларнинг йўлини кесиб чиқасизлар.

— Эй, ҳамма орқамдан юрсин! Истиқбол помига қасамёд қиламанки, ўлжадан бирорта дон ҳам юнонларга насиб қилмайди.

Уч кундан кейин Спантамаъно қайтариб олинган ўлжа билан Бандга қайтиб келди. Бақтранинг шундай ёнгинасида пистирмага тушган олти гетайра ва олтмиш ёлланма жангчи қиймалаб ташланди. Қолганлари эса зўрға қочиб қутулди ва амал-тақал қилиб кўрғонга етиб олди.

Дейока галаба билан қайтиб келаётган Спантамаънони узоқдан кўриб, чодирдан чиқди-да, унинг истиқболни сари йўл олди. У аллақачон уйига қочиб қолган бўларди-ю, Койносдан кўрқди. Рахмир ўғли отдан тушган қабилadoшлари орасидан мулойим табассум билан чиқди-да, Сиёвуш авлодига икки букилиб таъзим қилди.

— Сен ҳақиқий Қоплонсан,— деди кўрқувдан бўғилиб.— Қиличнинг душмани яшиндай поралайди...

Қоплон шошилмай отдан тушди, қамчинни маҳкам қисиб, енгил, оҳиста қадам босиб Дейокага яқинлашди. Ҳозир ўшқиради! Мана, ҳозир ер тенилади! Мана, ҳозир қамчи билан туширади! Мана ҳозир... Йўқ. Ранги оқариб кетган бўлса ҳам, Спантамаъно осойишта эди. Боқиши тик ва кўрқинчли эди. Йўқ, улар таҳдидли чақнаётгани йўқ. Уларда бир вақтлар Бессни совуқ терга ботирган, Оробага сичқон инини минг танга қилган, Зарони эса ақлдан оздирган, ўша бадан — баданини тешиб юборадиган шуъла чарақламоқда эди. Дейока тош бўлиб қолди.

— Кўрқоқмисан?— деди аста суғд.— Ё... сотқинмисан?

У олдинга энгашди ва совуқ назар билан Дейоканинг қизарган кўзларига тикилиб қолди. Массagetга гўё ҳозир Қоплон ташланадигандай, ўткир тишлари билан кекирдагидан оладигандай туюлди. Аммо Спантамаъно кутилмаганда хўрсинди, жирканиб Дейоканинг оёғи остига тупурди-да, ортига бурилди.

— Бор-йўғи бир кўрқоқ...

Тошдай қотиб қолган Дейоканинг атрофи бўшаб қолди. Ҳатто ўз қавмидан бўлган аскарлар ҳам моховдан қочгандай ўз йўлбошчиларидан қочдилар. Фа-

қат энг садоқатли одамлардан Дейоканинг орқа томонида йнгирма-ўттиз чоғлиси қолган, улар ҳам бошлиққа сездирмасдан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилиб, журъатсизлик билан қум устида депсиниб туришарди.

У бир нима деб хириллади. Лекин ҳеч ким гапига тушунмади. У айтдики... айтмоқчи, ким биледи унинг нима деганини?

— Кратердан чопар келди!— хабар берди Фердикка. Искандар чаққон ўгирилди. Енидаги деразадан тушиб турган шуъла кўзига урилди. Кўзлари совуқ чарақлаб кетди, гўё подшонинг қошларидан пастроққа яшил шишалар жойлаштириб қўйпгандек эди. Фердикка ўзини йўқотиб қўйди.

— Чақир!— қисқа қилиб буюрди подшо. Ҳамма замонлар ва ҳамма халқларнинг чопарларидек чанга ботган, толиққан чопар кириб келди ва ҳамма чопарлар каби ўралган қоғозни дарҳол гап-сўзсиз ҳукмдорга узатди.

— Бўшсан.

Искандар боғични узди ва шошиб папирус қоғозини ёйди. Уқиган сари унинг жағлари қисила борди, охири чакка томирлари паст-баланд бўлиб бўртиб чиққанидан, македоннинг юзи совуқ ва ифодасиз, тунд тус олди.

— Кратер Спантамаънони тутолмапти,— деди у Фердиккага бўғиқ овозда.— Ваҳший тортиб олннган молларни жанубда ўзига қўшилган бақтралик деҳқонларга бўлиб берибди. Банд яқинида жангга кириб, Кратернинг кўп одамларини қирибди ва қочиб кетибди.

— Қаёққа?

— Чўлга.

Филипп ўғли гижимланган қоғозни чангаллаган муштини гиламга тираганча, сугдларнинг сопол маъбуди подшога масхараомуз тикилиб турган бурчакка бемақсад тикилиб қолди.

— Ҳеч кимни киритма,— буюрди Фердиккага,— ўйламоқчиман.

Александр узоқ ўйлади. Бу лаънати Қоплўнни қандай қўлга туширса бўлади! Қачонгача Спитамен Сугдиёнада тирик юради ва Александрнинг биқинидан тишлаб тортади? Уни қўлга тушириш, бошини

олиш, терисини шилиш керак. Бўлмаса, токи бу Қоплон ҳаёт экан, македонларга на ёруғ кун нурида, на ой шуъласида осойишталик топилади. Қуюн гирдобига тушиб қолган учқундек тутқич бермас Сиёвуш авлоди гоҳ у, гоҳ бу ерда йилтиллаб кўриниб қолади, қаерда пайдо бўлмасин, ўша ерда кўзголон ёнғини чиқади.

Агар Спитамен тўғрисида бошқа босиб олинган ўлкаларнинг қабилалари эшитса нима бўлади? Агар у ерларнинг ҳам ўз Спитаменлари чиқиб қолса-чи! Юзта ўз Спитаменлари? Мингта ўз Спитаменлари? Енгилмас тангри Аммон ўғли босиб ўтган ҳамма ер кўзголон билан қопланади! Ҳамма остин-устун бўлиб кетади. Спитамен гумдон қилиниши керак. Иложи борича тезроқ, бутун Осиёни оёққа турғизмасидан бурун гумдон қилиниши керак! Аммо, қандай! Ахир чақмоқ ургир қутурган Қоплонни минглаб македонлар изма-из қувламаяптими? Аммо ҳеч қандай куч уни маҳв этолмаяпти-ку.

— Э-э!— Александр мушти билан бошига урди.— Аҳмоқ! Куч бас келмадими? Макр бас келади! Наҳотки Қоплоннинг қўшини орасида Оробага ўхшаган бирорта чиябўри топилмаса?

Ҳамиша ўзининг олижаноблиги билан ғурурланиб, тангри ўғлига душман билан курашганда риекорликка ўтиш муносиб эмас деб мақтаниб юрган одам сапчиб ўрнидан туриб кетди ва қўлини-қўлига ишқаб, хона бўйлаб юра бошлади. Ниҳоят у Спитаменга қарши яхши қурол топди.

— Ҳей, Оробани чақиринг!

Ороба ўзини куттириб ўтирмади. Подшонинг ҳар қандай талабини бажаришга доим тайёр бўлиб, кунбўйи саройда ўралашиб юарди. Ноиб Зулқарнайн олдида шундай чаққонлик ва маҳорат билан тиз чўкдики, бунни кўрганида ҳатто айёр Дракил ҳам ҳасад қилган бўларди.

— Зародан қандай хабар бор?— сўради Александр кўрқиб кетган навтакаликка бошдан-оёқ назар солиб.

Ороба яна ҳам пастроқ эгилди. Агар ноиб иккита эмас, қирқта тиззага эга бўлганда, бир йўла ҳаммаси билан чўккалаган бўларди. Аммо чол қирқоёқ бўлолмагани учун кўксини ерга бериб қўя қолди. У македонлар Спантамаънонинг ўрнига ўзини жазолаши-

дан қўрқарди. Чунки Заро, унинг қизи душман қароргоҳида эди-да.

— Зарога мактуб йўллаганман,— нола қилди Ороба,— лекин Спантамаъно унга қулоқ солмаяпти. Эшитишимча, бу бадкирдор одам Заронинг оёғига кишан солиб қўйганмиш. У қизимни жаллоддек қийнаяпганмиш. У мени, сенинг содиқ хизматкорингни ёмон кўрганидан шундай қияпти. О, бахтсиз Заро! Сени қайта кўрармикинман?

Навтакалик аёлларга ўхшаб ув тортиб йиғлаб юборди. Александр масхараомуз кулди ва деди:

— Қизингга ачиняпсанми? Бўлмаса, эшит...

Зулқарнайн ноибнинг қулоғига эгилди.

«БУШ ҚЕЛМА, БИРОДАРИ!»

*Энкиду, дўстганим, укагинам менинг,
Биз тоққа чиққанда сен бирга эдинг,
Илоҳий ҳўкизни биз жудо қилдик жонидан,
Арчазор ўтлоқ соқчиси Хумбабуни ўлдирдик.
Нега бунча қаттиқ уйқу маҳв этди сени?
Нигоҳинг сўнди, энди сўзимни эшитмайсан?*

Гилгамеш қиссаси»

— Эҳ, Варахран!— пичирлади Спантамаъно ҳали тупроғи қуримаган қабр олдида тиз чўкаркан.

Баро ва бошқа сафдошлар ярим доира бўлиб, яланғоч бошларини эгиб йўлбошчилари орқасида маъюс туришарди. Қорақумнинг кучсиз, аммо қайноқ шамоли уларнинг узун сочларини гоҳ юқорига тўзитиб, гоҳ қаҳрли пешоналарига тушириб ўйнарди. Чуқур ажинлар бузиб турган буғдоймағиз юзидан тер аралаш йрик-йирик ёш томчилари оқиб тушарди. Кенг ёйилган оёқлари тўпиққа қадар қумга ботган, тош қотгандай оғир кафтлари қилич дастасида эди.

Оғир сукунатни фақат тепа ортидаги отларнинг бўғиқ пишқириши ва коҳин Алингарнинг оҳангдор дуойи фотиҳасигина бузиб турарди.

Кратер Спантамаънони Банд қалъасига қисиб борган, иккала томон ҳам кўп одамларини қурбон оерган жангда юнон палахмончиси отган қўрғошин зўлдир Варахраннинг бошини ёриб юборди. Йиқиляётган Варахранни Баро суяб қолди ва қутуриб кет-

ган отлар туёғи өзиб ташламаслиги учун уни кўтариб қирғинбарондан олиб чиқди. Таъқибдан қочиб, ярадорни уч кунгача отга кўндаланг қўйиб олиб юришди. Қисқагина дам олиш пайтларида Алингар қандай қилиб бўлса ҳам бечора кандакорни ўзига келтиришга ҳаракат қилар, аммо на шифобахш гиёҳлар, на энг таъсирли дуолар унга ёрдам бера оларди. Варахран бирор марта ҳам кўзини очмай тўртинчи куни оламдан ўтди.

Шўрлик бир оғиз ҳам гапиролмади..

Варахраннинг ўлими Сиёвуш авлоди дилини вайрон қилиб кетди. У кандакорин доим ёнида кўришга шунчалик ўрганиб қолган эдики, бу камтар, аммо садоқатли дўстдан қачон бўлса ҳам ажралиб қолиш етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Варахран ўзини кўз-кўз этмас, буюк подшолар авлоди билан яқинлигини суинистеъмол қилмасди. Бу оддий одам — уста Варахран ўзи учун нақадар катта иш қилганлигини Спантамаънони шу Варахран билан Баро яратди. Бир вақтлар Бақтрада маккор Вахшунварта олдида чиррашган, ўзига ортиқча бино қўйган ўспирин (эслаш ҳам уят!) Спантамаънодан халқ ҳеч қачон унутмайдиган курашчи Спантамаънони шулар яратди.

Аммо, бари бир, яқин кишининг ўлими Спантамаънони ўзи охиригача борншга қарор қилган сўқмоқнинг ярмида тўхтатиб қўймади. Яқин кишининг ўлими баъзи одамларни чўчатиб қўйгандай, уни кўрқитиб юборолмади. Бошқаларнинг бахти учун, ўзини келажакка бағишлаган кишига ўлим унчалик кўрқинчли эмас. Аксинча, Сиёвуш авлодининг Искандарга нафрати яна ҳам қатъий тус олди. Уртантирувчи, қониқтирмовчи, ёндирувчи қасос иштиёқи тазйиқи остида Спантамаъно тирик қолган озгина дўстларига бош бўлиб бир қудуқдан иккинчисига, бир манзилдан иккинчи манзилга, бир кўчманчилар ўтовидан бошқасига от қўйиб борар, Широқ сочи боғланган найзани ўйнатиб одам тўпларди.

Бўм-бўш кенгликларда от туёқларининг тартибсиз садоси гумбурлар, қуриган камғоқлар қирсиллаб синар, ёмғир мавсумида сув оқадиган чатноқ ўзанлар фижирлар, устини лойқа қоплаган шағал-тошлар шарақлар эди.

Қишлоқ дарвозалари фижирлайди. Кўзни қамаштирадиган даражада беғубор, жазира осмонга гул-

ханларнинг сарғиш тутунлари ўрлайди. Ноғоралар «та-ка-тум! та-ка-тум!» қилиб тез ва таҳликали садо беради. Уйноқлаб, пишқириб турган отлардаги ярим ялангоч чавандозлар қуёш ҳароратидан чатнаб, ёрилиб кетган майдонлар ўртасида қичқириб, чанг-тўзон кўтариб айланади. Болалар йиғлашади. Аёллар бири-биридан олдинга ўтишга интилиб югуришади. Қоплон жангчилари Бақтра омборларидан келтирган аъло сифатли дон уларнинг идишларига тушади. Кексалар маънодор бош иргашади. Эркаклар шошиб-пишиб ханжарларини чархлайди. Улар бўлинма-бўлинма бўлиб шамол тўзитиб юрган қум барханлари орқасида кўздан ғойиб бўлишади.

Спантамаъно қўшини кундан-кун ортиб борди. Массаетлар, бақтрияликлар, суғдлар ўнта-ўнта, юзта-юзта бўлиб оқиб келаверди. Спантамаъно бўлинма йўлбошчиларидан уларнинг кимлиги ва қаердан келганлигини қисқа қилиб сўраб-суриштирар, қурол-проғларини кўздан кечиргач, ҳаммасини қабул қилаверарди — Искандарга қарши курашиш учун жуда кўп одам, қилич ва ўқ-ёй зарур.

Бир куни Суғдиёна билан массаетлар мамлакати чегарасига жойлашган Баги қалъасидан от-уловсиз уч киши келди. Спантамаънони излаб кўп одам келарди. У қўшинининг кўпайиб бораётганига кўникиб бораётган эди. Аммо бу учови уни ҳайрон қолдирди ва Қоплоннинг синчков нигоҳини дарров ўзига тортди.

Учаласининг бўйи паҳлавон Баронинг бўлидан сира қолишмас эди. Лекин улар навтакаликдан ўз тузилишлари билан фарқ қиларди. Баронинг гавдаси йирик, қадди-басти келишган бўлса, бу учаласининг аъзолари бири-бирига мос эмаслиги билан кишини ҳайратга соларди. Қисқа, лекин йўғон бўйинлари, калта, лекин пайлари ўйнаб кетган оёқлари, бронзадан қуйилганга ўхшаган сержун кўкракларини, сал букилган кенг елкаю бақувват узун қўллари уларни баланд Помир тоғларида яшайдиган сирли қор одамларига ўхшатиб турарди.

Бу гайриоддий уч киши жангчилар оломони орасида бемалол ўтиб, Қоплон чодирини ёнига келишди.

— Спантамаъно ким? — сўради бири йўғон гулдугараган овоз билан.

— Мен.

— Шоши-Михра,— бўкириб деди меҳмон ва шарқ томонга қўл силтади.— Вахшунварта!

Спантамаъно ҳушёр тортди. Шоши-Михра — бу «Ой ва Қуёш» чўққиси дегани. Қоҳин Вахшунварта ўзига паноҳ қилган жой. Меҳмон Вахшунвартанинг шажара белгиси туширилган кумуш тахтачани Спантамаънога узатди, сўнгра камарини ечиб, лиқ-лиқ тўла халтани унинг оёғи остига ташлади.

— Вахшунварта бериб юборган олтин. Бизнинг сен билан бирга бўлишимизни сўради. Энди менга ва дўстларимга нон билан гўшт бер. Бизнинг қорнимиз оч.

— Баро!— қичқирди гул-гул ёниб Спантамаъно.— Энг семиз қўйни сўй, тезроқ!

У хурсанд бўлиб жилмайди. Демак, бу Вахшунварта унча ёмон одам эмас экан. Қурол-яроғ харид қилиш учун Спантамаънога жуда-жуда зарур бўлган шунча олтинни юборишга қарор қилибди, ниҳоят унинг виждони уйғонганга ўхшайди.

Баро қўйни сўйиб, терисини шилгунча «Ой ва Қуёш» чўққисидан келган тоғлиқлар мижжа қоқмай унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришди. Бу куи одатдан ташқари куи эканлигини худо ҳам нишонлаётгандай, манзилгоҳда яна бир ғалати одам пайдо бўлди.

Озгин, узун соқолли, офтобда тимқора бўлиб куйиб кетган одам, туллаган қари туянинг икки ўркачи ўртасида чайқалиб, чинқироқ овоз билан ҳазил қўшиқ айтиб келарди. Туянинг биқин ва оёқларидаги хас-хашак ёпишиб, уюм-уюм бўлиб осилиб ётган кулранг жунлари устида ўтирган одамнинг бошидаги сочи эгнидаги кийимига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Бироқ бу на туяни, на устидаги одамни хижолатга соларди. Улар тантана билан чодирлар оралаб борар, бирининг қувноқ қўшиғи иккинчисининг қулоқни қоматга келтирувчи бўкириғига қўшилиб кетарди.

Туя Баро қўй сўйиб, нимталаб турган жой яқинидан ўтаётганда, навтакалик наздида, туякаш Шоши-Михра чўққисидан келган тоғлиқларга қараб маънодор кўз қисиб қўйгандек туюлди. Баро қовоғини солди. Аммо, бахши шу заҳоти унга, Барога ҳам, яна бир неча ўнлаб аскарларга ҳам кўз қисиб қўйди. Навтакалик бу беғам ва қувноқ дарбадарнинг шунақа одати бор экан деган қарорга келди.

Бахши Спантамаъно яшаб турган чодир рўпара-

сида туяни тўхтатди ва ҳайвонга дабдабали нутқ билан муурожаат қилди:

— О, шарқ денгизларн билан ғарб денгизларн орасида яшаётган туяларнинг беқиёс гўзали, о, тўрт оёқли ва думлиларнинг энг донишманди, о, икки ўркакчли ва нортуялар орасида энг баобрўси! Йўл юрсак ҳам мўл юриб, ниҳоят буюклар буюги Сиёвуш авлодининг юзини кўришга муяссар бўлдики! Шухрати тоғлардан ошган сардор Спантамаъно олдида тиз чўк, илоё у бир мингу бир юзга кирсин!

Туя осилган тумшуғидан кўпик сочиб, аввалгидан баттарроқ бўкирди. Ҳарсиллаб тиз чўкди. Бахши тушиб, таъзим қилди.

— Сен кимсан?— сўради Спантамаъно ҳайрон бўлиб.

— Мен мурувватли сарт уруғидан бўлган бахши ва латифагўй Сирдон авлодиданман. Қувноқ қўшиқ билан ризқимни териб еб юрибман. Сенинг тўғрингда кўлдан бери эшитаман, бу ерга Шошдан келдим. Қўшинга фақат мерган билан қиличбоз эмас, Сирдон авлодига ўхшаган одам ҳам керак. Тўғри, номинг абадий ўчмагур бувамдай бўлишимга анча бор, аммо менинг ҳам қўлимдан баъзи нарсалар келади.— У бирдан хўроз бўлиб қичқириб юборди, шундай ўхшатдики, Спантамаъно ҳам жилмайиб қўйди. Сўнгра Сирдон авлоди бошипи бир ёнга энгаштирди-да, бўйин этини чўзиб, бўғиқ ва йўгон овоз билан овчи кучук бўлиб ҳуриди. Шундан кейин соқолини тўни орқасига беркитиб, лабларини чўздн ва бармоқлари билан пастки лабини тортди-да, маймун бўлди-қўйди. Аскарлар хурсанд эди.

— Энди Сирдон тўғрисидагн қувноқ ҳнкояни эшитиинг,— эълон қилди масхарабоз.— Бир куни Сирдон Шошга бораётган эди. Йўлда ниманидир тарвузга алмаштириб олди, кун исиб кетди. Сирдон тарвузни сўйиб, ярмини еди-да, ерга қўйди: «Майли, ҳамма бу ердан сахий бузургон ўтган экан», деб ўйласин. Сўнгра Сирдон йўлга тушди. Аммо у яна ҳам қизиб кетди. Яна ортига қайтди ва тарвузнинг қолган ярмини ҳам уриб олди: «Майли, ҳамма бузургоннинг қули ҳам бор экан деб ўйласин». Сирдон яна йўлга чиқди. Аммо жазирама уни аввалгидан ҳам баттар қиздириб юборди. Сирдон яна ўша жойга қайтиб келди ва тарвуз пўчоғини битта қўймай еди: «Майли, одамлар

бузургоннинг эшаги ҳам бор экан деб ўйлай қолишсин».

Сирдон авлоди сўзини тамом қилиши билан атрофда кулги кўтарилди. Бу беғам одамни кўрганда жангчилар ўзларини аллақандай енгил ҳис қилишди. Манглайлардаги чуқур ажинлар текислана бошлади. Кўзларда қувонч пайдо бўлди. Ҳорғин елкалар тикланди. Уруш ўзининг барча даҳшатлари билан эсдан чиқди. Одамлар илгариги яхши дамларда бўлгандай бепарво табассум қилишарди.

— Қолавер!— рухсат берди Спантамаъно кулгидан қизариб кетган юзларини силаб.— Сен ҳақиқатан керак одамсан.

— Худо хайрингни берсин!

Сирдон авлоди тун ярмидан оққунча гулхан ёнидан-гулхан ёнига ўтиб, ғаройиб бобоси ҳаётидан қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб аскарларнинг ичагини узди. Уни едириб-ичириб димоғини чоғ қилишди. Соқчилардан бошқа ҳамма уйқуга кетганда Сирдон авлоди Вахшунварта жўнатган тоғлиқлар билан гаплашиб олди-да, массагет Дейока чодирига писиб борди.

— Хўжайиннинг дўстиман,— пичирлади эшикни кўриқлаб турган кўчманчига,— ҳозироқ уни уйғот, бўлмаса фалокатга йўлиқади.

Безовта бўлган соқчи Дейокани уйғотди ва Сирдон авлодини чодирга кирғазди.

— Кимсан?— қисқа уйқудан кейинги бўғиқ овоз билан безовталаниб сўради Дейока.— Сенга нима керак?

— Мени танимадингми, Рахмир ўғли?— деди тулкилик қилиб бахши.

— Кимсан?— деб такрорлади машъаланинг кучсиз шуъласида хира кўрипиб турган меҳмон юзига кўрқув аралаш тикилиб.

— Яхшироқ қара,— киноя қилди Сирдон авлоди. Дейока қичқириб, титраб кетди. Қаршисида ундан қишда Зарони сўраб-суриштирган таниш савдогар турарди.

— Спантамаънога ҳеч нима демайсан!— буюрди «Сирдон авлоди» овозини ўзгартириб.— Бундан буён мен нима десам шуни қиласан. Тушундингми?

— Нима учун?— эзмаланди Дейока.

— Чунки, мен шуни истайман.

— Кимсан ўзинг менга буйруқ бергани?— ожизо

на эътироз билдирди Дейока. Уз устидан бу одамнинг қандайдир ҳукмронлигини ҳис қилиб.

— Ҳа, ҳали шунақамисан?— деди Тигран ғижиниб.— Агар Спантамаънога бориб айтсам... Қоплон қаерга яширинганини Оробага юз тиллага сотгансан-ку, ахир!

— Мен-а?— ҳайрон бўлди Дейока.

— Бўлмаса ким? Заро қаердалигини сен айтган-мидинг, Спантамаъно қаерда бўлса Заро ҳам шу ерда бўлмайдими ахир? Ҳар қандай эшак ҳам буни билди.

Дейока бўшашиб қолди.

— Агар... мен бориб сени чақиб берсам-чи?— гўлдиради ўзини йўқотиб.

— Бориб кўр!— Тигран даҳшат билан кўзларини ўйпатди.— Бугун келган тоғлиқ уч йигитни кўрдингми? Улар менинг хизматкорларим. Яқин жойда туришибди. Бир ҳуштак чалсам, улар чодирингни парча-парча, ўзингни эса бурда-бурда қилишади.

Дейока қўрқувдан титраб кетди.

— Спантамаънони нима қиласан?— Тигран юмшадди.— Бари бир яқинда у тамом бўлади. Уни бир ёқлик қилишда менга ёрдам бер. Қоплон белига туғиб юрган нарса бу ишинг учун сенга мукофот бўлади.

Дейокага жон кирди. У олмосларни эслади, яна Баид қалъаси, македонлардан шармандаларча қочгани, ўшанда тортган хўрлиги ва ичида: «Пайти келганда қасос оламан!» деб ичган қасами эсига тушди. Мапа, вақти келганга ўхшайди. Ниҳоят Дейока хирилдоқ овоз билан сўради:

— Қандай... бир ёқлик қилинади?

Иккинчи кун Спантамаъно уч минг кишилик отлиқ қўшини билан Багиустига юриш бошлади. Бу ҳақда айғоқчилар орқали хабар топган Қойнос тезлик билан Биҳардан чиқди ва уларга қарши юрди. Унинг қўл остида тўрт юз гетайра, Мелеагр бўлинмаси, аконтчиларнинг ҳаммаси ва Аминтанинг маҳаллий аҳолидан тузилган чавандозлари бор эди.

Баги қаттиқ тупроқли текисликда, жанг учун қулай ерда ўрнашган эди. Қойнос билан Қоплон шу ерда тўқнашди. Македонлар ўнг қаноти билан ҳужум қилинишини билган Спантамаъно яхши қуролланган даҳларга ўзи бош бўлиб қўшиннинг чап қанотини мустаҳкамлади. Уртани Баро бошчилик қилган суғд ва Бақтрийлар тўлдирди. Унг қанотни кўкламда Бақтра-

га юришда қатнашган Зафир билан Гарпаг эгаллади. Ён томондан ёки орқадан бўладиган ҳужумни хавфсизлантириш учун Спантамаъно ўзидан чапроққа отлиқ енгил камончиларни жойлаштиришга қарор қилди. Қоплонни ҳайрон қолдириб бу хатарли иш... Дейока ўз устига олди.

— Банд қалъаси ёнида мен ўзимни шарманда қилдим,— деди у кўзини пирпиратиб.— Ўз шаънимдан бу дорни ювмоқчиман.

Қаноат ҳосил қилган Спантамаъно рози бўлди.

«Эҳ инсон, инсон!— фикран хитоб қилди сурд.— Қим сени англай олади? Яхшиямки, ҳамиша инсон илк бора туюлганидан кўра яхшироқ бўлади».

Қойнос қўшинларини македонлар одатича пона шаклида сафга тизиб, Спантамаъно устига ташланди.

Лой ғўлақлар визиллади. Гетайралар найзаларини олға чиқариб, бир ҳамлада ардариб ташлаш учун дахлар устига селдай ёпирилиб кела бошлади. Улар кейин бошқалар устига ташланмоқчи эди. Бироқ ҳамла натижа бермади. Энди Спантамаънонинг одамларида македонлар билан жангда ўлжа қилинган ёки ўз усталарининг қўли билан ясалган бронза совут, мустаҳкам дубулға, ажойиб қалқон, эгри темир шамшир ва узун найзалар бор эди. Энди Спантамаъно ҳам бўлинмаларини жангга сафлай билар, жангчилари эса қурол билан муомала қила олар эди. Дахлар олға ташланди, найза санчиб, қилич солиб душман сафларини буза бошлади. Эсини йўқотиб қўйган гетайралар тўхтади ва тўдаланиб олди. Дахлар энг сара йигирма беш чавандозни шу заҳотиёқ ўлдиришди. Бу орада Баро, Гарпаг ва Зафирлар ҳам Мелеагр ва Аминтани, аконтчиларни суриб бора бошлади.

Спантамаъно енгмоқда! Аконтчилар орқага чекинди. Мелеагр бўлинмаси ҳужумга зўрға чидаб турарди. Қойнос ҳужумни қайтаришга қанча уринмасин, чўпонлар қўйларни ҳайдагандай, дахлар найза ўйнатиб, қилич селпиб гетайраларни ўраб ола бошлади. Улар:

— Қур-е! Қур-е!— деб қичқириб македонларни ҳайдамоқда эди.

Шунда тўсатдан жанг ҳаракатининг бориши кескин ўзгариб кетди. Жангга берилиб кетган Спантамаъно қачон ва нима учун бу ҳол рўй берганини сезмай қолди. У фақат гетайралар ўзини ўнглаб олиб ўнг қанот бўйлаб ёйилаётганини, тезлик билан дах-

ларнинг ёни ва орқасига ўтиб олаётганини кўриб қолди. Кутилмаганда Баро бўлинмасининг кўп қисми отларини орқага бурди ва юк араваларга қараб чоптириб кетди. Гарлаг билан Зафир ўртоқларининг чекинаётганини кўриб ваҳимага тушиб қолишди. Мелеагр парокандаликдан фойдаланиб чап томондан қисқа ва аниқ зарба берди. Қоплон қўшинлари унинг кўз олдида бўлак-бўлак бўлиб, парчаланиб кетди.

Бу қандай юз берди? Жанг авжи қизиган пайтда Тиграннинг топшириғи билан Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб, Баро қўл остида жанг қилаётган суғд ва бақтрийлар юки ортилган араваларни талашга киришиб кетди. Мана гетайралар нима учун дахларни омбурдай қисиб олди, Баронинг одамлари эса дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, разил массагетдан ўз молларини қутқаришга ташландилар. Спантамаъно муваффақият билан бошлаган жанг тақдирини хиёнат шундай ҳал қилди.

Қоплон рўй берган ҳолат моҳиятини англаб олиш ва керакли буйруқлар беришга ҳаракат қилди, аммо ҳамма томондан уни ажратиб қўйишган эди. Гетайралардан бери найза билан Қоплоннинг кўйлагини йиртди. Иккинчиси найза тиғи билан унинг юзини тилиб юборди. Спантамаъно қутуриб кетган оти билан бир ерда айланар, дўлдай ёғилаётган зарбаларни қайтаришга зўрға улгурарди. Суёвуш авлодига ҳар лаҳзада македопларнинг узун темир найзаси санчилиши мумкин эди. Спантамаъно қалқон билан гоҳ биқини, гоҳ кўкраги, гоҳ бошини тўсар, яшин тезлигида қилич ўйнатар, борган сари чарчоқдан қўли дармонсизланиб кетаётганини сезар эди. Ҳадемай қўлидан шамшири тушиб кетади, ана унда... ажал деганлари шундай бўлар экан-да!

— Бўш келма, жигарим!— Спантамаъно яқинида гулдураган овоз эшитилди. Қоплон қарамай туриб, Баронинг овозини таниди. Навтакаликнинг кучли овози Спантамаънонинг қон-қонига кириб, унга беқисс куч-қудрат бахш этди. Суғднинг қайноқ тер хиралаштирган кўзлари очилиб, чарақлаб кетди. Жангнинг тинимсиз ва даҳшатли шовқин-суронидан битган қулоқлари ҳам очилиб, унга жон ҳолатда урушаётган одамларнинг ҳансираш ва ноласи, қутуриб кетган отларнинг пишқириши ва кишнаши, туёқлар дупур-дупурию қиличларнинг шарақ-шуруқи, тешилган совутларнинг ғирчиллаши ва синаётган найзаларнинг

қарсиллаши аниқ эшитила бошлади. Спантамаъно ҳаддан ташқари чаққонлик ва тезлик билан зарба бера бошлади. Ҳақиқатан у одам эмас, қоплонга ўхшарди.

— Бўш келма, жигарим!— Бақувват, разабланган арслондай сочлари тўзиб кетган Баро иккита оддий аскар зўр-базўр кўтарадиган эгри шопини қулочкаш-лаб селпир, бу йўғон дастага ўринатилган, чархлоғлиқ баҳайбат темир парчаси македонлар бошига илохий тошдай гурсиллаб тушар, ёғоч пайза, бронза қалқон, қалин совутлар ва душман аскарларининг қўл, қовурга ҳамда каллаларини ҳар томонга учуриб кетарди. Эсанкираб қолган гетайралар орасига Баронинг орқасидан жасур панжакентликлар ҳам киришди. Кичик, аммо бирлашган аҳил бўлинма нотекис тошлоқ ерни ёриб, кавлаб бораётган оמוчдай душман сафларини ёриб, бутун-бутун қаторларини бузиб ташлади.

— Бўш келма, жигарим!

Баро Спантамаъно томон ёриб кирди ва унинг атрофидагиларни қириб ташлади. Панжакентликлар ўз йўлбошчиларини македон найзаларидан ҳимоя қилиб турди, Баро эса бақириб-чақираётган қалин душман сафлари орасидан йўл оча бошлади. Панжакентликлар бирин-кетин отлар туёғи остига қулай бошладилар. Македонлар Қоплон атрофини ҳалқадай ўраб, қисиб келар, лекин Баро такрор-такрор қилич солиб, ёввойи итларни шохига илиб отган буқадай уларни улоқтириб ташларди.

Ниҳоят Қоплон македонлардан ажралиб чиқди-да, гарб томонда кўриниб турган қум барханларига қараб от чоптириб кетди. Ёнида Баро билан омон қолган беш панжакентлик от қўйиб борарди. Гетайралар онасидан ажрамаган буғулар каби унинг ортидан қуваларди. Улар тезлик билан етиб ола бошладилар. Баро шартта отини бурди. Бун кўриб Спантамаъно ҳам тўхтади. Навтакалик Спантамаънонинг қўлига чанг солди.

— Биродарим!— Баронинг кўзларида алам ифодаси бор эди.— Бари бир ҳаммамиз қочиб қутулолмаймиз. Мен юнонларни чалғитиб тураман. Қутулиб кет... хайр, Спантамаъно!

— Нималар деяпсан?— қичқирди Спантамаъно.— Улсак, бирга ўламиз.

— Йўқ! Сен ўлмаслигинг керак. Қоч! Хўш, нима-

ни кутиб турибсан?— ғазаб билан бақирди.— Қоч де-
япман сенга!

У шартта ханжарини суғурди-да, Спантамаъно минган отнинг сағрисини тилиб юборди. От пишқириб, типпа-тик турди-да, жон-жаҳди билан югуриб, қушдай учиб кетди. Суғд отини тўхтатмоқчи бўлар, эгарда зўрға турарди. Тулпор тепаликка етиб келгандагина ҳолдан тойиб, югуришини секинлатди. Спантамаъно орқага қаради ва македонларнинг ўлик туя устида айланаётган қузгунлар галасидай бир ерга тўпланиб олишганини кўрди.

— Алвидо, Баро,— алам билан шивирлади Спантамаъно,— мана, сен ҳам ташлаб кетдинг мени...

Қоплоннинг орқа томонида овозлар эшитилди. У чаққонлик билан ўгирилиб қаради ва «Ой ва Қуёш» чўққисидан келган уч тоғлиқни кўрди. Улар тепаликда Сиёвуш авлодига қараб туришарди.

Узоқ Навтакада, қурум босган қоронғи кулбада ўтириб, Мандана эри ҳақида хаёл сурарди.

У нозик кафтини қорнига қўйиб, ичидаги тирик мавжудотнинг тиришқоқлик, қатъият билан қимирлаётганини кўзда севинч ёшлари билан сезиб турарди. Унинг тасавурида Баро сиймоси яқинда дунёга келадиган янги одам сиймоси билан қўшилиб кетаётган эди. Йўқ, Манунинг шажара илдизи юлиб ташланган эмас. Ҳаёт булоғи қуригани йўқ. Майли, Манданадан сут келмаса — Баронинг ўғлини халқ боқади. Маъбуда Анахита ғолиб келди.

СПАНТАМАЪНОНИНГ БОШИ

*Раҳнон девори тандин умр раҳшин сакратиб,
Тезрови боди нафасдин гоҳи кўз юмдим ўтуб,
Ғарқ ўлдим домани беҳосили соҳил бўлуб,
Қатраи найсони селоби сиршикимдин ютуб,
Айдаҳим қути кўнгул баҳринда монанди
садаф.*

Турдий, «Муҳаммаслар»

Туя миниб олган Тигран қуруқ жарлик остига тўпланиб олган аламзада суғд ва бақтрийлар тепа-

сида юксалиб турарди. Уларнинг ярмиси оғир ярадор; қон оқиб турган жароҳатларини қисиб инграр ва сўкинар эди. Қолганларининг ҳам ҳаммаёғи кесилган, ёрилган ва ғурра бўлиб кетганди. Бирортасининг кийимида бутун жой қолмаган: чакмону ятаклари йиртилган ёки бўйи ва энига тилка-пора қилиб кесиб ташланган эди. Душманлари македонлар томонидан тор-мор, «дўстлари»— массагетлар томонидан хонавайрон қилинган бу одамларни кўриш қайғули эди.

— Эҳ, бахти қаролар!— Тигран қўлларини юқори кўтаради.— Бу Спантамаъно дегани шунақа қароқчи экан! Ким шундай деб ўйлабди? Яна Сиёвуш авлоди дейишади...

У тилини такиллатади ва ғамгинлик билан бош чайқайди. «Сирдон авлоди»нинг сўзлари ҳар хил тазсир қилади; бировлар умуман қулоқ солмайди, бошқалар ҳушёр тортади, аммо гапирмайди. Кимдир ғазаб билан дейди:

— Спантамаъно тўғрисида валақлама! Араваларимизни массагет Дейока талади.

— Всь-вой,— хитоб қилади хафа бўлиб Тигран.— Дейока ким? Спантамаънонинг дўсти. Бултурдан бери улар бир-бирдан ажралмайди. Спантамаъно қайга борса Дейока шу ерга боради, Дейока қайда бўлса, Спантамаъно ҳам ўша ерда. Ёки гапим нотўғрими?

Одамлар иккиланиб бир-бирларига қарашади. Албатта, тўғри. Худди шундай— Спантамаъно билан Дейока доим бирга.

— Сиз ўйлайсизки,— тезлик билан гапида давом этади Оробанинг вакили,— Дейока араваларингизни Спантамаънонинг топшириғисиз таладимиз? Эҳ, бахти қаролар! Спантамаънога сиз кимсиз? У Суғдиёнани унутиб, массагет бўлиб кетди. Унинг учун юзта суғддан битта массагет афзал. Бўлмаса қандайдир дахлар, саклар ва Қорақум, Қизилқумнинг ҳар хил дайдилари билан ўралашиб юрармиди?

Заҳарли сўзлар хўрланган қалбларга нафрат уруғи бўлиб тушар ва аламдийда юракларда ғазабнинг эгри-бугри, япалоқ, сариқ тикани бўлиб униб чиқарди.

— Сизга ачинаман,— хўрсинади Тигран,— энди қаерга борасизлар?

— Массагетлар ёнига...

— Вой! Шунақа ҳам бўладими?

— Нима, бўлмайdimи?

— Эсларинг жойидами? Қароқчиларга бориб қўшилиш! Бугун мол-мулкингизни ўғирлаган одам эртага ўзингизни ҳам тутиб олади-да, Хоразм савдогарларига сотиб юборади.

— Жимлик.

Кейин биров деди:

— Массажетларга қўшилмаймиз. Сахро кенг, унда бизга ҳам жой топилади.

— Вой! Қанақа подон халқ бу бақтрийлар! Нима билан тирикчилик қиласизлар? Сизда на қўй-эчки, на туя бор. Қудуқ қазишга ҳам яроғингиз йўқ. Отларингизни еб битирасиз-да, кейин очлик ва ташналикдан ўлиб кетасиз.

Яна жимлик. Шунда кимдир дейди:

— Уйда уйга қайтиб кетамиз.

— Уйга? Ие-ие! Юнонлар-чи? Спантамаъно тарафда туриб уларга қарши курашганларинг учун пешоналарингдан ўпишмаса керак.

Шовқин-сурон кучаяди.

— Айт, донишманд, унда нима қилишимиз керак? Наҳотки ҳеч бир иложи қолмаган бўлса?

Энди Тигран сукут сақлайди. Узоқ жим туради, сўнгра овозини пасайтириб дейди:

— Йўли бор. Ўз ихтиёрингиз билан бориб, Искандарга таслим бўласиз. Янглишганингизни айтиб, тавба қилсангиз, у кечиради. Бўлмаса ҳалок бўласизлар.

Сугд ва бақтрийлар кенгашиб, сўқинишиб, баҳслашиб кетишади.

Шу пайт озғин, ранги заъфарон, ола-чипор ажнабий чолворли киши оломон орасидан чиқади. Бу Датафарн эди. Қандай ўзгариб кетибди-я! Ундан аввалги Датафарннинг сояси қолибди. У Тигранга ғазаб билан назар ташлайди.

— Одамлар, унга ишонманглар! Наҳотки билмаётган бўлсангиз унинг хоинлигини? У сизларни алдаб, Спантамаънодан ажратиш учун душман томонидан юборилган одам. Искандарнинг олдига борманглар. Қоплонни излаб топинглар. Охиригача курашиш керак.

Жангчилар хушёр тортади. Тигран безовта.

— Форс,— дейди у ғазаб билан,— нима учун сен ўзгаларнинг ишига аралашасан? Унга ишонманг, оғайнилар! Сугд ва бақтрийларга форснинг яхшилики

қилганини қайси бирингиз эшитгансиз. У сизларни Искандарнинг қазабига дучор қилмоқчи, дўсти Бесс учун сизлардан қасос олмоқчи. Қўл-оёғини боғланг. Уни Искандарга элтиб топширсангиз, шоҳлар шоҳи сизларга қарам қилади.

Одамлар иккиланиб қолади. Кимдир қичқиради:— Сирдон авлоди ҳақ! Форсни ушланг!

Датафарннинг қўлларини қайиришади. Форснинг оғзидан қон келади.

— Биз билан кегасанми, Сирдон авлоди?— сўрашади Тиграндан.

— Менми?— Тигран ҳайрон бўлгандай елкасини учиради.— Нега? Сугдиёнада нима қиламан? Менга Искандар нима керак? Хоразмга йўл оламан.

— Бир ўзинг, нонсиз, сувсиз Хоразмга бормоқчимисан?

— Нега ёлғиз бўларканман? Менинг икки ўркачли, тўрт оёқли дўстим бор. Нон, сувни бўлса йўл-йўлакай қўшиқ айтиб топиб кетавераман.

— Майли, ўзинг биласан. Хайр, олижаноб одам.

— Яхши боринглар!

Бақтрий ва сугдлар жарликдан чиқиб, отларига минишадида, Вагига қараб жўнашади. Қаноат ҳосил қилган Тигран улар орқасидан узоқ тикилиб туради, сўнгра туясини буриб, бошқа томонга қараб ҳайдайди. Кечкурун эса кечаги жангдан омон қолган дах, сак ва массагетлар манзилгоҳида пайдо бўлади. Улар қайғуда — саккиз юз қуроолдошлари ҳалок бўлган, манзилгоҳ бўйлаб чўзиқ ғамгин дуо садоси эшитилади. «Сирдон авлоди» кўриниши билан одамлар енгил тортади.

Туясини тўхтатиб, беўхшов ҳаракатлар билан оёқларини бемаъни силтайди-да, юқоридан қумга ағанаб тушади. Кулгили башарасини шундай буриштирадими, жангчилар шунча қайғу-аламларига қарамай хоҳлаб кулиб юборишади.

— Нега хоҳолайсизлар?— пўнғиллайди «Сирдон авлоди» лат еган тиззасини уқувсизлик билан ишқалаб.— Ўзим ҳам тушмоқчи эдим.

Шунда энг ғамгин одамлар ҳам кулиб юборади.

— Кулинглар, кулаверинглар,— пўнғиллайди яна «Сирдон авлоди».— Ҳозир сизларга бир гап айтаманки, ҳўнграб йиғлай бошлайсизлар.

Жангчилар бирдан жим бўлиб қолишади. Тигран атрофини ўраб олишади. У ғамгин хўрсиниб қўяди.

— Мен бир суғдни учратдим. У Дейоканинг манзилгоҳига келаётган экан. Гапига қараганда, Искандар Багига келибди. Ўзи билан беш юз минг аскар олиб келган эмиш. Эртага шу ерда бўлади. Суғд айтадики, Искандар қаттиқ ғазабда эмиш. Спантамаънони ва унга ёрдам берганларни қиличдан ўтказмагунча Қизилқумдан кетмас эмиш.

— Шўримиз қурсин,— ҳаяжонга тушади дахлар.— Нима қилиш керак?

— Қочиш керак,— билағонлик қилиб гап ташлайди Тигран.— Вахшдан нарига, Қорақумга, Гиркан денгизига етгунча. Мен кичкина одамман, Искандар менга тегмайди, лекин... яна ким билади бу юнонларни. Вақт борида жўнаб қолган яхши. Мен Хоразмга кетаман. Сизлар билганингизни қилинг.

Дахлар шу заҳоти ўринларидан туриб, ғарб томонда кўздан ғойиб бўлишади. Уларнинг орқасидан саклар билан массагетлар ҳам йўлга тушишади. Суҳрода Тиграннинг бир ўзи қолади. «Энди тамом бўлдинг, Спантамаъно»,— пичирлайди Оробанинг югурдаги ичиқоралик билан. У туясини шимол томонда қорайиб турган, унча баланд бўлмаган тоғ томонга ҳайдайди. «Қувноқ чол»ни у ерда Дейока кутмоқда эди.

Дейока бўлинмаси кам сувли сойнинг тошлоқ ўзани бўйлаб қайтмоқда. Баҳор чоғи унда яланғоч, деяри ҳосилсиз тоғу қоялардан айқириб келадиган бўтана ёмғир сувлари лиммо-лим бўлиб оқади, ҳозир эса сип-силлиқ, ярмигача қумга ботган доғли тошлар оралаб кўз ёшидек жилдирапти. Соё манбаидаги торгина дара остида — кўлмак ва бир оз ям-яшил ўтлоқ бор жойда пастак пахса девор билан ўралган эски қўрғонча, бир тепса қулаб кетадиган омонат дарвоза кўринади. Дейока уруш олдидан жангчиларининг бир қисмини, хотин-халаж ва мол-қолларини шу ерда қолдириб кетган эди. Қоҳин Алингар Спантамаънонинг хотини Зарони шу ерда қўриқлаб турарди.

Дейока шошилмоқда. Унинг қовоғи солиқ. Дейока ўз қилмишидан қўрқиб кетган эди. Дейока пастдан от қўйса, орқасидан қўрқув қора қузғун бўлиб қуварди. Қўрқув тепаликлар чўққисидан бекиниб турган она бўриларнинг киприк қоқмас кўзлари би-

лан Дейокага тикилаётгандай, чиридоқлар қанотининг шитирлашида ҳам аниқ эшитилаётгандай туюлади. Дейока Спантамаънога ачинмайди. У ҳеч кимга ачинмайди. Фақат ўзи учун қайғуради. Ўзига ачинади — фақат ўзига. Массаетга шуниси алам қиладики, мана шундай ҳамма нарсдан, ҳаммадан қўрқишга, сарсон бўлиб юришга тўғри келади. Ранжиш ҳамма нарса ва ҳаммага қарши ғазабга айланади. Дейока пўнғиллаб лаънат ўқиганча, шафқатсизлик билан отига қамчи босади.

— Қарс!

— Қарс!

— Қарс!

Бу Дейока тақиллатаётган дарвоза садоси. У қулаб тушади. Бўлинма ортидан юз минг кишилик қўшин қувиб келаётгандай қўрғончага ҳовриқиб киради. Ичкаридаги одамлар ҳаяжонда. Итлар шовқин солиб ҳуради. Шошиб кираётган одамлар жонжаҳди билан ҳураётган итларни тепиб ҳайдайди. Дейока титроқ қўллари билан гармселда қизарган юзларини бекитади, пешонасидаги терни сидириб, кўзларини юмиб, кафтларини пастга туширади ва тикилиб турган хоҳин Алингарга дуч келади. Алингар томи чирик қамиш билан ёпилган кичкина пахса кулбанинг эшиги олдида туради. У жиддий, савол назари билан Дейокага тикилади. Массаетнинг елкалари аста-секин осилиб тушади. Букчайиб қолади. Кўзларини ерга слади.

— Спантамаъно қани?

Алингар Дейока ёнига келади ва елкасидан ушлайди.

Массаетнинг томоғи қуруқшаб қолган. Бечора Дейока миқ этмайди.

— Спантамаъно қаерда?

Нима учун Дейока жавоб бермайди? «Ҳадемай келиб қолади» ёки «Вахш томонга кетди», ё бўлма-са «Искандарнинг қўлига тушди», деса-ку, бу лаънати Алингар нари кетарди. Лекин томоғига бир нима тиқилиб, қуруқшаган тили танглайига ёпишиб қолган, бир оғиз ҳам гапиролмайди.

— Спантамаъно қани?— учинчи марта сўрайди Алингар, овози борган сари пасайиб боради. Дейока ердан кўз олмай, суяк кемираётган ит овозидай бўғиқ овоз билан:

— Қайдан биламан сенинг Спантамаънонгни?— дейди.

Шу заҳотиёқ биқинини чангаллайди ва сакраб ортга чекинади. Алингар ханжарини маҳкамроқ қисиб, яна унинг устига сакради. Алингар фақат қадимий китобларни ўқийдиган, хат битадиган чўп билан ёзиш-чизишни биладиган донишманд қоҳингина эмас, қурол билан ҳам муомала қила биладиган одам эди. Панжакентлик қалбида ўз йўлбошчиси учун қасос олиш туйғуси портлаб кетади. У яна хоинга ханжар ўқталади.

— Уринг уни! — биғиллайди Дейока ўз соқчилари орасига бекиниб. Массажетлардан бири чаққонлик билан Алингарнинг икки кураги ўртасига пичоқ санчади. Иккинчи соқчи бир қилич солишда бошини танасидан жудо қилади. Қоҳиннинг жасадини бир чегга судраб чиқиб, итларга ташлашади.

Дейока бу қилмишларини Заро кўриб қолмадимикан деб безоеталанади. Лекин Заронинг тиши қаттиқ оғриб, ўзи билан ўзи овора эди. Қулба бўйлаб зир югурганча нола чекарди. Фақат кечга бориб ҳовлига чиқади ва ҳайрон бўлиб сўрайди.

— Алингар қани?

Неча кундирки, унинг орқасидан соядай кузатиб юрган одам бирдан йўқ бўлиб қолибди. Наҳотки.. у атрофдагиларга умид билан кўз ташлайди. Унга қисқа қилиб жавоб беришади.

— Қочиб кетди.

Туя саҳрода секин-секин, шошилмай боради. У ўз ерида, текис жазирама кенгликларда. Туя ва саҳро — фарзанд билан онадай гап. Атрофдаги сарғайиб, қовжираб қолган гиёҳлар туянинг кўксигаги пахмоқ жундан фарқ қилмайди.

Тигран бардошли ҳайвоннинг ўрқачлари орасида чайқалиб, замондай чеки йўқ, туя одимидай оҳиста, саҳронинг ўзидай бир хил суғд қўшиғини куйлаб боради. Тигран хурсанд. Оробанинг буйруғини қандай бошлаб ўринлатди! Спантамаъно қўшинлари янчиб ташланди. Тирик қолганлар Вахшдан нарига қочди. Спантамаъно бепоён дунёда якка ўзи қолди. У Тиграннинг қўлида. Тиграннинг қўлидан эса ҳеч ким қочиб қутулган эмас.

Туя саҳро бўйлаб секин, жуда секин одимлаб боради. Тигран қўшиқ айтгани-айтган. Кун ботади. Шимол томондан қора булутлар сузиб кела бошлайди.

Демак, кузга яқин қолибди. Ҳаво салқин, оқшом ғира-шираси. Саҳрода ёлғизлик ёмон. Тигран борган сари секинроқ куйлайди. Боқибегам туяни борган сари қаттиқроқ қистайди.

Оҳ, чўлда ёлғиз юриш қандай ёмон. Тигран энди куйламай қўяди. Оробанинг хизматкори диққат бўлади. Ороба ҳозир ўз қасрида дам олиб ўтириб, мусаллас ичаётгандир, Тигран эса дунёнинг бир чеккасида саргардон бўлиб юрибди. Тигранга нима кераги бор бу Спантамаънонинг? Спантамаъно нима ёмонлик қилди Тигранга? Эҳ, агар Ороба бўлмаганда... Тигран уҳ тортади. Сенга нима бўлди, Тигран? Сен Оробанинг топшириғи билан озмунча сирли ишларни амалга оширмадинг, бирон марта қўлинг титраган эмас. Ҳозир сени нима безовта қиляпти? Нимага юрагинг орқага тортиб кетяпти? Нимага эканлигини Тигран тушуна олмайди. Фақат бир нарсани — Спантамаънога қўл кўтара олмаслигини ҳис қиляпти. Яхши бўлмайди. Яхши эмас! Эҳ, саҳрода ёлғиз қолиш қандай ёмон... Нега бунча имиллайсан, қўш ўркач ҳайвон?

Уч тоғлиқни кўрган заҳоти Спантамаъно ҳушёр тортди.

Нима учун улар бунча ғалати қарашяпти? Тўғри, уларнинг кўзида ғазаб йўқ, лекин хайрихоҳлик аломати ҳам кўринмайди. Бу ерда мутлақо шубҳали одамлар бўлмагани яхши эди. Ваҳоланки улар шу ерда экан, қўрққанингни сездирмаслигинг керак. Дадил бўлиш керак. Спантамаъно ўзини қўлга олди ва осойишталик билан сўради:

— Хўш, нима қилиб юрибсизлар?

Унга тоғлиқлар бир-бири билан кўз уриштириб олгандай, ранглари оқаргандай туюлди. Ҳар қалай улар Спантамаънонинг юзидан кўзларини олишди ва биттаси дудуқланиброқ деди:

— Сени излаб юрибмиз.

— Мени?

— Ҳ-ҳа... Бизни Дейока юборди.

— Ўзи қаерда?

— Уёқда,— жангчи тоғ томонга қўл чўзди,— сени асрашимизни буюрди. Бир кори ҳол бўлиб Искандарнинг қўлига тушмаслигинг учун.

Гарчи Спантамаъно уларнинг сўзини эшитган бўл-

са ҳам, маъносига етмади, чунки рўй берган ҳодиса бутун диққат-эътиборини банд қилиб олган эди.

— Дахлар билан массажетлар қаерда?— сўради у хаёлчан.— Суғдлар билан бақтрийлар-чи?

— Б-билмадик. Саҳронинг бирор жойидадир.

— Уларни топиш керак.— Спантамаъно қалбида шу истак ловиллаб кетди. Агар ўз одамларини излаб топмаса аҳволи чатоқ бўлишини гира-шира ҳис қилмоқда эди.— Ортимдан юринглар! Иложи борича тезроқ уларни тўплаш керак?

— Уларни қандай топасан?— ишонқирамай деди тоғлиқлардан бири.

— Изларидан.

Тоғлиқлар индамай Қоплон ортидан йўлга тушишди. Мана, улар шунча узоқ кутган фурсат келди. Мана шу дам учун Ороба топшириғи билан уларнинг йўлбошчиси Тигран Вахшунвартага тегишли шажара нишонини ўғирлаган эди. Мана шу дам учун хасис Ороба олтинни аямай, уч тоғлиқ йигитни Вахшунварта элчилари қиёфасида Спантамаъно ҳузурига йўллаган эди. Қоплон ёлғиз ва ҳимоясиз. Қилични кўтар! Битта ур! Вассалом, Спантамаъно дунёда йўқ.

Аммо, йўқ, қўл бормайди. Агар у бақирса, сўкинса, уларни ҳақорат қилса эди. Аммо Спантамаъно бемалол кетяпти, очиқ елкасини тутиб... йўқ-йўқ! Тоғлиқлар юзларини буриб, титраётган қўллари билан тер босган пешоналарини артишди. Улар балки бирортаси қўл кўтаришга журъат этармикан деган илинж билан бир-бирига кўз қирини ташлаб қўярди. Аммо ҳаммаси бир хил туйғуни ҳис қилгани учун уятдан юзлари ловиллар, ҳар қайсиси ўзини қўрқоқ деб ўйларди. Бу қандай бало ўзи? Уларга нима бўлди? Нима учун улар ёш болага ўхшаб қолишди? Тоғлиқлар нима бўлганини тушунолмас эдилар.

Қоплон ўз одамларини топишга беҳуда овора бўлиб бутун оқшом ва тун бўйи чўлма-чўл саргардон кезди. У ўчиб қолган гулханларга дуч келар, ташлаб кетилган латта-путталарни, синган идиш парчаларини кўрар, лекин ҳеч қаерда жангчиларни учратмасди.

— Одамлар қайга кетдийкин?— ҳайрон бўлиб сўрарди тоғлиқлардан. Улар индамай кенг елкаларини кисисарди. Ниҳоят тонготарда уларга жануб томонга кетаётган қандайдир массажет дуч келди.

— Суғдлар билан бақтрийларни кўрмадингми?— ундан сўраб-суриштира бошлади Қоплон.

— Искандарнинг олдига кетишди,— истамайгина жавоб берди у.

— Таслим бўлдиларми?!

— Ҳа.

— Дахлар-чи! Массagetлар-чи?

— Вахшга қочиб кетишди.

Қочиб кетишди!— Бу хабар Спантамаънони даҳшатга солди. Бошидан кечирган ҳамма воқеалар, ҳаддан ташқари чарчашдан (ўтган куни кечқурундан бери ҳеч нарса егани ҳам, ичгани ҳам, мизғигани ҳам йўқ). Қоплоннинг қулоқлари шанғиллар эди. Сугд қанчалик миясини ишга солмасин, йўқолган аниқликни тиклай олмасди. Шунинг учун нималар рўй берганини тушуна олмас ҳам эди.

— Бўпти,— деди тоғлиқларга лоқайдлик билан.— Дейоканинг олдига кетдик.

Массaget ўз йулига равона бўлди, Спантамаъно билан тоғлиқлар эса тескари томонга йўл олишди. Спантамаъно алам билан нега ҳаммаси шундай бўлиб чиқди, бошқача эмас, деб ўйларди. У кеча эрталабдан бери қўйган ҳар бир қадамини ўз хотирасида тикларкан, бирдан ҳаммасига сабабчи Дейока эканлигини аниқ тушунди. Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб кетди. Нима учун бундай қилдйкин? Спантамаъно отини қичаб ҳайдади ва кўп ўтмай унча баланд бўлмаган тоғ орасидаги кичкина қўрғонга етиб келди.

Қўрғон Спантамаъно ва унинг шерикларини ўнлаб ҳайратли нигоҳлар билан кутиб олди. Бу кўзларда ғалати, кеча тоғлиқлар кўзида кўринган нарсага ўхшаган бир нима бор эди. Спантамаъно буни сезди, ўйлаб кўрди-ю, шу заҳоти эсидан чиқарди. Уни бир нарса безовта қиларди: нима учун Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдирди?

— Дейока қани?— деб сўради у биринчи дуч келган массagetдан. Жангчи бирпас сукут сақлади-да, сўнгра қуруққина қилиб деди:

— Чодирда.

У атрофини хос соқчилар эгаллаб, бири ёнбошлаб, бири ўтириб жойлашиб олган кулранг кигиз чодирга ишора қилди. Улар яқинлашиб келаётган Қоплонга чурқ этмай қараб туришарди, ҳатто баъзилари унинг саломига жавоб ҳам қайтармади.

— Қирсам бўладими?— Спантамаъно ижозат ку-

тиб турмай эшик пардасини сурди-да, ичкарига кўз ташлади. Дейока кигиз устида ётар ва аста инграрди. Спантамаъно унинг юзини кўрди-ю, нима учун келганини унутди. Сўнгра эслади ва саволининг ўринсизлигини ҳис қилиб (ахир Дейока қаттиқ азоб чекяпти), пўнғиллади:

— Нима учун қўшиннинг чап қанотини ташлаб кетдинг?

— У-ух!— Дейока қуруқшаб қолган лабларини ялади.— У яна сўрайдиям! Чап қанот... чап қанот! Қани менинг чап қанотим? Қара, юнонлар мени нима қилишди!

Дейока ўзининг чап биқинини очди: Алингар ханжари етказган жароҳат устига ёпиштирилган жун мато парчасини кўтарди. Қигиз устига қаро қон оқиб туша бошлади.

— Э-э!— Спантамаъно орқага тисарилди.— Сени жароҳатлаганларидан беҳабар эканман. Кечир мени...

У ташқари чиқди ва атрофга паришон назар ташлади. Яна нима эсидан чиқди? Ҳеч эслай олмаяпти. Унинг боши айланмоқда эди. Ўлгудай ухлагиси келарди. Лекин у ҳамон оёқда турарди. Шунда қаердандир пайдо бўлиб қолган «Сирдон авлодига» кўзи тушди.

— Ҳа, қизиқчи,— Қоплон ўзини мажбур қилиб самимий жилмайди.— Сен ҳам шу ердამисан?

Тигран ғамгин бош ирғади.

— Ҳозир қўшиқнинг пайти эмас, а?

Спантамаъно шу заҳотиёқ Тигранни ҳам унутди. Нимани эсламоқчи эди? Ҳа! Алингар қаердайкин? Спантамаъно агрофга кўз ташлади-да, «Сирдон авлоди»дан сўради.

— Алингар қайга кетдийкин?

— Э, кулфат!— Оҳ урди Тигран.— Алингаринг ёмон одам экан.

— Нима?

— Қочиб кетди.

— Қандай қочиб кетди?— Спантамаъно тушунмагандай Тигранга тикилиб қолди.

— Бутунлай қочиб кетди.

— Қаерга?

— Искандарнинг олдига.

— Уҳ!— Спантамаъно кўкрагини чангаллаб қолди. Унинг кўкраги санчмоқда эди.— Заро-чи... у ҳамми?

Тигран кўримсиз пахса деворли кулбага ишора қилди. Спантамаъно ҳаяжонлана бошлади. Кўзи чарақлаб очилгандай бўлди. Заро! Мана кимни шунча узоқ излаётган экан. У кулбага қараб тез-тез юриб, ҳатто югуриб кетди. Нима учун у хотини билан неча ойлаб суҳбатлашмади? Сен хотинингни энди севмай қолдим деб ўйлаганмидинг? Йўқ-йўқ! Гарчи буни ўзинг тан олмасангда, уни кеча ҳам, ҳаминча ҳам севардинг. Унинг уйга кетишига ижозат бермаганинг шундан эмасми? Ороба ҳаром қотсин. Заро ва сенинг у билан нима ишинг бор? Заро девнинг қизи бўлса ҳам, бари бир сенга керак. У сенга керак!

У саксовул шохларидан тўқилган эшикни итарди ва остонада тўхтади. Заро бир бурчакда чўққайиб ўтирар, чеккасини ушлаганча уёқдан-буёққа чайқалиб инграрди. Уни яна тиш оғриғи қийнаётган эди. Қаттиқ қиш, гулхан ёнида тунаш, муздай сув ва дағал овқат — буларнинг бари ой юзли Заронинг қордай оппоқ тишларига таъсир этмай қўймади.

У ҳам тун бўйи мижжа қоқмаган эди. Таҳликали хаёллар тиш оғриғини баттар кучайтирарди. Спантамаъно энди нима қилади? Уни уйига қўйиб юборадими? Қўйиб юбормаса-чи? У ҳолда нима қилиши керак? Дейокадан Марокандгача кузатиб қўйишни сўрайдими? Лекин Дейока рози бўлармикан? Ёки Алингар қочгандай бир ўзи қочсамикан? Аммо ёлғиз ўзи чўл ошиб водийга етиб бороладими? Заро тиш оғриғи ва хаёллардан хуноб бўлиб кетган, шунинг учун дунёдаги ҳамма нарсани лаънатлаган, ўзидан нафратланар, Спантамаънони эса кўрарга кўзи йўқ эди. Бунинг устига унинг ўзи келиб қолди.

— Заро! — эркалаб шивирлади Спантамаъно. Хотин титраб кетди. Эри кўпдан бери унга бундай эркалаб муомала қилмаган эди. Бир лаҳза унинг кўзларида меҳр шуъласи кўринди. Аммо шунда замзамали оғриқ унинг тишларини янги куч билан пармалагандай бўлди. Заро кир бўлиб кетган узун тирноқлари билан чеккасига ёпишди, аввалгидан қаттиқроқ нола қилиб, она бўридай увиллай бошлади. О, лаънати! Ўз ватанинда яккамохов бўлиб қолганингдагина Заро сенга керак бўлдими? У эрига қаҳр билан ўқрайди. Агар кўзлар камон ўқидай ярадор қила олганда, Спантамаъно турган жойидаёқ ҳалок бўлган бўларди.

— Улимингни берсин!— ғазаб билан вишиллади у ва кулбадан ҳовлига отилиб чиқди.

Спантамаъно бошини эгиб, кафтлари билан кўзларини бекитганча остонада туриб қолди. Заронинг сўзлари унда кечадан бери давом этаётган карахтлиқни тарқатиб юборди. Унинг ақли ёришди. Чуқур хўрсипди-да, алам билан жилмайиб, лоқайд қўл силтади. Аҳмоқ! Сенга Заро нима керак? Нима керак сенга Дейокаю манави қаланғи-қасанги қароқчилар тўдаси? Сенинг дўстларинг бу ерда эмас.

Қоплон эски курсига ўтирди ва фикрга толди. У ҳалокатли мағлубиятга учраганини тушунмоқда эди. Лекин ҳали ҳаммаси тамом бўлганича йўқ! Сен тормор бўлдинг, Спантамаъно, аммо ёлғиз эмассан, Қоплон. Шайтон урсин кўрқоқ қаланғи-қасангиларни! Ернинг бағри кенг. Марғиёна, Гандхара, Эрон, Ассурия, Бобил, Миср, Финикия шаҳарлари, Кичик Осиё... Бу мамлакатларнинг барисини Искандар эзмоқда. Устимга гадо кийимини кийиб, бошимга тупроқ сочман-да, Шарқ йўллари бўйлаб кетаман. Сўз айтиб одамлар қалбига ўт соламан. Тонготарда шаҳарлар дарвозасини тақиллатаман. Майдонларда жар соламан. Овозим юлдузли кечалар сукунагида ухлаб ётганларни уйғотиб юборади. Майли, юраклари безовта бўлсин. Майли, кўзларида ғазаб ўти чақнасин. Майли, қўллари шамширларга чўзилсин!

Спантамаъно кўзларини юмди, қалб кўзи олдида буюк, меҳрибон она-ер чўзилиб ётарди. У бепоён текисликлар узра юксалиб турган юзлаб шаҳарларни кўрди. Қуёш нурига чўмган, одамлар билан тўла сершовқин кўчалар. Деҳқон дағал қўллари билан иссиқ тупроқни эзиб кўраётган, шудгор қилинган далалар. Бешик устида эгилиб турган, пешонасига шажара нишонаси қўйилган озғин оналар. Қумлоқда эмаклаб юрган оёқаланг болалар. Ҳовуз бўйидаги сершоҳ чинорлар соясида кунни қисқартириб ўтирган кексалар. Тепкилаб узум эзаётган бугдойранг ёш йигитлар. Қалди-басти келишган йўловчига ўғринча кўз ташлайдиган хушчақчақ қизлар. Спантамаъно яна кўп нарсаларни — бўяб-бежалмаган дунёни қандай бўлса шу ҳолича кўрди ва бахт туйғусидан юрагининг аллақасери ширин жизиллаб кетди. Она-ер. Ҳаёт. Одамлар. Буларнинг олдида қандайдир жирканч Искандар ким бўлибди.

«Бобилликларнинг Гилгамиш деган қаҳрамони

бўлган,— ўйлади Спантамаъно,— Паллантнинг гапига қараганда юнонларда Геракл деган биров улуғланади. Бизда Рустам баҳодир ҳақида гапиришади. Бир замонлар улар ҳам ер юзидаги ҳамма одамлардай тирик одамлар бўлган. Лекин улар оламдан ўтгач, халқ уларни афсонавий қаҳрамонларга ўхшатиб, ривоятлар тўқиган. Бу, албатта, уларнинг халққа садоқат билан қилган хизматлари учун. Авлодлар уларнинг номини ҳеч қачон унутмайди. Мени-чи? Мени ҳам эсга олишармикан? Агар эсга олишса, қандай эслашади? Улар мен ҳақимда ҳам оғзидан ўт сочувчи аждарнинг жонини олган девқомат одам дея ҳикоя қила бошлашар ёки минг йил, икки-уч минг йилдан кейин бирор қадрдон дўст чиқиб, узоқ асрларнинг сирли қатламлари орқали фикран назар ташлар ва мени қандай бўлсам, шу ҳолда кўрар ҳамда менинг тўғримда замондошларига ҳамма қатори севган ва хижронда ўртанган, изтиробга тушган ва қувонган, гўзал қизлардан бўса олган, гўшт еб, мусаллас ичган бир одам сифатида ҳикоя қилиб берар...»

Сиевуш авлоди бош чайқади ва кулиб юборди.

Ҳали Тигран, Дейока ва уч тоғлиқ нима қилиш кераклиги ҳақида бир қарорга келмаган эдилар. Спантамаънони ўлдириш керакми? Ороба шундай буюрган. Лекин буларнинг виждони бундай демаётган эди. Спантамаънонинг ўлими учун улардан қасос олинишини, ким қасос олишини худо билади-ю, лекин бу қасос даҳшатли бўлишини англаб туришарди.

Ниҳоят «Сирдон авлоди» бир қарорга келди. У ўтовдан бошини чиқарди-да, шу ердан ўтиб бораётган аёлга пичирлаб икки оғиз сўз айтди. У Зарони чақириб келди.

— Утир!

Тигран кигизга ишора қилди. Заро ўтирди. Тигран чакмон енги билан соқолини тўсиб, пешонасига тушган сочини юқорига суриб қўйди. Манглайдаги чуқур тиртиқ очилиб қолди.

— Танияпсанми?

— Тигран!— Заронинг ранги оқариб, ўзини орқага ташлади. Ҳа, у отасининг содиқ хизматкорини — совуқ ва шафқатсиз одамни таниган эди. Шу билан бирга Заро хурсанд бўлди. Тигран бекорга келмаган, энди ҳаммаси бошқача бўлади.

— Тўғри топдинг: бу — менман, — Тигран кулим-сиради. — Мени отанг юборди. — У ўйланиб қолди. — Қулоқ сол! Менга Спантамаънони ўлдириш буюрилган. Лекин... — Тигран чайналди; у қўрқаётганини, кўп йиллик умрида биринчи марта одам ўлдиришдан қўрқаётганини ҳатто ўзи олдида тан олишни ҳам истамас эди, — лекин... у сенинг эринг, шунинг учун мен... яхшиси, ўзинг ёнига бор, айтгинки, Искандарга ўз ихтиёри билан таслим бўлсин. Акс ҳолда... уни тутиб, зўрлик билан Марокандга олиб боришимизга тўғри келади.

Иккаласи бир-бирига тикилиб қолди, чунки Қоплонни тирик қўлга олиш мумкин эмаслигини билишарди.

— Яхши, — Заро қуруқшаб, ёрилиб кетган лабларини ялади. Унинг тиш оғриғи (балки кучли ҳаяжондандир) бирдан тўхтади-қолди. — Мен... бора қолай бўлмаса.

У Спантамаъно хаёл суриб ўтирган кулбага қараб кетди. Бир лаҳза иккиланиб турди. Лекин сўнгра шу одам туфайли не кунларни бошдан кечирганини эслади-да, тишларини ғижирлатиб, шиддат билан кулбага кирди. Спантамаъно шу қадар хаёлга берилиб кетган эдики, хотинининг кириб келганини ҳам сезмади. Хотин қуруққина мурожаат қилди:

— Спанта!

Қоплон кўзини очди ва ҳайрон бўлиб хотинига тикилиб қолди. Ҳозиргина хаёллари парвоз қилиб юрган бепоеъ зангори кенгликлардан бирдан мана шу кулбага ва манави аҳмоқ, жанжалкаш, нодон хотини ёнига тушиши шундай кескин ва тасодифан бўлдики, Спантамаъно хохолаб кулиб юборди.

— Хўш, нима дейсан?

— Ўз хоҳишинг билан Искандарга таслим бўл.

Заронинг тўтидек қатъият билан бир неча ойдан бери такрорлаб келаётган бу сўзлари суғднинг ғазабини кўзғатиб юборди. У ғазабдан титраб кетди. Хотинини калтакламоқчи бўлиб хезланди. Аммо ўзини босди. У Баронинг: «Бўш келма, жигарим», деган сўзларини эслади-да, қошларини қаттиқ чимириб, деди:

— Иўқол! — Сўнгра қўшиб қўйди: — Ифлос!

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки кишини боғлаб турган, кўзга зўрға ташланадиган нимжон ришта қайта уланмайдиган бўлиб узилиб кетди. Заро худди гирват учуриб кетгандай зумда ғойиб бўлди.

Эҳ Спантамаъно! Нима учун Дейокага ишондинг? Ахир у сени илгари ҳам алдамаганмиди? Умуман! Бу тошлоқ, лекин бари бир гўзал ерлардан Паллант, Рахмир, Варахран, Баро ва Алингар навбатма-навбат ўтиб кетди. Сенинг ҳам навбатинг келди, Сиёвуш авлоди.

Тигран билан паҳлавон гавдали тоғлиқ уч йигит кулбанг томон келмоқда. Эгри-бугри саксовул шохларидан ясалган гарибона эшик сени қутқариб қолармиди? Эшик қарсиллаб йиқилиб тушганини ҳамма эшитди. Дейока ҳам эшитди. Заро ҳам эшитди. Ҳамма энди нима бўлишини кутарди... Қотилликка гувоҳ бўлаётганини ҳамма тушунар, лекин ҳамма жим эди. Искандардан қўрқишади. Улавер, Сиёвуш авлодининг сўнги вакили!

Кулбада ола-тасир шовқин кўтарилди. Спантамаънонинг пншқариши тоғлиқларнинг момақалди роқдай хириллаши ва Тиграннинг чиябўридай увиллаши билан қўшилиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Сўнг-ра Қоплоннинг янгроқ овози эшитилди:

— Заро!

Эҳтимол бу қонли олишувда эс-ҳушини йўқотган Қоплонга дафъатан Оробанинг қизи ҳаётида яккаю ягона яқин дўсти бўлиб туюлгандир. Ким билади? У «Заро» деб қичқирди, вассалом. Бу нидодан ҳамманинг томиридаги қон музлаб кетди. Заро гўё қудратли сеҳргар сеҳрлаб қўйгандай қимирламай ўтирарди. Букилиб кетаётган оёқларини судраб тўсатдан кулба эшигида тоғлиқ йигит кўринди. У чавақланган қорнини икки қўли билан ушлаб олганди. Ичак-човоқлари осилиб қолган эди. Тоғлиқ уч қадам юрди-да, гуппа қулади. Ичкаридаги шовқин яна ҳам кучайди.

— Заро!!— Яна кичқирди Спантамаъно. Аёллар бу нолани эшитмаслик учун қишлоқдан чиқиб кетишди. Аммо Заро қимирламади. У ўзини алғов-далғов туш кўраётгандай ҳис қилар, қочмоқчи бўлар, лекин қимирлай олмас, оёқлари бўйсунмас, титроқ бўғиб қўйган томоғида фарёд қотиб қолган эди. Кулба эшигида иккинчи тоғлиқ кўринди. Қонга бўялган бошини ушлаганча бир ёнга чайқалиб кетди ва девор тагига ўтириб, йиглаб юборди.

— Заро!!!— Ичкаридан Спантамаънонинг сўнги ноласи эшитилди. Қичқирди «арра-а-а-ах!» деган кучли хириллашга айланди. Учинчи тоғлиқ кулбадан отилиб чиқди-да, кўзлари ола-кула бўлиб, дарвоза

томон югуриб кетди. Сўнгра ҳаммаёғи кесилган, кийимлари тилка-пора қилиб юборилган Тигран чайқала-чайқала чиқиб келди. У Спантамаънонинг қоплон терисидан тикилган чакмонига ўралган юмалоқ бир нарсани қўлтиғига қисиб олган эди. Тугундан Тиграннинг сонига қон оқиб турарди.

Заро қимир этмасди. Дейока журъатсизлик билан «Сирдон авлоди»га яқинлашди ва шивирлади:

— Олдингми... қўйнидаги нарсани?

Тигран қушхонада чарчаган қассобдай оғир хўрсинди ва тери ҳамёнини массагет оёғи остига ташлади. Дейока чаққон эгилдида, уни титроқ қўлига олди. Юраги орқасига тортиб, музлаб кетди. Ҳамён жуда енгил эди. У чаққонлик билан боғичини ечиб, ичига қўлини тикди-ю... бир нимани олди — олмосми? Йўқ, бу олмоснинг укаси, тўғри, унчалик қимматбаҳо ва чиройли эмас — кичкина кўмир парчаси эди. Қоплонга Баро Суғдиёнадан келтирган ўша кўмир парчаси. Бу Спантамаънодан қолган якка-ягона бойлик эди.

* * *

Мароканд чорраҳаларида гўсноғора гумбур-гумбури, карнайлар ҳайқириғи, найлар садоси янграрди. Македонлар Спантамаъно устидан қозонилган ғалабани байрам қилишмоқда эди. Аммо Суғдиёна сукут сақларди.

Фалангачилар ва гетайралар, камончи ва найздорлар қўл ушлашиб муқаддас гулхан атрофида рақсга тушишар, хириллаб қолган томоқларидан Аполлон шаънига куйланган ҳамду санолар кўкка ўрлар эди. Аммо Суғдиёна сукут сақларди.

Ороба саройида ўнлаб македон ва юнон лашкарбошилари, форс, бақтрий ва суғд амалдорлар қирмизи Осиё гиламлари устида ёнбошлаб, қимматбаҳо мусалласлардан шимириб, мева-чева, юмшоқ каклик гўштлиридан тамадди қилишар ва тангри Аммон ўғлини мақтаб, кўкка кўтаришар эди. Аммо ўз ўғлидан жудо бўлган Суғдиёна гусса билан сукут сақларди.

Тўсатдан мис бонг янграб кетди. Ҳамма қадаҳони ерга қўйиб, ўрнидан турди. Эғнида узун шарқона кийим, бошига катта-катта қўй шоҳлари билан безатилган тож кийиб, атрофи хос соқчилар билан ўраб

олинган Искандар пайдо бўлди. Унлаб одамлар ба-
раварига ер ўпди. Бир оғиздан айтилган қичқириқ
қаср гумбазларини ларзага келтирди.

— Искандарга шон-шарафлар!

Искандар тантанали қадам қўйиб, Ассирия маъ-
будаси Астартанинг бронза меҳробига яқинлашди ва
мусаллас, анор меваси билан қурбонлик бажо кел-
тирди. Кумуш қўнгироқчалар садоси эшитилди. Қиз-
ларнинг оҳиста ва майин қўшиғи янгради. Искандар
тахтга ўтирди, яна мис бонг янграб кетди. Хона эши-
ги катта очилди — ялтироқ хитон кийган, гўзал ва
муаттар Заро — Ороба қизи кириб келди. Янги те-
рилган ранг-баранг гуллардан гултож кийган хотин-
нинг муаттар сувда ювилган сочлари ялтираб турар-
ди. Белида олтин камар, қўлларида билагузуклар
порларди. Заро тез-тез қадам ташлар, қордай оппоқ
сорийсининг учи ва зангори ёпинғичининг шаффоф
қат-қат этаклари орқасида ҳилпираб борарди. Заро
денгиз тўлқинлари ва кўйиклардан тугилаётган маъ-
буда Афродитага ўхшаб кетганди.

Унинг қўлида устига каштали рўмол ёпилган кат-
та олтин баркаш бор эди. Заронинг орқасидан шо-
шиб-пишиб Оробанинг хизматкори Тигран, массагет
Дейока ва унинг офтобда қорайган, қовоқлари солиқ
қабилadoшлари тўдаси келишарди. «Эҳ, подон,— ўй-
лади Ороба кувёи ҳақида.— Нима истадинг? Нимага
интилдинг? Юз йил кайфингни суриб яшашинг мум-
кин эди. Ношукур. Ўзингга-ўзинг чуқур қазидинг. Бир
ойдай кейин Спантамаъно номини ҳеч ким эсламай-
ди ҳам...»

Искандар қўлини кўтарди. Қўшиқ тинди. Заро
тахтга яқин келди ва унинг қаршисида бир оёғи бил-
ан чўккалади. Тигран, Дейока ва бошқа массагет-
лар тиз чўкишди. Искандар олдинга энгашиб, олтин
баркаш устига ёпилган рўмолнинг бир учини кўтарди
ва жилмайди. Унинг жилмайиши «тангри ўғли» ша-
рафига ярашмайдиган, очиқ-ойдин қувонч ва беорлик
табассуми эдики, бундан атрофга оғир сукунат чўкди.

Искандар бу сукунат замиридаги хатарни илғаб
олди ва нигоҳини кўтарди. Қасрдан совуқ изғирин
елиб ўтгандай, бир лаҳза бурун қувноқ шовқин-су-
ронлардан энг катта машъал бетиним липиллаб тур-
ган жойдаги ҳамма нарса бирдан хиралашиб, қора-
йиб, қотиб қолгандай бўлди. Қойнос чимирилди. Кра-
тер афтини бужмайтирди. Аминта қошларини керди,

Мелеагр тишларини қаттиқ қисди, Гестеион лабини тишлади, Фарнуҳ тош бўлиб қолди. Тўғри, Спантамаъно уларга душман. Аммо душманни очиқ жангда ўлдириш керак. Искандарнинг табассуми уларнинг иззат-нафисига тегиб кетди. Улар бир дақиқа олдин ҳайвондек ўкирганлари учун ҳозир уятдан ер ёрилса — остига кириб кетгудай бўлиб туришарди.

Аммо ҳаммасидан ҳам уёқдаги — деразадан наридаги, шаҳар девори ташқарисидаги, Олтин Дарё водийсидаги сукунат юз карра хавфлироқ эди. Буюк сукунат... чорраҳалардаги олқишлар ҳам, Оробанинг ёқимли мадҳиялари ҳам бу сукунат қаршисига пашшанинг ожиз гинғиллашига ўхшаб қолди. Очиқ дераза орқали ичкарига сон-саноксиз ёрқин юлдузлар олами мўралаб турар ва бу ҳол вужудига совуқ югурган Искандарга аллақачон яшаган, ҳозир яшаётган ва ҳали оламга келмаган ўнлаб, юзлаб, минглаб Спантамаънолар, юз минглаб Сиёвуш авлодлари лаънат ўқиб, қасоскор нигоҳи-ла тикилиб тургандай бўлиб туюлди. Оқариб кетган Тигран қунишиб қолди. Ўз аблаҳликлари яксон қилган массагетлар букчайдилар, Искандар эса ҳушини йиғиб олди.

Нима қилиш керак? Зарога уйлансинми? Суғдиёна бунинг учун ҳеч қачон уни кечирмайди. Доронинг ўлими учун Бессни жазолагандай, уни ҳам жазолаш керакми? Унда Ороба исён кўтаради. Исён кўтармаган ҳолда ҳам, кейин унга суяниб бўлмайди. У эса Искандарга жуда-жуда зарур. Нима қилса экан? Нигоҳи Дракилга тушиб қолди. Марафонлик ҳирсли қора кўзларини Зародан узолмас эди. Унинг орқасида юзини сепкил босган Лаэрт ҳам тикилиб турарди. Борди-ю?.. Искандар хўрсинди, ўзини орқага ташлади ва қўлини кўтарди. Ҳамма индамай подшога қаради.

— Биродарлар! — Искандар безовта нигоҳ билан ҳаммага қараб чиқди. — Спитамен ўлдирилди. Бу одам Суғдиёнанинг қўрқмас ва баҳодир йигитларидан бири эди. Аммо у бизга қарши қуроли кўтаргани учун жазосини олди. Унинг қанча зиён келтиргани ўзингизга маълум. Бироқ биз икир-чикирлардан баланд бўлишимиз керак. Биз Спитаменга ўлиmidан кейин Сиёвуш авлодига муносиб ҳурмат кўрсатамиз. Птолемайос Лаг! Артабоз! Қоплоннинг бошини Биҳарга олиб боринглар ва уни ота-боболари кўмилган тсаликка дафн этинглар.

Птолемайос Лаг эҳтиром-ла Заронинг қўлидаги идишни олдида, чиқиб кетди.

— Ҳоким Ороба жанобларининг қизи,— деб давом этди Филипп ўғли,— македонларга кўрсатилган яхшиликнинг сабабчиси бўлганлиги учун уни тақдир-ламаслик шоҳлар шоҳига номуносиб иш бўлур эди.

Ўз кўксидаги огир тилла занжири ечиб, Заронинг бўйнига илди-да, марафонликни чақирди:

— Дракил!

Марафонлик ўзининг нима учун чақирилганини тушунолмай питирлаб қолди, сўнгра мушукдай тахт томон югурди.

— Ҳаммаларингиз, биродарлар, қўшинимизнинг бош таъминотчисини, бир неча бор ҳукмдорингизнинг муқаддас бошидан хавф-хатарни аритган жасур ва садоқатли одамни биласизлар. Шу одам ҳоким Ороба жанобларининг куёви бўлишга муносибми?

Македонлар ҳукмдорнинг ниятини тушунди. Дракил — қабиҳ одам. Зарони унга олиб бериш — хотинни қўпол аравакашларга эрмакка бериш деган гап. Демак, Искандар унинг қилган ишидан рози эмас. Македонлар энгил тин олиб, бир овоздан қичқирди.

— Муносиб!

— Заро, Ороба қизи,— мурожаат қилди Искандар қимир этмай ўтирган аёлга,— элладаликлар ҳурмат қиладиган қаҳрамон Дракилга хотин бўлишга розимисан?

«Қаҳрамон» сўзи тилга олинганда Мелеагр муштини тугди. Фарнуҳ Зарога ҳукмдорнинг сўзларини таржима қилиб берди. У бу сўзларни тушида эшитаётгандай эди. Қоплоннинг ўлимидан кейин ўтган кунлар ичида у ниманидир унутгану ҳеч эслай олмаётгандай бўлиб юрганди. Уни уйга қайтиб келгани қувонтирган, қимматбаҳо кийим-кечакларнинг шитирлаши ҳушини олган, олтин шамдонларнинг шеъласи ҳаяжонга солган, кумуш идишлар жаранги севинтирган, хуллас тез-тез куладиган бўлиб қолган эди. Аммо бирдан Заро ўзгариб кетди — атрофидаги ҳамма нарса аралаш-қуралаш, хира ва мавҳум бўлиб қолди. Ҳозир ҳам унда шу ҳол рўй бермоқда эди. Фақат Фарнуҳ: «Розимисан?» деб қайтариб сўрагандагина, Ороба қизи нимага рози бўлиши кераклигига ақли етмаса ҳам: «Ҳа», деб жавоб берди.

— Сугдиёна ҳокими, Ороба!— қаттиқроқ сўзлади

Искандар.— Сен қизингни юнон Дракилга беришга розимисан?

— Ҳа!— қатъий жавоб берди амалга учган Ороба. Дракил унинг учун катта одам, Искандарнинг дўсти эди. Бообру юнон билан қариндош бўлиш катта бахт. Бундан ташқари, у Зарода аллақандай ўзгариш бўлаётганини кўриб турар, яхшиси харидор чиқиб турганда қайтармаслик керак, акс ҳолда кейин бировга бермоқчи бўласан-у, лекин оладиган одам топилмайди, деб ўйларди.

— Қучмайсанми хотинингни, Дракил, Шарқ ода-тича ҳамманинг олдида бўса олмайсанми!— буюрди Искандар.

Бахтдан эс-ҳушини йўқотган Дракил (у ахир, ҳо-кимнинг куёви бўлди-я) семиз қўллари билан Зарони қучоқлаб олди ва ҳовлиқиб ўпди. «Чўлп» этган ўпич бутун хонага эшитилди.

Искандар асосини ирғатди. Созандалар гўсноғо-рани яна гумбурлатиб чалиб юборишди. Тўй зиёфати бошланди.

САКСОН ЙИЛ УТГАЧ...

Кетсам мартабаси ошарми? Қайда?
Мен келдиму дунё кўрдими фойда?
Ҳеч ним тушунтириб бера олмади:
Келишим-кетишим сабаби қайда.

Умар Хайём, «Рубоийлар»

Орадан саксон йил ўтди. Шу давр ичида Вахш-нинг қанча суви Вурукарт кўлига оқиб, ер юзида қанча воқеалар юз берди.

Спантамаъно ўлдирилган йилдан кейиноқ македонлар қоҳин Вахшунварта бекиниб ётган Шоши-Михра қоясини қамал қилишди. Эҳтиёткор бақтрий-ни на қалин қор, на тубсиз жарликлар сақлаб қола олди. Қоронғи тун зулматида уч юз македон музла-ган қияликлардан темир қозиқ ва каноп арқонлар ёрдамида чўққига чиқди ва бир зарба билан Вахшун-варта аскарларини тор-мор қилди. Вахшунварта ўзи-ни голиблар паноҳига топширди, гўзал қизи Рахшона эса Искандарга хотин бўлди. Шундан кейин Хориен ҳам тоғдаги манзилгоҳини ўз ихтиёри билан топшир-ди. Суғдиёна юриши ана шундай якунланди.

Езда Искандар Ҳиндистонга йўл олди ва орадан бир йил ўтгач, Гидасп дарёси бўйида подшо Порни ер билан яқсон қилди. У Ганг дарёсигача боришни истар, аммо бу вақтда македонларнинг кўпи қирилиб кетганди. Бу вақтда тирик қолганларининг ҳам ҳафсаласи пир бўлган, тоғ ва саҳролардаги тишимсиз юришлар натижасида отларнинг туёқлари ейилиб кетганди. Сон-саноқсиз жангларда қурооллар ҳам ўтмасланиб қолганди. Македон ва юнон хитонлари тўзиб битди. Шарқда қўлга киритилган Осиё кийимлари қалин ўрмон йўлларида дарахтларга пилиниб титилиб кетди. Даҳшатли тропик ёмғир тиним билмай етмиш кун ёғди. Кучли бўрон чодирларни юлқиб олиб, учириб кетар, манзилгоҳлар яқинидаги баҳайбат дарахтларни қулатар эди. Одамлар иситмага йўлиқиб, титраб-қақшарди. Жангчилар қиличларини шақирлатиб, подшони хавотирга солишарди. Искандар орқага қайтишга қарор қилди. Бу мислсиз юришнинг бошланганига ўн йил бўлганда македонлар Бобил остонасига етиб келишди. Искандар шу ерда, ўттиз уч ёшида, дунёнинг юздан бир қисмини ҳам босиб олишга улгурмай оламдан ўтди. Осиёни босиб олиш бир қилич уриб қисмат тугунини узишдай осон эмас экан.

У асос солган буюк давлат Искандарнинг вафотидан кейин зилзила натижасида қулаб тушган минорадай парча-парча бўлиб кетди. Бақтрия билан Сугдиёна македонлар қўлидан кетди. Дах Аршак — Спантамаънога ёрдам берган дахларнинг авлоди босқинчиларни Парфиядан қувиб чиқарди. Кекса Танаоксар ҳақ эди — битта Спантамаъно ўрнига юз минглаб Спантамаънолар дунёга келди. Мана шулар ўз мамлакатларининг эгалари бўлиб олдилар.

Сугдиёна тупроғини оёқ ости қилганларнинг ҳаммаси бирин-кетин зулмат ўлкаси Аидга равона бўлди. Вахшунвартанинг қизи — гўзал Рахшона ўз юртидан узоқда — Пеллада оламдан ўтди. Искандарнинг ўлимидан кейин мамлакатда биринчи одам бўлиб қолган Фердикка вазифасидан четлатган Ороба ҳам ўлди. Искандарнинг Птолемайос Лаг, Аминта, Кратер, Мелеагр каби Қоплонни таъқиб қилган ёки Қоплон таъқиб этиб қийнаган сафдошлари тутундай изсиз йўқолдилар.

Спантамаънони тирик кўрганлардан биргина одам ҳамон тирик эди. Бу — Заро. У беқиёс чиройи билан ажралиб турса ҳам, Дракил у билан узоқ даврон сур-

мади. У тез-тез англаб бўлмас ҳолатга тушар, ғазабли ва қонхўр бўлиб кетарди. Қўшинлар Суғдиёнада тураркан, Дракил ҳаммасига чидашга мажбур бўлди. Аммо македонлар Ҳиндистонга юриш бошлаган заҳоти айёр мегарлик ўз хотинини сепкил юзли Лаэртга пуллади. Учарлиги туфайли бойиб кетган Лаэрт юртига қайтиб келгач, Танагрни ташлаб, Сицилияга, юнон колонистлари ёнига кўчиб кетди. Бу ерда Катан шаҳрида дўкон очди. Уни карфагенлик ва римликлар ўртасидаги биринчи Пуни уруши даврида Сиракуздаги хизматдан қайтиб келаётган ёлланма самнитлар ўлдириб кетишди. Заро ёлғиз қолди. Аста-секин камбағаллашди, қариди.

Бу кампирни бутун Катан аҳли танирди. Унинг ёши тўқсон саккизда эди чоғи. Юзлари сўлғин, қирра бурун, лаблари юпқа бу гадо ҳовлилар атрофида тошбақадай имиллаб, узун серажин бўйинини чўзиб, ғамгин овоз билан бир бурда нон сўраб нола қиларди. Аммо ҳамма ердан қувиб ҳайдашар, калтаклашарди. Чунки у хотин осиелик эди. Болалар унинг бошига чирик мева-чевани отарди. Итлар почасидан олар, бусиз ҳам титилиб кетган катак мурсагини тишлаб йиртишарди. Гадо хотин калтакларга итоаткорлик билан чидар, ҳақоратларга тишсиз оғзини очиб хушомадкорона жилмаярди, чунки у оч эди. Ҳеч ким ҳеч нарса бермаганда, у аҳлат уюмларини титкилар ва чирий бошлаган карам япроқларини териб олар ва шулар билан ўзининг ҳеч кимга кераги йўқ ҳаётини сақлаб қоларди. У шаҳар бўйлаб дарбадар кезиб юраркан, ўз она тилини мутлақо унутиб, юнон тилида Эврипиднинг қуйидаги шеърини бот-бот такрорларди.

*Шунча даҳшатлидир ер ости... Нодондир асти
Кимки ташна ўлимга. Яшаш яхши ғамда бўлса ҳам,
Шухрат чўққисига чиқиб ўлгандан кўра.*

Заро ожиз, чалажон чувалчанг каби бегона Сицилия шаҳарининг тошлоқ кўчаларида судралар, ғамаламларга сассиз чидарди. Аммо баъзан, шарқ шамоли эсган пайтларда яна унда ғалати ўзгариш юз берарди. Кампир бандаргоҳга шошилар, пишқириб тўлғанаётган денгиз бўйига ўтирар ва кунчиқар томонга узоқ-узоқ тикиларди. Тўлқинлар гоҳ орқага чекинар, гоҳ шижоат билан қиргоққа урилар, ҳўл

қирғоқ қамал қилипган қалъа девори каби титрар ва зирилларди.

Соҳилда юксалиб турган қоялар узра қуюқ булутлар сузганда тўлғонаётган денгиз шовқини аро узоқ-узоқдан ғамгин ва чўзиқ овоз эшитилгандай бўларди:

— Заро-о-о!

Дарбадар кампирнинг кўзлари ялтирай бошларди. У шунда ирғиб ўрнидан туриб кетарди-ю, ҳассасини силкиганча жанубнинг ғазабкор қуёши, учар қумлар, кўчма гулханлар атрофида тушиладиган муқаддас рақслар ҳақидаги ҳикоясини бошларди. Шунда бу ожиз тиланчининг овози ўз ватанида яшайдиган қоплонларнинг ириллашига ўхшаб кетарди. У мислсиз юришлар, ҳужум ва пистирмалар ҳақида ҳикоя қиларди. Шарқ подшоларининг номларини меҳр билан тилга оларди. «Мен бир буюк одамнинг хотини эдим», деб таъкидларди. Аммо бу озиб-тўзиб кетган, ақлдан озган кампирнинг гапига ким ҳам ишонарди?

ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНИ

1950 йил. Мен тўртинчи синфда ўқирдим. Ўшанда биринчи марта тарих дарси кирган. Узоқ ўтмиш ҳақида, одамларнинг ёрда яшаганлиги, ибтидоий тузум ҳақида, кейин қадимги Миср, Афина, Рим ҳақида, уларнинг маданияти, дини, худолари ҳақида сабоқ беришган. Жуғрофия, табиат, риёзиёт, кимё, фалакиёт ва бошқа фанлар ўтилганда ҳам нуқул рус ва Оврупо олимларининг кашфиётлари ҳақида гапириларди. Улуғ саркардалар, қаҳрамонлар ҳақида дарс ўтилганда ҳам рус ва Оврупо саркардалари тилга олинарди. Машҳур шаҳарлар ҳам Русия ва Овруподагина бордай эди. Илм-фан ҳам, маданият ҳам, меъморчилик, деҳқончилик ҳам дунёга гўё Русия билан Овруподан тарқалган.

Муаллим: «Ўқтабир инқилобидан аввал ўз ёзувимиз йўқ эди. Қул эдик, рус халқи бизни озод қилди. Маданият олиб келди»,— дерди. Бу гапларга ишонгим келмас, лекин ўқитувчига фикримни айтолмасдим. Унинг гапига қараганда, Инқилобгача бизда ҳеч нарса бўлмаган. Шу гапларни эшитганда кўз олдимга юсак бир девор келарди. Бу девор Ўқтабир инқилоби. Деворнинг у ёғи бўм-бўш, қоп-қоронғи ўтмиш. Бу ёғи чароғон озод замон. Фан, маданият, ёзув гуллаган, ақилли, билимдон одамлар тўла бахтиёр ҳаёт. Наҳот. Наҳот Русияда, Оврупода ёзув, маданият бўлгану бизда ҳеч нарса бўлмаган. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Яссавий, Навоий ҳақида эшитгандим. Ёзув бўлмаса, булар қандай ижод қилган? Нима учун булар ҳақида дарсликда ёзилмаган? Муаллим буларни билмасмикан, дердим.

Кейинроқ билсам, муаллим ўз олимларимиз ҳақида билади. Лекин мактаб дастуридан чиқишга ҳақи йўқ экан. Дастур эса Москвада тузилган ва тасдиқланган. У ёқда ўқув дастури тузганларнинг эса ўз мақсади бор. «Тенглар ичида тенг» деб қонунларда ёзилса ҳам биз мустамлака эдик.

Юқори синфларда ўқиб юрганимда тарихга қи-

зиқа бошладим. Рост дарсликдаги гапларга аччиқ-а-ччиқ ватанимиз, халқимиз ўтмиши ҳақида ҳақиқатни билишга киришдим. Тарих ҳақида топиш имкони бўлган китобларни ўқир, ўз ўтмишимиз ҳақида қизиқ гаплар излардим.

Киев Руси, Новгород, Суздал кенесликлари, Англия, Франция, Греция, Италия, Қадимги Миср тарихи, маданияти ҳақида тасаввурим анча бойиди. Уларни мактабда етарли ўқитишган. Лекин Америка, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва араб мамлакатлари тарихини ўқитишмаган. Бу ўтакетган ноҳақлик эканини кимга айтардинг...

Уша мамлакатлар, халқлар, уларнинг тарихи, маданияти, шаҳарлари, подшолари, саркардалари, олимларига ҳавасим келарди. Улар ҳақида китоблар кўп. Ўз тарихимиз, маданиятимиз ҳақида ўйлаганда, ичимни бир ўқинч алами ўртаб юборарди. Шундай кайфиятга юрган кунларимнинг бирида қўлимга Явдот Илёсовнинг «Суғдиёна» китоби тушиб қолди. Номи қандайдир сирли, дилга яқин, сеҳрли, қадрдон эди.

Кутубхонадан олиб, уйга келиб ўқий бошладим.

Ўқиган сари қизиқиб, кўнглим ғурурга тўлиб борарди. Ўз тарихимиз, қадимий маданиятимиз, қаҳрамонларимиз бор экан-ку. Нега уларни тарих дарслигига киритишмаган? Рус тилини яхши билмаганим, кўп сўзларни тушунмаганим учун афсусланардим. Китобдаги ҳар бир сўзни дилимга жо қилгим, танишларга, жўраларимга айтиб бергим келарди. Уйда русча-ўзбекча луғат ҳам йўқ эди. Кутубхонага бориб шу китобнинг ўзбекчасини сўрадим. Таржима қилинмаган экан.

Ушанда бу китобнинг ўзбек тилида нашр этилишини, халқимиз ўз аجدодлари, ўтмишларини ўқиб билишларини жуда-жуда орзу қилган эдим. Ўтмишимиздан узилиб қолганимиз, ғофиллигимиз юрагимни ўртаб юборган эди. Спантамаънонинг содда, камтар, ишонувчан, лекин ўз элу юртини севган, уни босқинчилардан озод қилиш учун жонини фидо қилган мардлиги, жасорати ғурур бағишлаб, кўнглини кўтарса, Оробанинг ғаламислиги, амал-мансаб учун ҳар қандай пасткашликдан қайтмаслиги, ватан, озодлик деган муқаддас туйғу унинг учун аҳамиятсизлиги ориятингни қўзғайди, ҳамиятингни таҳқирлайди.

Қоҳин Ваҳшунварта, унинг соҳибжамол қизи Рахшона, айғоқчи Бахши ва массагетлар йўлбошчисининг ўғли Рахмир сингари мард, маккор, хиёнаткор одамлар ҳозир йўқми? Инсон табиаги, феъл-атвори ҳеч қачон ўзгармас экан.

Искандар ва унинг катта-кичик лашкарбошилари қисфаси, феъл-атвори қандай маҳорат билан яратилган. Уларнинг хатти-ҳаракати, гапи китобхонни ё мафтун қилиб, ё гашини келтириб, дилга ўрнашади. Хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бефарқ қолдирмайди.

Бу китоб айниқса, бизнинг халқимиз учун жуда қимматли китобдир. Фақат узоқ ўтмиш тарихимизни тирилтиргани, қизиқарли ёзилгани учун эмас, кўксимизни ғурур ва сурурга тўлдиргани учун ҳам, гофил бўлмасликка, ҳушёрликка чақиргани, кўзимизни очгани учун ҳам мўътабар ва азиздир.

Явдот Илёсов бу ғояларни фақат шу китобда эмас, «Ғазаб сўқмоғи», «Чипор ажал», «Қора бева», «Олтин санам», «Анахита қасоси», «Қисмат сеҳраги», «Сукут минораси» каби барча қисса ва романларида ҳам изчил давом эттирди.

Ўлкамиз тарихи ҳақидаги китобларни ўқиганда кўнглимдан икки хил фикр ўтади. Бирн холислиги билан таскин, ғурур берса, бири уйдирмалар билан алам, изтироб қўзғайди.

Тарихга синфий нуқтаи назар ва коммунистик мафкура билан ёндошиш илмда ҳам, бадиий ижодда ҳам сохталик ва уйдирмани юзага келтирди.

Тарихдаги воқеалар синфий нуқтаи назардан талқин қилинган кўпгина китоблар бугун ўз қимматини йўқотди. Ҳеч кимга кераги йўқ нарсага айланди. Эҳтимол коммунизм даврининг мафкуравий маҳдудлигини, илмни сиёсатга қурбон қилиш нимага олиб келиши мумкинлигини ўрганиш учун асқотар.

Ўз даврида севиб ўқилган, мукофот ва унвонларга сазовор бўлган асарларнинг бугунги қисмати ғоят ибратлидир. Ижодкор ақли теран, кўзи ўткир, инсофни унутмаган, виждони уйғоқ одам бўлса ноёб истеъдодини нафс ёки мартаба учун қурбон қилмайди. Нима ўткинчию, нима абадийлигини яхши биледи. Абадият учун хизмат қилади.

Явдот Илёсов муҳтожликда яшаган, ёруғлик кўрмаган бўлса ҳам, абадият учун ижод қилган эди.

Унинг асарларида қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлиги синфий мавқеига қараб белгиланмайди. Унинг қаҳрамонлари биринчи навбатда инсон.

Узоқ асрлар қаърида унутилиб, алғов-далғов замонлар қуюнлари чангида кўмилиб кетган тарихимизни мавҳумлик оламидан қатра-қатра териб, чанг-губордан тозалаб, бизга етук бадий асарлар шаклида туҳфа қилган бетакрор санъаткор Явдот Илёсов олдида қарзимиз катта.

Яқин ўтмишдаги миллий қаҳрамонларимизни босмачи, халқ душмани қилиб қатор китоблар ёзган, элимизни лақиллатиб, чалғитиб, аҳмоқ қилганларга халқ ёзувчиси» унвонлари бериб аъзозладик. Бутун дунё улуг саркарда, доно йўлбошчи, инсонпарвар қонунлар ижодкори санаб, ҳавас билан ардоқлаган Амир Темурни назари паст, қонхўр, разил, ёвуз, яхшилиқни хаёлига ҳам келтирмайдиган бузғунчи ва ҳоказо деб тасвирлаган ёзувчининг китобини ўзбекчага ўша заҳоти таржима қилиб чиқардик. Мукофотлар, унвонлар бердик. Ваҳоланки, иззат нафсимиз бундай китобдан озор чекади, ғуруримиз таҳқирланади.

Явдот Илёсовнинг ғурур ва олижаноб мардлиқ туйғулари уйғотувчи, таскин ва далда берувчи, ватанпарварлик руҳида тарбияловчи китоблари ҳамон ўзбек китобхонлари учун очилмаган қўриқ бўлиб қолмоқда. Ўз ўқувчисини муштоқу интизор бўлиб кутмоқда.

Қачон қарзимизни узамиз? Қачон унинг китобларини ўзбек тилида тўла нашр этамиз? Қачон кўзимиз очилади? Халқимиз, маданиятимиз, миллатимиз учун фойдали ёки зарарли ғояларнинг қачон фарқига борамиз? Қачон ватанимиз бутунлиги, шон-шухрати, миллатимиз тақдири учун жонини фидо қилган инсонларни тақдирлашни ўрганамиз?..

У китоблари ўзбек тилида босилиб чиқишини, ўзбек китобхони ўқишини, қаҳрамон аждодлари билан фахрланишини, улардан ўрнатқилишни жуда-жуда истарди.

Бир куни нашриётдаги хонамизга Рауф Парфи билан малла сочли, ўрта бўйли одам кириб келди. Рауф:

— Танишинг, Явдот Илёсов. Классик ёзувчи. Тарихий романлар муаллифи,— деди.

Дарҳол «Суғдиёна»ни эсладим. Танишганимдан хурсандлигимни айтдим.

Уша кунлари тайинли турар жойим йўқ, ўртоқларимнинг уйида ётиб юрардим. Рауф аҳволимни айтган бўлса керак, Явдот ака:

— Юр, бизникига кетдик,— деди.

Иккита бир хонали уйи бор экан. Тўртинчи қаватдаги бир хонали уйда хотини билан тураркан. Иккинчи қаватдагисини менга очиб берди.

— Ҳеч нарсани ўйлама. Шу хона сеники. Шерингни ёз. Яшайвер,— деди.

Бир куни гаплашиб ўтирганда:

— «Суғдиёна»ни таржима қилмайсанми?— деб қолди.

Таржима қилинмаганми? Уқиганимга қанча йил бўлди. Мен уни таржима қилинган деб ўйлардим. Шу чоққача халқимиз баҳра олмаганига афсусланиб кетдим.

Таржима қилганимдан кейин Явдот ака ўқиб, жуда хурсанд бўлди. Ўзбек тилини яхши биларди. Кўп шоир, ёзувчиларимиз асарларини рус тилига ўзбекчадан ағдарган эди.

Энди озод бўлдик. Оғир йилларда халқимиз кўксини кўтариш, миллий ғурур кўзини очиш учун истеъдодини бағишлаган ёзувчи қадрига етайлик. Қудратли мафкура машинаси байналминал тарбия ниқоби остида миллат туйғусини йўқотиш, миллий тилларни ўлдириб, ягона совет халқини вужудга келтириш учун ҳамма имконни ишга солган пайтда у озодлик учун курашни, босқинчилар дўст эмаслигини, ҳеч қачон ҳеч бир халқни бахтиёр қилмаслигини, қирғин ва кулфат келтиришини, мазлум элларни талаш ҳисобига яшашини ўта таъсирчан асарларида ифодалади.

Бой ва қадимий маданиятимиз борлигини, халқимиз истеъдодли, меҳнаткаш, мард ва саховатли, ориятли ва эрксеварлигини, ҳеч қачон бахтсизлик ва зулмга кўникиб кетмаслигини ёрқин сиймолар тимсолида моҳирона ифодалади.

Бутун орзу-умидларини, истеъдодини, ҳаётини тарихимиздан асарлар ёзиш, халқимиз ҳамиятини қўзқотишга бағишлади. Ўз бахтини, шон-шухратини шунда кўрган бўлса, миннатдор эл бир кун қадримга етар деб умид қилган бўлса ажаб эмас. Тасоди-

фий ўлим уни олиб кетди. Мамлакатимиз озод бўлган кунларни кўролмади. Аммо у ўз асарлари билан шу кунлар келишига хизмат қилган эди.

«Сўғдиёна» унинг шундай асарларидан биридир. Бу асарни озодлик учун курашган аجدодларимиз ҳақидаги ажойиб дoston дейиш мумкин.

Маъруф ЖАЛИЛ.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб

ТАНҒРИ АММОН УҒЛИ

Шамол, нон ва умид	7
Гавгамели жанги	20
Доро Қодомоннинг ўлими	47
Тоғ орқали юриш	65
«Шимолга нетамиз!»	76
Ороба қизи Заро	92
Искандарми ёки Бесс?	111

Иккинчи китоб

ДАҲШАТ ВОДИИСИ

Икки Бошли Қушлар шаҳри	126
«Киресхата! Киресхата!»	149
Мароканд девори ёнида	170
Узун Найзадорлар боқини	196

Учинчи китоб

ҚОПЛОН ОВДА

Ғизилқумда : :	213
Уруш сўқмоғида	234
«Бўш келма, биродар!»	247
Спантамаънонинг боши	257
Саксон йил ўтгач : :	277

ЯВДАТ ИЛЕСОВ

СУҒДИЕНА

Тарихий роман

Ўайта нашр

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994**

«Ёш гвардия» нашриётининг 1969 йилги
нашридан ўайта нашр қилинди.

Муҳаррир **З. А. Мирзоақимова.**
Бадий муҳаррир **Ю. Г. Лебедев.**
Техник муҳаррир **Л. Ю. Хижова.**
Мусаҳҳиҳ **М. Комилова.**

Теришга рухсат берилди 12.11.93 й. Босишга рухсат
этилди 02.03.94 й. Формати 84×108^{1/32}. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма листи 15,12. Нашриёт ҳисоб
листи 16,3. Тиражи 75.000. Буюртма № 2479. Баҳоси шарт-
нома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**